

LES MURALLES DE TARRAGONA

DEFENSES I FORTIFICACIONS DE LA CIUTAT (SEGLES II AC - XX DC)

Joan Menchon Bes & Jaume Massó Carballido

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona

Les muralles de Tarragona

Defenses i fortificacions de la ciutat
(segles II aC-xx dC)

Joan Menchon Bes

Jaume Massó Carballido

CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS
I SOCIALS «GUILLEM OLIVER»
DEL CAMP DE TARRAGONA

TARRAGONA, 2019

EDITEN:

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 55 8474 · A/e: publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
«Guillem Oliver» del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2 Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer · 43005 Tarragona
Tel. 977 296 230 · A/e: guillemoliver@guillemoliver.com

Primera edició en paper, desembre de 1998
Primera edició digital, maig del 2019

ISBN: 978-84-8424-776-0
DL: T 27-1999

Al fer-se vella s'ha tornat pacífica i en lloc de morters i merlets que la rematin, ha pres en son cim terradets ombrívols, en ses esclotxes, figueres bordes, en sos bonys i forats, eures, parietàries de tota mena que li tapen les ferides i l'engalanen.

Tot en ella no és d'igual majestat i bellesa. Història viva de pobles que passaren, cada ú d'ells ha fet i desfet, deixant lo seu segell en la manera de renglerar les pedres, d'escairar-les, en cada portella, reixa o bordó.

Josep Pin i Soler (1887)

ÍNDIX

PRÒLEG	7
INTRODUCCIÓ	11
1. LES MURALLES DE TÀRRACO	15
1.1 La muralla i la Tarragona romana	15
1.2 El precedent ibèric	17
1.3 El primer assentament romà	18
1.4 La gran ampliació de la muralla	23
1.5 Alguns aspectes i problemes	25
1.5.1 La primera fortificació pètria	25
1.5.2 L'anomenada «segona fase»	28
1.5.3 Aspectes arquitectònics i tècnics	29
1.6 La muralla entre l'Alt Imperi i l'antiguitat tardana	36
2. LA MURALLA I LA TARRAGONA MEDIEVAL	39
2.1 Segles XII-XIII	39
2.2 La muralla del segle XIV	41
2.3 Segle XV	48
2.4 Característiques de les fortificacions medievals	52
2.4.1 El Mur Vell	53
2.4.2 La Muralleta	57
2.4.3 Torres i portals	60
2.5 Els castells	68
2.5.1. El castell del bisbe de Vic	69
2.5.2 El castell del Paborde	70
2.5.3 El castell de Robert d'Aguiló o del Rei	73
2.5.4 El castell del Patriarca	78
3. LES FORTIFICACIONS D'ÈPOQUES MODERNA I CONTEMPORÀNIA	83
3.1 El segle XVI	84
3.1.1 Primer projecte de fortificacions	85
3.1.2 La visita del rei Carles I	86
3.1.3 La fortificació del cardenal Cervantes	90
3.1.4 Els eterns problemes econòmics	92
3.1.5 La imatge: els dibuixos d'Anton van den Wyngaerde	94
3.2 El segle XVII	95

3.2.1 La Guerra dels Segadors	96
3.2.2 La ciutat, presidi	100
3.2.3 La torre Grossa	103
3.3 El segle XVIII	104
3.3.1 Les fortificacions després de l'entrada de les tropes borbòniques	106
3.3.2 El nou portal de Sant Antoni	107
3.3.3 Fortificacions i reformes	108
3.3.4 Enderrocament de la Muralleta i del baluard de Carles V	109
3.3.5 La imatge gràfica: gravats i plànols	111
3.4 El segle XIX	115
3.4.1 Les reixes del passeig de Sant Antoni	115
3.4.2 La muralla i el port	116
3.4.3 La Guerra del Francès	116
3.4.4 Darreres fortificacions de la ciutat	121
4. LA MURALLA, MONUMENT (SEGLES XIX-XX)	123
4.1 Eslavissades de la muralla	128
4.2 La història recent	132
5. BREU HISTORIOGRAFIA SOBRE LA MURALLA ROMANA	137
5.1 Fonts d'època medieval	137
5.4 Fonts d'època moderna	139
5.3 Fonts d'època contemporània	142
5.4 La recerca arqueològica	157
5.4.1 Les primeres intervencions	157
5.4.2 La investigació recent	159
6. DARRERES INTERVENCIONS A LA MURALLA DE TARRAGONA	165
6.1 Baixada del Roser, estudi del parament interior	165
6.1.1 Estructura constructiva	165
6.1.2 Estrep o estructura perpendicular a la baixada del Roser	169
6.1.3 Enllaç del baluard de Santa Bàrbara amb el llenç romà	170
6.1.4 Estructures sota el baluard de Santa Bàrbara	170
6.1.5 Refaccions d'època medieval	170
6.2 Escorxador-baluard de Sant Antoni	171
6.2.1 Treballs realitzats	171
6.3 Passeig de Sant Antoni	175
FONTS I BIBLIOGRAFIA	179
LEGISLACIÓ	201
PREMSA	201

PRÒLEG

Els autors m'han demanat unes ratlles que precedeixin el text que sobre les muralles de Tarragona han preparat i hi he accedit immediatament. Els tinc per amics i ells saben que en tot moment els he animat que publiquin el que facin, ja que la comunicació és sempre bona. L'única cosa que els vaig demanar va ser que em deixessin llegir, encara que fos per damunt, l'original amb temps suficient ja que no tinc la facilitat d'enfilat una sèrie de vaguetats per cobrir l'expedient sobre una cosa per a mi desconeguda.

No sé quina ha estat la raó que els ha portat a fer-ho. Com a científic m'he preguntat repetidament el perquè d'aquest honor, distinció i confiança que suposa constituir l'avantguarda d'un llibre. I no hi he sabut trobar en aquests moments la resposta, potser perquè no deu ser simple ni senzilla. Potser per l'edat que tinc entre els amants de la «pedra», i per allò que el diable quan es vell sap més per experiència que per consell? Deu ser per què suposen que puc ser un bon padrí i el meu nom pot fer d'escut o parallamps a l'hora que surti a la llum? Posat al principi del llibre, se m'integra materialment en l'equip, i així serem més i tocarem a menys a l'hora de repartir responsabilitats? Deferència per què saben que em preocupa el tema des de fa molt de temps?

És possible que hi hagi una mica de tot això que, barrejat amb la confiança i l'amistat, m'ha dut a la situació en què em trobo, en què em sento una mica víctima, culpable, còmplice, aliat, portaestendard i esperó de proa, però malgrat tot amb ells estic de gust i content. Així, doncs, gràcies! I passo a la feina.

La veritat és que la muralla de Tarragona em té el cor robat. El 1986, quan es va publicar el meu llibre *La muralla de Tarragona*, dedicat exclusivament a la muralla romana, vaig arribar a creure que la documentació que havia reunit durant quaranta anys d'arxius em permetrien completar el tema ampliant-lo fins al temps comprès des de la Restauració (segle XII) fins als nostres dies, i que donaria lloc a un estudi que podria titular-se *La muralla de Tarragona al llarg de la història*.

Però la realitat va ser una altra. Vaig arribar a creure que havia exhaurit les fonts i no era així. Dia a dia seguien apareixent referències a la muralla que no havia de deixar de costat, i així vaig anar ajornant la redacció definitiva del llibre projectat. I és que són molts els segles que han passat i en aquest temps la muralla ha estat de forma permanent per als tarragonins punt de referència, límit, frontera, defensa, subjecte de les seves vides: la muralla com a

fortificació, la muralla com a pedrera, la muralla com a barrera contra la pesta, la muralla i el pont del Francolí, la muralla i el port, la muralla i el desenvolupament urbà, la muralla monument patrimonial. La muralla i la ciutat han estat sempre úniques, i no es concep l'una sense l'altra.

Així, doncs, es comprèn que, quan han aparegut dos joves decidits a escriure sobre les muralles, els he avançat que, encara que quedi molt per fer, urgeix cada vegada més poder disposar d'una base que serveixi de suport per avançar en el seu reconeixement.

Com a obra ambiciosa, és irregular en la seva textura i, al costat de l'entusiasme dels seus autors, potser com a conseqüència de la formació inicial rebuda, hi ha moments en què l'objectivitat i el mètode que pregonen es ressent, i fins i tot es pot pensar si no hi ha hagut prou lligam entre els autors perquè es repeteixen els plantejaments amb criteris distints.

En general, els que fins ara s'han ocupat de la muralla fan la impressió que l'únic fet important a tenir en compte és la cronologia, quan en realitat la datació és relativa, tant com perquè els especialistes que en un moment van donar per cert que la part més ben conservada de la muralla es va construir vers el 180 aC, passat el temps no han dubtat a acceptar el 120 aC. Tan poca cosa se sap de ceràmica? No hauriem de pensar a posar en joc altres tècniques més fermes i segures?

I, com que tractem de cronologia, he d'aclarir la meva posició en aquest punt, que els autors interpreten malament. Des del primer moment, i als fets em remeto, la meva activitat «murallera» es va reduir a realitzar, rigorosament, com exemple, l'exploració i a tocar els aspectes que més em podrien interessar per la meva formació científica.

Per datar els fragments de ceràmica de la muralla hi van treballar els especialistes acreditats en aquell moment: N. Lamboglia, Th. Hauschild i M. Vegas, i d'altres interessats en la qüestió, que no es van conformar amb uns dibuixos i van voler tocar-los. Jo m'he limitat a presentar unes observacions a les conclusions que han ofert els que hi han arribat per altres camins.

És més, fins i tot tinc els meus dubtes sobre el valor que es pugui donar a la representativitat de les mostres utilitzades per treure-les.

Doncs bé, els autors suposen que la meva referència a la utilització de toves de farciment de patró grec la faig per afavorir la cronologia «antiga» per a la muralla, quan el que jo indico és que el canvi de patró (pas del peu grec al peu romà) és un element més a tenir en compte –un terme *ante quam*– i d'aquí la meva insistència en la metrologia del material utilitzat i la necessitat de poder disposar de moltes mesures, dels materials utilitzats en la construcció, no en metres i centímetres sinó en les unitats que utilitzaven llavors. És a dir, si el canvi de patró es va produir en el segle I aC (ignoro quan va tenir lloc exactament i no he sabut trobar cap treball que rigorosament tracti aquesta qüestió, tot i que n'hi ha d'haver), la muralla ha de ser anterior al canvi.

En vista d'això he de dir que pel fet de prologar no renuncio a aclarir, en un altre moment i en un altre lloc, altres qüestions i a orientar l'estudi de la muralla.

Un llibre com aquest, que més aviat és d'estudi, exigeix a més a més un bon índex i una bona i abundosa il·lustració, encara que les limitacions materials obliguen, sovint, a sacrificis.

Que el lector agafi el llibre, que el llegeixi amb calma, i quan el tingui davant que vagi fent la seva pròpia història de la muralla de Tarragona, que és –no ho dubteu– la història de Tarragona. Quan l'acabi, després d'haver tornat endarrere i haver rellegit algunes parts, es trobarà que també n'és un enamorat. Llavors el llibre haurà complert el que els autors, implícitament, conscientment o inconscientment, pretenien.

José Sánchez Real

INTRODUCCIÓ

El viatger que per la mar s'atansa al Camp de Tarragona té, sens dubte, una de les imatges més belles de la Mediterrània. Un país fèrtil, que s'obre amorós al pèlag amb viles i pobles a la seva riba. Petits ports, platges d'arenes daurades, crestes de roca, la Punta de la Móra, el cap de Salou.

La navegació des de migjorn mostra com la muntanya s'abraça a la mar entre Mont-roig del Camp i la Cala. Els vells hospitals de Sant Jordi d'Alfama i l'Hospitalet evoquen la duresa del camí per terra, als peus de la serra de Llaberia. La pedra vermella de l'ermita de la Mare de Déu de la Roca, el cristall d'Escornalbou, les rectes parets de la Mussara i de lluny el pas de la Riba i Miramar. Més al nord, el coll de Cabra i la serra del Montmell.

El Camp és una península envoltada en tres parts per muntanyes i l'altra oberta a la vida per la mar. Des d'allí, presidint l'espai de costers de vinyes, avellaners, garrofers i oliveres, i ara nuclis urbans, barris i petroquímiques, s'enlaira el turó de Tarragona.

La vista de la ciutat des de la mar copsaria els argonautes que creuaren el *mare nostrum* segles enllà. El blau del cel, els camps, la remor de les ones, el vell riu *Tulcis*, el Francolí, des d'on s'elevaria el turó de la ciutat. Des de temps dels romans, l'acròpolis de Tàrraco, amb els temples, es mostra majestuosa envoltada de muralles. Muralles de pedra daurada, com les platges, altes i fortes, que l'han defensada al llarg dels segles.

Ara la imatge de la ciutat ha canviat rotundament. Però la presència de les muralles, dalt de tot, al voltant de la catedral hi és palesa. La concepció, estructura i construcció romana de les muralles ha perdurat, s'ha fossilitzat. La seva funció ha sobreviscut al pas dels segles, ha estat vigent fins fa un segle i encara és un element topogràfic i urbanístic definidor de la vella Tàrraco.

Aquest fet, sovint oblidat, dóna a la muralla un especial interès. Si ens volem atansar a la història de Tarragona hem de comprendre el perquè de les fases constructives en època romana, i el propòsit de les autoritats del moment de conservar-les. Per entendre la colonització feudal al segle XII haurem d'estudiar com aquesta vella construcció s'aprofita, es reforma i remodela. El creixement dels segles posteriors es veurà encotillat per la fortificació. Tarragona com a plaça militar va estar limitada per l'antic mur i les fortificacions modernes que se li adossen, que van crear una veritable plaça forta fins al creixement urbanístic de mitjan segle XIX.

Aquest creixement comportaria l'enderrocament de les fortificacions modernes, muralles, baluards, forns, cortines i qualsevol impediment físic a l'expansió de la ciutat vers la marina. No tan sols això. Malgrat l'anorreament dels vells murs romans de l'eixample, el traçat d'alguns carrers segueix el seu perfil.

Les muralles, al costat de la catedral i el Pont del Diable, són l'emblema, el *uxillum* de la ciutat. Si es relaciona la fesomia de Tarragona amb una imatge, automàticament surt un perfil des de la muntanyeta de l'Oliva, en què s'aprecia en primer lloc la muralla i la torre de l'Arquebisbe i darrere seu, curull i majestuós, el campanar de la seu amb el cimbori.

Les muralles són bastant més conegudes que altres monuments. Potser per això que són allí, presents, a l'expectativa de l'esdevenir urbà. I és que el vell mur de pedra participa o pateix la vida ciutadana, des de la Setmana Santa amb el Via Crucis del Diumenge de Rams pel Passeig Arqueològic o la processó del Divendres Sant que s'obre tot just a peu de muralla.

No poques cases han esventrat els paraments per construir-hi una cambra, obrir-hi una finestra o ampliar el menjador. Altres més audaços hi han fet portes. Fem-hi una altra passa: a la muralla s'hi juga. La imaginació de molts xiquets que hem pogut jugar-hi al peu ha corregut enmig dels merlets de la torre de l'Arquebisbe o ha disparat els canons del Passeig Arqueològic. Es pot veure la muralla a diari, des de l'avinguda de Catalunya, des de la Rambla Vella o en passejar un diumenge per la Part Alta, és rar qui en un moment o altre no es topi amb ella.

El deteriorament del tram al passeig de Sant Antoni no va ser ni de bon tros una qüestió privatitzada pels tècnics, es va patir al carrer. La gent estava, i encara ho està, preocupada pel tema. La polèmica restauració de l'any 1986 no tan sols tingué ressò en els ambients científics o culturals, les queixes a la premsa, les pintades i els comentaris mentre s'esperava la tanda del pa eren ben freqüents. Tampoc faltaren les veus que en el seu moment no veien gaire clar el projecte de la capçalera del circ davant l'estat de la muralla.

Pensem també en la imatge visual que tenim de Tarragona. Si la *skyline* de Nova York és Manhattan; la de Roma, el Vaticà; la de Barcelona, la Sagrada Família; la de Tarragona és, sens dubte, les muralles i al fons la catedral (sense oblidar les verticalitats del polígon industrial). I això és present arreu de la ciutat. Amb aquestes paraules volem dir que les muralles de Tarragona són, val la pena repetir-ho, l'emblema de la ciutat i com a tal se senten al carrer, són presents a la vida quotidiana dels tarragonins. Realment són vives.

Davant la majestuositat de les velles muralles de Tarragona molts han estat els que han estat impactats, els ha frapat la construcció, l'estructura i la forma. I no tan sols des del vesant científic o erudit, sinó des de la ploma de la poesia, la literatura, la pintura i l'art en general.

És cert, la simple vista de la muralla –amb basament ciclopi i cos superior de carreus– és una cosa que condiona d'entrada, i costa poc deixar córrer la imaginació tot cercant orígens llegendaris.

Evidentment la interpretació d'aquesta estructura arquitectònica que juga amb dos aparells constructius ha fet córrer rius de tinta, ha estat mare de força opinions, parers i hipòtesis que s'han anat succeint al llarg dels anys fins als nostres dies.

En aquest assaig fem un intent d'acostar-nos a l'evolució de les defenses i les fortificacions de Tarragona al llarg del temps (el terme defenses i fortificacions és molt més ampli que el de muralles), a la història de la seva conservació-degradació i a la historiografia generada al seu voltant.

Hem intentat atansar-nos a la seva evolució històrica al llarg dels segles, des d'època romana fins a les restauracions dels anys vuitanta. Així ens hem basat en una sèrie de fonts: les estrictament arqueològiques, les documentals, sia literàries o bibliogràfiques sia arxivístiques, i les gràfiques, en especial els gravats i dibuixos antics, així com la cartografia històrica.

En la mesura que ha estat possible, hem intentat ser crítics, o almenys escèptics. La raó és lògica, aquest assaig és una primera aproximació al tema, no pretén ni de bon tros ser l'estudi definitiu de les fortificacions de Tarragona al llarg de la història. Hem intentat fer-ne un primer plantejament.

Òbviament, com a primer estat de la qüestió, la qüestió resta oberta. Hi ha molts problemes a resoldre en el coneixement de les fortificacions i la seva història, que no deixa de ser un important apartat de la història urbana de la ciutat, de la seva història en el més ampli sentit.

Cada vegada es fa més necessària una revisió aprofundida de les fonts documentals, sovint equívokes, sovint mal estudiades, sovint mal païdes, sovint llegides massa de pressa. Cal pouar en els arxius municipals, militars, eclesiàstics, feina que òbviament és feixuga i lenta. Cal espigolar entre la bibliografia, ser crítics amb els treballs publicats, cosa que no vol dir forçosament ser incrèduls o negatius davant seu. Cal revisar també les dades arqueològiques, estudiar el monument i les restes de fortificacions pam a pam.

Així, doncs, el llibre que teniu a les mans pretén ser tan sols una primera aproximació, en molts casos dubitativa, en altres incompleta, i en altres possiblement errònia fins i tot. Ni més ni menys.

La gènesi de l'assaig parteix de força temps enllà. Un de nosaltres (Jaume Massó) porta força anys estudiant la història de la investigació arqueològica de la ciutat i per raons professionals ha pogut gaudir del privilegi d'excavar la muralla en qualitat de professor del Taller-Escola d'Arqueologia (TED'A). L'altre (Joan Menchon), a banda de poder també excavar en els vells murs, ha participat en la seva restauració com a responsable dels temes arqueològics del Taller-Escola de Restauració de la Muralla (TERM).

Bona part del text va ser redactat fa alguns anys per al projecte de màster en Gestió de Patrimoni d'un dels autors (Joan Menchon) i per a la publicació de la memòria dels treballs realitzats pel TERM en la muralla. Circumstàncies diverses retardaren la seva publicació; l'original, que esperem que aviat surti a la llum, s'ha reconverit en un assaig centrat bàsicament en la qüestió restauradora.

Un primer esborrany del llibre es va presentar al I Premi d'Investigació Tarragonès, convocat el 1997 pel Consell Comarcal del Tarragonès. Merescudament, aleshores, el premi va ser atorgat a l'historiador Josep Maria Recasens i Comes.

Ara bé, un dels membres del jurat, Jordi Piqué, es va interessar per aquest primer text i ens va proposar que el publicués el Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver. Calia, però, arranjar el treball, completar-lo i ampliar-lo, car en un principi només tractava la muralla romana i medieval.

Finalment, hem de fer els agraïments de rigor, que en aquest cas són de cor. En primer lloc, al Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver per interessar-se per la publicació de l'assaig, i en especial a Jordi Piqué, que des d'un primer moment va confiar en nosaltres i ha tingut una paciència jobiana. Al Consell Comarcal del Tarragonès, en especial a la seva presidenta, Montserrat Güell, i a la gerent, Mercè Smith, per les facilitats atorgades per a la publicació del text. A l'Arantxa Tévar per la seva col·laboració en el redactat i a Maria Jesús Burata per les correccions del text. A Gràfiques Arrels i en especial a Fèlix Arola per les seves atencions i paciència.

No podem oblidar en aquestes ratlles els col·legues del TED'A i del TERM i, òbviament, el prologuista i amic Dr. José Sánchez Real, gran coneixedor del tema.

Tarragona-Reus, festes de Santa Tecla i de la Mare de Déu de Misericòrdia 1998

1. LES MURALLES DE TÀRRACO

Entre els elements definidors de l'evolució urbana de Tarragona hem de destacar les construccions defensives generades a partir de la muralla romana. Se li van afegint noves obres civils i militars, refaccions, reparacions, reforços, etc. S'ha anat creant, en especial a la Part Alta, centre veritable de la ciutat fins al segle XIX, una dialèctica en què es conserva, es repara i es reforça la fortificació, i es destrueix a la zona baixa. Aquest element dóna a les muralles un especial interès, car aproximar-se a la història de les fortificacions de Tarragona és aproximar-se a la seva història urbana, al seu esdevenir al llarg dels segles.

Tot seguit, donem una ullada a les característiques i a l'evolució de la muralla, o més ben dit, de les muralles i fortificacions de la ciutat.

1.1 La muralla i la Tarragona romana

El segle III aC, a la Mediterrània, fou un temps molt mogut. S'enfrontaren dos poders en expansió que pretenien dominar la mar per als seus interessos: els cartaginesos i els romans.

Cartago, hereva dels fenicis, al sud, i Roma, que anava prenent el testimoni dels grecs, al nord, s'enfrontaren en tres conteses bèl·liques, les Guerres Púniques: la primera, per al control del sud d'Itàlia; la segona, amb el camp d'operacions a la península Ibèrica, i la tercera, amb la destrucció i l'anorreament de la ciutat de Cartago.

La primera desfeta cartaginesa, després de la batalla de les illes Egates (241 aC), va portar que els cartaginesos renunciessin a Sicília, illa que va passar a ser la primera província romana, i se'ls obligà al pagament de 3.200 talents en deu anys.

Després dels aixecaments dels mercenaris i libis contra Cartago, els mercenaris cartaginesos que ocupaven Sardenya van demanar auxili a Roma, la qual els torna a declarar la guerra (238 aC) i aconseguí que els cartaginesos deixin l'illa, a més d'un altre pagament de 1.200 talents. Des de llavors la mar tirrena fou un domini romà.

Cap al 237 aC, els bàrcides van conquerir la península Ibèrica com a compensació per la pèrdua de Sicília i Sardenya, van fundar Akra Leuke i es van fer amb les mines de Sierra Morena, l'explotació de les quals els permetia pagar les compensacions de guerra. El 227 aC fundaren Cartago Nova i un any després se signà el Tractat de l'Ebre, en el qual Asdrúbal renunciava a creuar el riu a canvi que Roma reconegués la sobirania cartaginesa al sud.

Anys després, el 221 aC, Roma va decidir tornar a obrir bel·ligerància amb Cartago i renovà el pacte amb Sagunt, al sud de l'Ebre, ciutat que dos anys després el fill d'Asdrúbal, Hanníbal, va assetjar i conquerir després de vuit mesos de setge. Roma en va exigir la devolució i l'entrega d'Hanníbal; s'inicià el que coneixem com la Segona Guerra Púnica.

Roma tenia planificat un doble atac, vers Hispània i l'Àfrica, des de Sicília. Sorprenentment, però, Hanníbal entrà en ofensiva i creuà els Pirineus amb 50.000 homes, 9.000 cavalls i 37 elefants, mentre que el seu germà Asdrúbal romangué a Hispània amb un exèrcit.

El 218 aC Publi Corneli Escipió envià el seu germà, el cònsol Gneu, a Hispània, mentre intentava fallidament aturar els púnics al Roine.

Gneu Corneli Escipió –conegut com el Calb–, cap del cos expedicionari, desembarcà a Empòrion amb l'objectiu de tallar les línies de proveïments d'Hanníbal, que es dirigia a Itàlia amb el seu exèrcit. Des d'Empòrion es va desplaçar a les boques de l'Ebre i prop de *Tarrakon*, a *Cissis*, hi va haver la primera batalla. I després de vèncer Hannó, va prendre l'esmentada ciutat.¹ Poc després, un exèrcit cartaginès sota el comandament d'Hasdrúbal va sotmetre els romans a les rodalies de Tàrraco.²

Gneu Corneli es va retirar a Empòrion i, segons Livi, deixà un petit destacament en el *praesidium* o campament de Tàrraco,³ segurament en el punt més alt del turó. Les bel·ligeràncies van ser favorables a Escipió, de manera que poc temps després va dominar tot el litoral fins a l'Ebre, i l'hivern del 218-217 aC es va retirar a Tàrraco, la qual fins al 206 aC esdevé base d'operacions romanes a Hispània.

La base militar de Tàrraco, prop de l'Ebre, seria un enclavament en zona ibèrica d'influència grega i, per tant, no hostil a Roma, prop marítimament de Roma i un bon punt per entrar cap al rerepaís.⁴

Des d'aquest moment Tàrraco es convertí en cap de pont, en la base romana més important a Hispània. Poc després la ciutat seria defensada per una muralla (l'anomenada «primera fase»), i tindria un port mínimament condicionat.⁵

El primer campament militar de Tàrraco es converteix en el punt d'arribada de tropes i proveïments, sortida de les expedicions i caserna d'hivern dels capitosts romans, centre polític on convocar les tribus aliades i ambaixades...

1 Tal vegada Cissis és el poblat del Vilar, a Valls, on les excavacions descobriren un important jaciment ibèric destruït de forma violenta en aquelles dates. Cf. BURGUETE, S.; FABRA, E.: «El jaciment del Vilar, una qüestió inconclusa». *Cultura* núm. 417 (1983), pàg. 24-29; SOLÉ, X.: «El poblado ibérico del Vilar. Valls». *Arqueología* 83, Madrid 1984, pàg. 201; MASSÓ, J.: «Els cassetans. El poblament ibèric al Camp de Tarragona». *Guia Arqueològica Tarraconense*, Tarragona 1987, pàg. 49-56.

2 Livi XXI, 61, 2.

3 Livi XXI, 61, 4.

4 RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. 1, Barcelona 1966, pàg. 107-108.

5 Sobre Tàrraco tardorepublicana des d'un punt de vista històric, cf.:

ALFÓLDY, G.: *Tàrraco*, «Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragomines» núm. 8, Tarragona 1991.

AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: *Tàrraco. Guia Arqueològica*, Tarragona 1991.

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J.: «Tarragona y los inicios de la Romanización de Hispania». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983), pàg. 73-86.

PRIETO, A.: «Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 12 (1992), pàg. 71-88.

RUIZ DE ARBULO, J.: «Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de *Emporion* y *Tarraco*». *Athenaeum*, vol. LXXIX, fasc. II (1991), pàg. 459-493.

Es va establir dalt d'un tossal, a la falda del qual hi havia el nucli ibèric de *Tarrakon*. La situació de l'establiment en un punt alt possibilitava el control visual de la mar, de bona part del Camp i òbviament de l'establiment ibèric, i més quan després de la Segona Guerra Púnica hi hagueren seriosos enfrontaments amb els indígenes, tot i que els cassetans sembla que van ser sempre aliats de Roma.⁶

La dicotomia establiment ibèric-establiment romà iniciaria una bipolaritat urbana –una mena de *dipolis*– en la qual el poder polític i militar romà ocupa la zona més alta,⁷ mentre que prop del port es localitza l'assentament ibèric i un incipient barri, com passaria també a Empòrion o *Ulrica*.⁸ La proximitat dels dos nuclis, les relacions que es generaren i les aliances evolucionaren fins a la unió dels dos nuclis, amb la completa romanització dels ibers, ja vers el segle I aC.

1.2 El precedent ibèric

El llevant de la península Ibèrica, zona de contacte amb les diferents civilitzacions mediterrànies, va viure un interessant procés d'evolució, aculturació i organització política i social que hom ha definit com l'època ibèrica.

La influència de grecs, púnics i, en menor mesura, etruscos, bàsicament pel comerç amb els pobles indígenes, impulsaren la seva evolució i estructuració. En els temps més immediats a la Segona Guerra Púnica el sud era dins la zona d'influència cartaginesa, mentre que el nord entrava dins l'òrbita de grecs i romans, especialment per l'influx de les colònies gregues d'Empòrion, *Rhode* i els fluids contactes comercials, encara que cal pensar també en un important flux comercial amb les Balears, ja dins l'òrbita púnica.

Les fonts clàssiques ens diuen que els ibers es dividien en grans tribus; la dels cassetans seria la pròpia del Camp de Tarragona. Els estudis sobre aquesta tribu, potser no tan desenvolupats com els que tenim en altres contrades, ens estan aportant darrerament dades de gran interès.

A la ciutat de Tarragona, en concret a la zona entre els carrers dels Caputxins i de Pere Martell, les excavacions arqueològiques realitzades durant els anys 1970, 1980 i 1990 han permès documentar un nucli ibèric d'extensió considerable.

- 6 L'aliança, o potser la subordinació, dels ibers cassetans amb els romans es palesa en l'ajut que els *piscatores* tarraconenses van donar a Roma en el setge de Cartago Nova (Livi XXVI, 45, 7).
- 7 Cf. RUIZ DE ARBULO, J.: «Los inicios de la romanización en Occidente...», *op. cit.*
- JIMENO, J.: *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*, vol. I, Madrid 1991, pág. 131-181.
- 8 La interpretació de l'estructura urbana dels primers segles de Tàrraco s'ha pres normalment com un assentament a la falda d'un turó, encerclat per una muralla –«segona fase»–, dins el qual hi hauria, al cim, el *castra* romà i, prop del port, l'*oppidum* ibèric (AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, «Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonines», núm. 1, Tarragona 1986). Ruiz de Arbulo defensa, però, la possibilitat que la muralla no encercli el poblat ibèric, posant així en quarantena els testimonis de Pons d'Icart, Hernández, etc., de manera que hi hauria per una banda el nucli campamental i per l'altra la *ciuitas foederata* Cesse, hipòtesi que, si bé és força suggeridora, sembla potser una mica aventurada (RUIZ DE ARBULO, J.: «Los inicios de la romanización en Occidente...», *op. cit.*).

Es trobaria en una elevació d'uns 30 metres sobre el nivell de mar, amb un clar domini visual del territori immediat: la desembocadura del Francolí (*Tulcis*) i la línia de costa, que acaba de forma força abrupta i que seria una òptima defensa natural, probablement reforçada amb una muralla.

La situació del poblat, al costat de la mar i del riu, aporta unes condicions favorables per a l'intercanvi comercial, a més de l'explotació agrícola i pesquera dels recursos naturals.

Quant a la fortificació del poblat, que denominarem *Tarrakon*, no s'han localitzat de moment vestigis que la testimonïïn. Ara bé, la seva existència, donades les dimensions, característiques i importància del nucli, és indubtable. Caldria plantejar una defensa de certa importància, potser a l'estil de les que coneixem en jaciments com Tivissa o altres de la vall de l'Ebre.⁹

1.3 El primer assentament romà

Els textos clàssics són un bon referent per entendre com Tàrraco, des de l'arribada dels romans a Hispània, esdevé un punt de cabdal importància a partir de la Segona Guerra Púnica. Comentàvem més amunt que el 218 aC Gneu Corneli Escipiò va deixar una petita guarnició a Tàrraco («praesidium Tarracone modico relicto» ens diu Livi).¹⁰ Un any després, finalitzada una expedició a Cartago Nova, torna a Tàrraco i es reuneix amb els llegats dels pobles amics de les riberes de l'Ebre.¹¹ La celebració d'aquesta trobada a Tàrraco indica el seu caràcter polític i estratègic des d'aquests moments.

Sabem per Livi¹² que l'any següent Publi Corneli Escipiò arriba amb trenta naus de guerra i gran reserva de provisions. El mateix succeeix el 211 aC, després de la mort dels dos germans Escipions, quan Claudi Neró desembarca amb una legió de reforç, o un any després, quan Publi Corneli Escipiò Africà arriba amb un nou exèrcit, i celebra una assemblea amb els aliats i recull informació per preparar el setge de Cartago Nova.¹³ Tàrraco té, doncs, un clar caràcter estratègic, amb una gran capacitat de rebre i organitzar tant tropes com intendència.

Després de la conquesta de la ciutat púnica, l'Africà hiverna a Tàrraco i convoca una nova assemblea dels aliats. Per Ruiz de Arbulo, el fet palesa el caràcter urbà que ja ha assolit Tàrraco en aquests anys, com a conseqüència del paper militar de la ciutat.¹⁴

9 ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E.: «L'assentament pre-romà de Tarragona». *Revista d'Arqueologia de Ponent* núm. 3 (1993), pàg. 177-226.

10 Livi XXI, 61.

11 Livi XXII, 19 i seg.

12 Livi XXII, 22.

13 Polibi X, 7, 6.

14 «[...] debemos admitir la existencia de una auténtica ciudad, sobre los restos del *oppidum* ibérico, surgida al amparo de la base militar. Si Escipión hubiera pasado el invierno en el *praetorium* de un *castra*, entre tiendas y barracones

Si bé les dades històriques són de cabdal importància per entendre els primers moments de la Tàrraco romana, l'arqueologia es resisteix a proporcionar-nos dades d'aquests anys. De moment no s'han detectat evidències que es puguin relacionar amb aquest primer assentament de finals del segle III aC. Probablement la pròpia dinàmica de la Part Alta en època romana va fer desaparèixer els vestigis del *praesidium* escipional, tal vegada aixecat en un primer moment amb materials peribles, i amb unes defenses més provisionals.

Uns anys després ens trobaríem amb el que podríem prendre com la petrificació d'aquest assentament militar romà. Segons les dades de què actualment disposem, tindríem un establiment militar defensat per una muralla d'uns sis metres d'alt i quatre d'ample, bastida amb doble parament de megàlits farcit de terra i pedres (*emplecton*). Estaria reforçada per una sèrie de torres amb un basament ciclopi i un segon cos de carreus ben escairats i lleugerament encoixinats; se'n conserven tres, la de Minerva, la del Seminari i la de l'Arquebisbe, i se'n suposa una quarta sota el fortí Negre.¹⁵

La torre de Minera o de Sant Magí és la que ha estat més estudiada. La seva ubicació i especials característiques arquitectòniques l'han fet un punt clau per poder entendre els trets definidors de les dues grans fases constructives de la muralla romana.

Aquesta defensa es localitza en el punt més alt de la ciutat, orientada vers l'interior, però amb un clar domini visual de la mar i de l'accés republicà cap al campament romà, fossil·litzat *–mutatis mutandi–* en l'actual camí de la Cuixa.¹⁶

Es tracta d'una torre de planta gairebé quadrada amb dues cares en origen lliures, al nord i a l'est, mentre que les altres dues serien obertes a sengles panys de muralla.

El basament de la torre estaria format per sis grans filades irregulars de megàlits, força llargs, amb peces de menors dimensions, a la manera de falca per donar-los estabilitat. La sisena filada seria molt més regular, amb la cara superior horitzontal, o regularitzada amb pedres menors, per tal de rebre el segon cos, de carreus.

de madera, difícilmente habría rechazado su sustitución por el palacio de Asdrúbal en Carthago Nova, aún más si esperaba celebrar una asamblea general y reclutar nuevos aliados con los rehenes tomados al enemigo. La retirada a Tàrraco indica que ésta debía poseer ya para entonces los edificios necesarios para asegurar la residencia y la necesidades políticas de un general al frente de su ejército» (RUIZ DE ARBULO, J.: «Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior». *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona 1992, pàg. 115-130, esp. pàg. 120).

15 HAUSCHILD, Th.: «La muralla y el recinto superior romano de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983), pàg. 101-139.

HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983.

HAUSCHILD, Th.: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 11-38.

SERRA VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona». *Archivo Español de Arqueología* núm. 76 (1949), pàg. 221-236.

SERRA VILARÓ, J.: «Scavi e ritrovamenti in Spagna». *Quaderni dell' Imperio*, Roma 1946.

16 Sobre els accessos a Tàrraco, *vid.* ARBELÓA, J. V. M.: «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983), pàg. 155-164.

TED'A: «El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 10-11 (1988-1989), pàg. 123-134.

Del cos de carreus es poden estudiar les cares est i oest, mentre que la nord es presenta refeta. Es construeix com ja hem dit, a base de blocs tendents a la forma quadrada o lleugerament rectangular, amb una *anatyrosis* força regular i un bon acabat, i es disposen en paraments lleugerament atalussats (un 2,5%, apunta Hauschild). En força peces es pot veure els encaixos dels *ferrei fornices* utilitzats per a l'elevació mitjançant politges.

Les cares oest i est presenten uns trets força interessants. A la primera es va descobrir una obertura allargada en el cos de carreus, la qual podríem prendre com una espitllera. A la segona n'hi hauria una de característiques similars, que flanqueja una franja de carreus sense encoixinar, sobre la qual hi ha una mena de cornisa quadrada, que es considera la preparació del camp epigràfic per a una inscripció monumental.

En l'eix de simetria d'aquesta preparació, i al seu damunt, es localitza el famós relleu de Minerva, descobert després de l'esllavissada de 1932.

Del relleu de Minerva es conserva poc més de la meitat inferior de la figura, vestida amb un *peplos* i armada amb llança i escut. L'estudi realitzat per Wilhelm Grünhagen corrobora la hipòtesi de Hauschild que es troba *in situ*.¹⁷

Les característiques escultòriques de la peça indiquen que es va cisellar expressament per anar a l'alçada en què es troba, i no precisament per unes mans gaire expertes. Determinats errors de proporcions i els acabats són l'explicació d'aquesta idea. A més, segurament aniria recoberta per una capa d'estuc pintat.

Grünhagen crida l'atenció sobre el tipus d'escut, que identifica amb els *scuta* ovalats de les legions republicanes. Al bell mig de l'escut hi ha un *umbo* decorat amb el cap d'un llop, animal de clara significació religiosa en el món ibèric. És per això que l'investigador alemany sentència que

un caso, aunque no completamente idéntico, sin embargo en principio análogo y comparable, de la confluencia de lo romano y lo ibérico debió darse en la erección del relieve de Minerva [...], en el sentido de que aquí seguramente los golpes y los cincelos fueron dados y manejados por las manos de artesanos ibéricos que, por encargo romano y según modelo, tal y como uno debe imaginárselo, trabajaron en piedra la representación de la diosa.

L'especial caràcter religiós de la torre, amb el relleu de Minerva, ve reforçat per dos elements més: una sèrie de caps cisellats en el basament megalític i un *graffito* localitzat en una de les espitlleres.

Quant als relleus de bustos en els megàlits de la torre, en trobem un a la cara nord, cisellat al bell mig d'un megàlit, d'un mig metre d'alçada, mirant amunt, amb llavis molsuts i nas destacat, i la part del front i els ulls molt malmesa. Dues cares més hi ha al cantó nord-est,

17 GRÜNHAGEN, W.: «Notas sobre el relieve de Minerva». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 135-140 (1976-1977), pàg. 75-94.

cisellades en un bloc en angle, i, com en el cas anterior, també miren cap amunt. A la cara est hi ha dues cares més, de dimensions molt més petites però de característiques similars.

El conjunt escultòric de les carasses del sòcol megalític i el relleu de Minerva en la zona carreuada de la cara est respon segurament a un mateix programa decoratiu i iconogràfic, donat que la torre en primer lloc és una construcció unitària, i a les especials característiques de les figures. Les carasses miren cap amunt, allí on hi ha el relleu de la deessa. La tradició decorativa de les construccions entronca amb el món ibèric i potser caldria relacionar-la amb la tradició ibèrica dels captrofeus, o amb divinitats locals que apunten cap a la nova deessa portada pels nous senyors, Minerva, com una mena de sincretisme entre la religió indígena i la importada.

Els estudis a l'interior de la torre van proporcionar dos grups epigràfics molt interessants: una sèrie de *graffiti* en alfabet ibèric, que indiquen clarament la participació de mà d'obra indígena,¹⁸ i una altra, en llatí, dedicada a la deessa Minerva.

Es tracta d'un *graffito* marcat a punxó, molt lleugerament, que el Prof. Alföldy ha transcrit com M VIBIO MENRVA, en llatí arcaic. És una dedicació de Manius Vibius a la divinitat.¹⁹

Sembla que la forma *Vibio* es documenta a finals del segle III-inicis del II aC, mentre que la forma *Menrva* és una fórmula antiga etrusca. Ambdós fets porten a datar la inscripció en el moment de la construcció de la torre, és a dir, a cavall dels segles III i II aC, idea que ve corroborada per la posició de l'epígraf: en un carreu de l'espitllera oest, i a l'inrevés, cosa que porta a dir que es va cisellar quan la peça de pedra estava a punt de col·locar-se, i no quan ja era *in situ*.

El sòcol de la torre està constituït per quatre paraments exteriors i un replè a base de capes de pedres de dimensions grans i mitjanes, i terra, encaixades amb els primers. Sobre aquesta estructura s'aixeca una sala o cos de guàrdia que es correspon amb la part de la torre bastida amb carreus a l'exterior, mentre que l'interior ho estaria amb peces de pedra calcària de menors dimensions lligades amb morter i fang. A aquest cos de guàrdia s'accedeix per dues portes de carreus, una a la cara oest, cegada per la construcció de la «segona fase» romana, i l'altra al sud, més gran, i clausurada a l'antiguitat tardana. En aquesta darrera hom va observar una sèrie de marques grafitades, consistents en pals paral·lels a la manera de còmputos d'obra o un entreteniment dels soldats.

Al bell mig de la torre, sobre el replè del basament megalític, es va localitzar un pilar de carreus lligats amb cues d'oreneta que es considera com el sosteniment d'un pis o coberta, presumiblement d'*opus signinum*.

18 Estudiades per Jürgen Untermann. *Vid.* HAUSCHILD, Th.: «Murallas de Hispania en el contexto de las fortificaciones del área occidental del Imperio Romano». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 223-232.

19 ALFÖLDY, G.: «Die älteste römische Inschrift des Iberischen Halbinsel». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* núm. 43 (1978), pàg. 1-12.

Els sondejos dirigits per Hauschild van descobrir un nivell constructiu, amb restes de pedra, que es relaciona amb l'obra del pilar.²⁰

La pavimentació de la sala seria un senzill sòl de fang, sobre el qual es va trobar una petita llar de foc. Com ja esmentàvem, en les cares est i oest hi ha sengles espitlleres. L'estudi dels paraments interiors mostra que es van construir, igual que les portes, amb carreus lligats amb cues d'oreneta, i de característiques similars als de les façanes. Són obertures amb esplandit vers l'interior: la de la façana oest, amb dos paraments oblics, i la de la cara est, amb el septentrional perpendicular a la façana, atès que calia desplaçar l'obertura per l'existència del camp epigràfic sota el relleu de Minerva. Al peu d'aquestes espitlleres, es van localitzar dos nivells de toves, possiblement basaments per a peces d'artilleria de torsió, probablement escorpins.

Les torres del Cabiscol o del Seminari, i la del Paborde o de l'Arquebisbe, tindrien una estructura similar. Les excavacions a l'interior de la primera així ho corroboren, encara que la conservació del cos de carreus no ha deixat rastre de les obertures per a espitlleres.²¹ Aquesta torre enllaça per l'est amb un pany de la «primera fase» que la uneix amb la de Minerva, mentre que per l'oest se li adossa un pany de la «segona fase» que va fins a la torre de l'Arquebisbe.

En els dos costats es localitzen sengles portes per accedir a l'interior de la torre. El sondeig al peu de la porta est va permetre localitzar el parament interior de la muralla de la «primera fase», de quatre metres d'ample per sis d'alt, tot ell de megàlits.

Si bé els resultats de les excavacions al fortí Negre no van poder arribar al sòl natural, cal suposar que allí hi devia haver una quarta torre, la que en època medieval es coneix com de l'Escolà, a més d'una porta d'accés a l'interior.²²

Aquesta primera fortificació pètria, coneguda normalment com «primera fase» de muralla, protegiria un espai relativament petit, el *praesidium* escipional, *castra stantia* o *castellum*. La seva situació li dona un especial caràcter estratègic, car controlava les comunicacions, el port o l'immediat assentament ibèric. És un enclavament en un lloc alt, defensable i ben fortificat, davant la possibilitat d'atacs per sorpresa.²³

20 Òbviament, els carreus del parament exterior tenen encaixos, convenientment tapats per daus de pedra, que indiquen que es van treballar almenys a peu d'obra i van ser col·locats amb l'ajut de *ferrei fornices* i maquinària. En canvi, els del pilar de la torre no tenen aquestes marques i es relacionen amb l'esmentat horitzó constructiu.

21 HAUSCHILD, Th.: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona», *op. cit.*

22 SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana*, Tarragona 1961, pàg. 116-117.

23 Un tema a tenir en compte és quina era l'ocupació de la zona abans de la conquesta romana. Tradicionalment s'havia pensat que l'*oppidum* ibèric estava situat en aquest lloc. Les excavacions l'han localitzat a la part baixa del turó. De tota manera, caldria plantejar-se la possibilitat d'alguna mena d'ocupació del sector. Cal tenir present la troballa de materials ibèrics, àtics o ceràmiques a mà al farciment de la muralla [KURTZ, W. S.: «Excavaciones en la torre del Cabiscol. Cerámica fabricada a mano del corte B, 1983». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 39-44]. La darrera hipòtesi de treball sobre la relació *oppidum* de Tarrakon-muralla republicana es planteja a ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E.: «L'assentament pre-romà de Tarragona», *op. cit.*

La torre de Minerva, doncs, hi tindria una especial significació, tant estratègica com religiosa i/o apotropaica, en bona part a causa de la situació en angle, tal vegada protegint un accés, i en el punt més alt del turó de Tàrraco.

L'estudi dels escassos materials ceràmics dels nivells constructius han dut a datar la construcció de la torre, i per tant de la «primera fase» romana, a principis del segle II dC: ceràmica campaniana A amb les formes Lamboglia 23, 31 o 33 (sense que hi apareguin les típiques del segle II avançat), ceràmica ibèrica, ceràmica grisa de la costa catalana, àmfora grecoitàlica i púnica, a més de ceràmica a mà de tradició indígena.²⁴

1.4 La gran ampliació de la muralla

Després aquesta fortificació va ser amplificada i reforçada amb una obra que hom ha denominat «segona fase». Es va construir una muralla d'uns quatre a cinc quilòmetres de perímetre,²⁵ que va eixamplar el recinte fins al port, incloent-hi potser part de l'espai del poblat ibèric.

La nova construcció bastida té una amplada de sis metres per dotze d'alt. El basament té de dos a tres metres d'alt, es caracteritza perquè és un doble parament megalític a la base. A sobre seu, el cos de carreus encoixinats –alguns amb signes de pedrapiquer– i amb rebliment intern de reble i terra fins a la segona o tercera filada de carreus; al damunt, toves fins al pas de ronda. Cada nou metres es construeixen estreps interns de reforç.

Els trams conservats de la «primera fase» romana es mantenen, per bé que el parament intern fou parcialment desmuntat amb la intenció d'aprofitar-ne els megalits per tal d'aixecar-ne un de nou, amb les característiques de la fase, uns dos metres més enllà.

Es documenten sis portelles, dues de les quals al costat de les torres del Cabiscol i del Paborde, i un portal al costat de la torre de Minerva. Se suposa també que es construïren, seguint els textos de Pons d'Icart, altres torres a la part baixa de la ciutat.

La nova obra es va adossar a les torres de la «primera fase», cosa que es veu perfectament a les entregues dels paraments. Les excavacions del Dr. Hauschild han mostrat tant l'amortització dels accessos a les sales de les torres com el reforç dels murs de la «primera fase», que serien ampliat fins als sis metres. En el cas de la torre del Seminari, el parament interior fou

24 VEGAS, M.: «Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona. Torre del Cabiscol». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 45-54.

KURTZ, W. S.: «Excavaciones en la torre del Cabiscol. Cerámica fabricada a mano del corte B, 1983», *op. cit.*

25 SÁNCHEZ REAL, J.: «La exploración de la muralla de Tarragona en 1951». *Madridier Mitteilungen* núm. 26 (1985), pàg. 91-117.

SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense. I. La muralla». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 8-9 (1986-1987), pàg. 35-54.

refet i semblantment la sala interior es farciria amb toves. La de Minerva, però, continuaria en ús i s'hi accediria per la porta sud, no tapiada. De ben segur aquest aprofitament va ser degut a la necessitat de defensar la porta del Socors, edificada en aquesta nova fase, que seria un dels accessos rodats a la ciutat.

La porta del Socors té una gran importància car és l'únic accés important que ens ha arribat. Per altra banda, un accés d'aquestes característiques implica l'entrada d'un vial intramurs i, per tant, una de les artèries que podrien organitzar l'urbanisme, almenys de la Part Alta, en època tardorepublicana.

Si observem la porta, es pot apreciar que es va construir unitàriament en la «segona fase» constructiva romana. Arrenca des del sòl rocallós de manera que el sòcol megalític queda interromput. A l'interior de la porta veiem com el sòcol megalític continua en els dos estreps; per tant, els paraments interior i exterior resten enllaçats. Al damunt, hem de col·locar-hi l'aparell de carreus.

Es conserva solament l'arc exterior del portal, mentre que l'interior és una reconstrucció d'època medieval. La primera filada s'assenta sobre els blocs del sòcol, adaptant-se a les sinuositats, amb una filada en línia d'arrencada. Sobre aquesta, els salmers i les dovelles, pràcticament a saltacavall. Sobre la clau i contraclaus hi ha un arc de descàrrega format per sis dovelles.

És molt interessant observar que a l'oest de la porta hi ha una interrupció d'obra; es diferencia un conjunt d'encatxats en els carreus, cosa que fa pensar –ateses les característiques del treball de la porta– que va ser tallada per un equip especialitzat.

Els carreus que conformen la construcció s'adapten al desenvolupament de l'arc, fan que es tallin peces poligonals, trapezoïdals i no són estranys els encatxats. Aquesta característica no és pas aliena a la construcció de la «segona fase» romana i hom hi ha vist una certa relació amb la tradició itàlica dels aparells poligonals, com també hi podríem veure en el sòcol megalític.

La litologia dels carreus en aquest tram de muralla, molt més sensible als agents atmosfèrics, els ha malmès força, de manera que els encoixinats s'han perdut en bona part, així com les possibles marques de picapedrer.

A la baixada del Roser i als baixos del Museu Nacional Arqueològic es conserven unes estructures que poden identificar-se com rampes d'accés al pas de ronda, aprofitant el desnivell del terreny. En el primer cas és mur perpendicular al pany intern, el segon és un triple parament que es pot seguir a les cases adjacents del carrer d'en Granada.²⁶ Una construcció

26 SADA, P.; TERRÉ, M.: «Formació de l'estructura urbana de la Part Alta». *La Part Alta del centre històric de Tarragona. Un aixecament de plànols de les construccions civils (1981-82, 1986-88)*, Barcelona 1990, pàg. 15-30.

similar es localitza també a l'Escorxador i darrerament hom n'ha localitzada una altra a la casa Canals, al carrer d'en Granada.²⁷

Aquesta ampliació havia estat datada pels volts del 195 aC i se la relacionava amb les campanyes de Cató a Hispània. Revisions posteriors la situen entre els anys 150 i 125 aC.²⁸

1.5 Alguns aspectes i problemes

1.5.1 La primera fortificació pètria

El coneixement de la fortificació de la «primera fase» presenta una sèrie d'aspectes que cal estudiar i que, en alguns casos, de moment difícilment poden abandonar el terreny de l'especulació.

Hem de plantejar la seva cronologia. Més amunt s'apuntava l'escassetat de materials arqueològics que permeten datar-la, sempre després de l'arribada dels Escipions. La seva romanitat està, doncs, fora de dubte.

El problema és un altre. Es tracta de la muralla que hem de relacionar amb el *praesidium* dels Escipions durant la Segona Guerra Púnica, o és una construcció una mica posterior?

En principi, els estudis ceràmics de la Dra. Mercedes Vegas daten aquesta fase de muralla a inicis del segle II aC. Així, no té per què ser la fortificació del primer assentament militar romà, de manera que la relació d'igualtat entre *praesidium* escipionià i «primera fase» és equívoca, ja que la muralla seria posterior a la Segona Guerra Púnica. De tota manera, hem de tenir en compte tant la quantitat de materials que permeten datar la fase com les possibilitats que ofereixen per a una cronologia més acurada.

Potser és més versemblant pensar en una cronologia de principis de segle II aC. El fet explicaria, per exemple, l'absència de mencions de la cronologia de la muralla de Tàrraco en els autors que s'ocupen de la Segona Guerra Púnica. És el cas d'Estrabó, que parla explícitament de la muralla de Cartago Nova i no diu res de la tarraconense.²⁹ Mentre la primera es defineix com una ciutat ben emmurallada, amb un bon port i enriquida per les mines d'argent, amb factories de salaó a les proximitats i un empori; Tàrraco, que no és menys petita, es descriu com a port d'enllaç amb Itàlia i centre polític.

27 Esmentada i situada sobre plànol a MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones». *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995*, «Archivio Storico del Sannio», any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996, pàg. 165-203.

28 AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: «La cronología de les muralles de Tàrraco». *Revista d'Arqueologia de Ponent* núm. 1 (1991), pàg. 271-301.

29 Estrabó III, 4, 6-7.

També es troben diferències en la descripció que Polibi, molt més pròxim als esdeveniments, fa de Cartago Nova.³⁰ La ciutat púnica no tan sols era el centre de proveïment i del tresor, era també la residència dels 300 ostatges que garantien la fidelitat dels aliats ibèrics. Tenia una petita guarnició militar ben protegida a l'acròpolis, però amb una població bàsicament artesanal i marinera i no militar, com seria el cas de Tàrraco.

Hem de tenir en compte un altre aspecte, l'absència d'un recinte defensiu petri de la categoria de la «primera fase» de la muralla de Tàrraco no és pas un entrebanc per al desenvolupament d'un centre militar amb tots els equipaments propis d'un cap de pont, ni tampoc impedeix la realització d'assemblees amb els cabdills indígenes o altres activitats pròpies d'un centre d'operacions militars. El turó de la ciutat, amb un condicionament militar menys espectacular, presentaria unes bones característiques defensives. Construir una muralla d'aquestes dimensions sembla més una tasca planificada amb vista a un assentament molt més llarg i estable, amb vista ja a la conquesta de la Península.

Cal, doncs, plantejar la possibilitat, per altra banda ja apuntada per altres autors,³¹ que la construcció del que hom ha denominat «primera fase» de la muralla de Tàrraco s'ha de relacionar amb la divisió provincial d'Hispania el 197 aC i la capitalitat de la *Citerior*. En aquesta nova situació, la ciutat compaginava les funcions administratives amb el paper militar original: el 195 aC, el cònsol Cató s'hi va establir en diferents ocasions durant la pacificació del nord-est peninsular.

La condició de capital militar, administrativa i comercial, i la pacificació del nord-est peninsular comportarien la proliferació de noves construccions i equipaments: el creixement de la zona portuària i l'entorn de l'*oppidum* i la petrificació de l'assentament militar, amb una ciutadella ben defensada per aquesta muralla.

En aquest període comptem amb altres muralles romanes. A Sagunt se'n bastí una al primer quart del segle II aC, amb una estructura similar a la de Tàrraco: el poblament ibèric també restà extramurs.³² Al segon quart del segle es va aixecar la muralla de la *neapolis* d'Empòrion;³³ a Peralada hom construeix una muralla d'*emplecton* poc després de la revolta indígena de principis del segle II aC.³⁴

30 Polibi X, 8 i seg.

31 AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: *Tàrraco. Guia Arqueològica, op. cit.*, pàg. 41.

32 ARANEGUI, C.: «De la ciudad ibérica a la ciudad romana: Sagunto». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 69-78.

PASCUAL, I.; ARANEGUI, C.: «Una torre defensiva de època republicana en el Castell de Sagunt». *Saguntum* núm. 26 (1993), pàg. 189-203.

33 SANMARTÍ, E.: «Urbanización y configuración territorial del noreste de la citerior durante la época romano-republicana». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 357-362.

34 LLINÀS, J.; MERINO, J.; MIRÓ, M.; PEDRÓN, M. J.: «El campament romà de Peralada: una fortificació d'època republicana al *hinterland* d'Empúries». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 246-248.

Cal tractar també el traçat del perímetre d'aquesta fortificació. La torre de Minerva, en angle, i la manca de vestigis de la «primera fase» al sud del fortí Negre apunten que es tractaria d'un espai més o menys petit, d'entre cinc i sis hectàrees.

El traçat hipotètic, insinuat sobre el plànol per Aquilué i Dupré o per Hauschild, presenta, però, problemes com les dimensions o el perímetre fragmentari que ens ha arribat. Si es pren la fortificació de Tàrraco com a centre neuràlgic i *liberna* dels exèrcits romans, cal pensar en espais més o menys amplis per allotjar tropes, *impedimenta* o el reguitzell de comerciants, administratius, etc., que s'hi associaven.

Els estudis de campaments republicans a la Península mostren unes característiques similars presents a Tàrraco: planta, extensió i aparell de les defenses, amb murs rectes a diferència de les fortificacions indígenes.

Així se'n documenten de planta poligonal, adaptada al terreny (Almenara, Aguilar, El Castillejo, Peña Redonda, Alpanseque, Renieblas I i II) o quadrangular (Renieblas III i V) i defensats amb muralles d'*emplecton*. La seva amplada és d'uns dos metres (Aguilar, Renieblas II, Rosinos II, Castroalbón) o d'entre els quatre i sis (El Castillejo, Dehesilla, Renieblas III, V, Cáceres i *Acquis Querensis*), amb un sol cas (Cidadelhe) d'un metre de gruix. El Castillejo, Peña Redonda, Almazán, Rosinos, Valdemedea i Aguilar de Anguita tenen entre quatre i sis hectàrees, mentre que La Dehesilla i Rosinos I, entre dotze i setze.³⁵ Aquestes dimensions permeten, per exemple, en el cas de Renieblas III, de cànon polibià, poder allotjar dues legions en un espai més gran que les dotze hectàrees.

Si aquestes relacions s'apliquen, amb les consideracions que escaiguin, el volum de la primera fortificació pètria de Tàrraco difícilment podria allotjar grans contingents militars com les legions de les campanyes de Cató, a més de l'aparell administratiu, intendència permanent, etc., que tindria una base militar d'aquest tipus.

Cal, doncs, plantejar-se on i com instal·lar aquestes tropes. En primer lloc, s'ha d'observar la mateixa topografia de la part més alta, que si bé es troba força desfigurada mostra alguns elements que cal tenir en compte.

El turó al voltant de la primera fortificació pètria conforma una plataforma més o menys anivellada d'entre 60 i 80 m sobre el nivell de mar. És possible que en aquesta zona, al voltant de la fortificació, i oberta a marina i l'*oppidum* ibèric, calgués situar un espai més o menys utilitzable per establir-hi tant tropes en trànsit com en estades més o menys llargues, defensables potser per un *agger*.

Caldrà també pensar en la possibilitat d'establir campaments en altres punts i llocs que ara ens són desconeguts. D'aquesta manera, la fortificació del *castellum* o *praesidium* vindria a ser, més que un campament, un fortí, una ciutadella.

35 MORILLO, A.: «Fortificaciones campamentales de época romana en España». *Archivo Español de Arqueología* núm. 64 (1991), pàg. 135-190.

No hi ha dades de l'existència d'accessos (excepte les possibilitats d'un al fortí Negre, la romanitat molt dubtosa del portal del Carro i la probabilitat d'una porta al desaparegut llenç sud de la torre de Minerva) ni de la resta de la hipotètica fortificació.

Cal també estudiar el llenç entre les torres del Cabiscol i de l'Arquebisbe, de la «segona fase» de construcció, però unint-hi dues torres de la «primera». L'estructura tant interna com externa apunta que no s'assenta sobre el mur de la «primera fase» i, per altra banda, no és un parament recte sinó que té un angle d'inflexió que no permet la visibilitat entre les dues torres. Això obliga a preguntar-se la problemàtica especial d'aquest punt. Potser el traçat de la «primera fase» va ser un pany recte o amb angle protegit per una torre ara perduda?

No es poden oblidar, en segon lloc, els elements materials. A excepció del rebliment de la muralla i de l'*oppidum* ibèric, no es coneixen elements arqueològics que mostrin una ocupació de la Part Alta entre el 218 i el 150-125 aC. Potser es tractaria de restes de poca entitat desmantellades per les ocupacions posteriors.

Com bé ha indicat Hauschild en els seus estudis, l'estructura de la muralla de la «primera fase» té clars paral·lels en la poliorcètica hel·lenística i itàlica, com seria el cas d'Èrix a Sicília.³⁶

1.5.2 L'anomenada «segona fase»

Els motius de la gran ampliació de la «segona fase» s'han volgut relacionar amb els fets històrics del moment. Així, Hauschild la veia en un principi en connexió amb les campanyes de Cató i assumia la proposta cronològica de Lamboglia, idea que va canviar després de la publicació de les excavacions al tram de muralla del circ realitzades pel Taller Escola d'Arqueologia (TED'A).

El nou plantejament, iniciat per Aquilué i Dupré, i desenvolupat posteriorment pel TED'A, la relaciona amb les necessitats polítiques i administratives de les guerres celtibèriques, a causa de la nova datació de 150-125 aC. Sánchez Real, però, no creu en una «segona fase» constructiva separada en el temps. Potser caldria pensar que la gran ampliació es va fer per unes necessitats que anaven més enllà dels fets militars i polítics.

Les excavacions arqueològiques realitzades tant a la Part Alta com a la zona residencial mostren una ocupació en el primer cas i una urbanització en el segon, a partir del 150-125 aC, sense oblidar, però, el precedent ibèric i els nivells de finals del segle III i inicis del II aC al carrer de Lleida.³⁷ Aquestes evidències coincideixen amb la cronologia proposada pel TED'A. La topografia urbana de la ciutat abans de la construcció de la «segona fase» es definiria a base de la dualitat *praesidium/oppidum-portus*.

36 HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tàrragona*, op. cit.

ADAM, J. P.: *L'architecture militaire grecque*, Paris 1982.

37 GÜELL, M.; PIÑOL, L.: «El carrer Lleida 27. Noves dades per l'estudi de la Tàrraco tardorepublicana». *La ciutat en*

L'evolució lògica de Tàrraco duria en un moment determinat a una consolidació de la posició i a la necessitat d'uns equipaments propis i necessaris per a la capital de la Hispània Citerior. Caldria organitzar un nucli, tant militar com administratiu, comercial i civil, embrió d'una nova estructura urbana i, per tant, cenyit dins una muralla. Aquesta uniria físicament els dos primitius elements urbans i continuaria un procés ja iniciat de creixement en direcció a la Part Alta i una adaptació urbana datable, com ja hem dit, entre el 150 i 125 aC. La muralla envoltaria dos elements en els quals pivotava Tàrraco, el centre políticomilitar a la Part Alta, i la zona residencial i comercial que es desenvolupava a partir del port i l'antic assentament ibèric.

Així, l'explicació de la «segona fase» no serà únicament militar ni estratègica. L'existència d'una gran muralla fortificada permetia defensar la ciutat, alhora que en definia el *pomoerium* i era també un element de prestigi, una eina propagandística i política, i més quan el territori estava en plena fase d'expansió i domini.

1.5.3 Aspectes arquitectònics i tècnics

Sempre ha cridat força l'atenció que mentre de la «primera fase» no se'n coneixen accesos, sí que en tenim de la «segona». En canvi, en aquesta «segona» no hi ha constància física de torres, a excepció de les descrites per Pons d'Icart.

*el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 184-185. És significatiu que en aquesta excavació, pròxima a l'assentament ibèric, ens trobem amb una intensa ocupació des d'inicis de la romanització. Potser la primera ocupació, de finals del segle III-inicis del segle II, es pot relacionar amb un primer assentament romà prop de l'*oppidum* ibèric, un segon moment es data a inicis del segle II, un tercer moment s'amortitza a finals de la primera meitat del segle II aC, i un quart moment, amb una claveguera que «sembla que desguassi fora muralla». És potser l'únic lloc intramurs i no relacionat amb l'*oppidum* on s'ha detectat una estratigrafia d'aquesta importància. Potser aquestes ocupacions des de finals del segle III s'haurien de relacionar amb alguna mena d'estructura militar o afi (comercial...), que es distribueix urbanament ben aviat i que es va transformar a mitjan segle II aC, just quan es data la «segona fase» constructiva de la muralla, i també es daten la majoria d'estratigrafies republicanes de la zona (cf. AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, op. cit., i BERMÚDEZ, A.: «Habitat intramuros en Tàrraco. La zona centrooccidental. Estado de la cuestión y problemática de la topografía urbana del área central intramuros en época romana». *Acta Arqueológica de Tarragona I (1987-88)*, Tarragona 1988, pàg. 31-48; BERMÚDEZ, A.: «L'àrea d'hàbitat intramurs de l'antiga Tàrraco». *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona 1993, pàg. 87-96, i BERMÚDEZ, A.; PUJANTE, P.; FLANDES, E.; PALAU, R.; PARRA, P.: «Excavacions arqueològiques a l'àrea central intramurs de Tàrraco: intervenció al solar situat a Governador González, 10». *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya, Valls-Vila-rodonà 1989*, vol. I, Valls 1989, pàg. 123-134). És significatiu, però, que aquesta evolució de l'excavació del carrer de Lleida té una seqüència paral·lela a l'estudiada a la zona del carrer dels Caputxins-carrer de Pere Martell. Apropiant-nos les paraules d'Adserias *et al.*, la topografia de finals del segle III i del segle II es basaria en una dicotomia segons la qual «el *praesidium* militar es construeix a la part alta de la ciutat, des d'on es controla tot el territori circumdant. Paral·lelament, a la part baixa, es pot apreciar una convivència d'elements ibèrics i romans» (ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E.: «L'assentament pre-romà de Tarragona», op. cit.). Un apunt a la problemàtica cronològica tant de l'urbanisme com de la muralla republicana es troba a BERMÚDEZ, A.: «Habitat intramuros en Tàrraco...», op. cit.*

El fet troba paral·lels en altres muralles tardorepublicanes, com la ciutat romana d'Empúries,³⁸ el campament d'Aguilar, amb portelles, i el mur més «modern» del campament de Renieblas,³⁹ mentre que en altres fortificacions com la de Gerunda,⁴⁰ la d'Olèrdola,⁴¹ la de la *neapolis* d'Empúries⁴² o el campament romà de Peralada sí que es documenten torres.⁴³

Un argument en què potser cal aprofundir és el de la coincidència de muralles amb torres en espais i moments de penetració romana, és a dir, amb possibilitat de problemes bèl·lics i, per tant, amb clara funció militar. Les muralles sense torre es troben ja en assentaments en territoris sense tants problemes bèl·lics, potser més civils o sense una funció de control de territori «hostil» tan directa, i amb més funció urbanística i cultural que no pas militar, encara que la potència de la muralla tarraconense la fa perfectament aprofitable en cas de setge.

Hi ha, però, una altra possibilitat. Potser la relació torres-fase constructiva sigui tan sols una coincidència. Tal vegada l'existència-inexistència de les torres respongui a uns condicionants de tipus estratègic i econòmic. Precisament les torres conservades o de les que tenim notícia es troben a la banda de muralla que mira a l'interior, amb un pendent menys abrupte i, per tant, més vulnerable que la part que mira a mar. Si ens fixem en les fortificacions d'època moderna, es concentren especialment a la banda d'interior; per altra banda, els grans setges i atacs de la Guerra de Separació i del Francès són també per aquesta zona.

En els carreus de la «segona fase» es localitzen diferents tipus de marques de picapedrer tradicionalment identificades com a ibèriques.⁴⁴ Tous i Sanabra, potser amb uns criteris no gaire arqueològics, crida l'atenció sobre la identificació cultural, car els mateixos signes tenen una cronologia molt laxa, des de la protohistòria fins a l'edat mitjana.⁴⁵

38 SANMARTÍ, E.; NOLLA, J. M.: *Empúries. Guia itinerària*, Barcelona 1988.

39 HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona, op. cit.*

40 NOLLA, J. M.: *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona 1987.

41 BATISTA, R.; MOLIST, N.; ROVIRA, J.: «El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-89)». *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Barcelona 1990, pàg. 87-99.

42 SANMARTÍ, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.: «Darreres excavacions a Empúries. El sector meridional de la Neapolis». *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Barcelona 1989, pàg. 79-88.

43 LLINÀS, J.; MERINO, J.; MIRÓ, M.; PEDRÓN, M. J.: «El campament romà de Peralada: una fortificació d'època republicana al *hinterland* d'Empúries», *op. cit.*

44 HÜBNER, E.: *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlín 1893.

RODRÍGUEZ DE BERLANGA, J.: *Los bronces de Lascuta, Bonanza y Aljustrel*, 1881.

GÓMEZ-MORENO, J.: «Las lenguas hispánicas». *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid*, VIII (1942), pàg. 13 i seg.

BOSCH GIMPERA, P.: «Problemes d'història i arqueologia tarragonina» [sic], Tarragona 1925 [extret –amb diverses il·lustracions ategides– del *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 24-29, març-abril de 1925 a gener-febrer de 1926], pàg. 125-130.

45 TOUS I SANABRA, J.: «Los signos de cantería en las murallas romanas de Tarragona». *Actes du Colloque International de Glyptografie de Saragosse*, Saragossa 1983, pàg. 393-405. Com a cas curiós, una de les marques de la muralla de Tàrraco, en forma de doble dextral, es localitza sia a Creta sia a la glèptica medieval, com en el cas de la catedral de Tarragona.

En diverses ocasions, el malguanyat Prof. Balil ha comparat aquesta glíptica amb la localitzada als murs servians de Roma i Pompeia, i ha arribat a la conclusió que es tracta de marques perfectament itàliques. L'argument aprofundeix en la possibilitat d'una intervenció directa de les legions romanes.⁴⁶

L'aparell megalític s'ha interpretat funcionalment com un sistema de drenatge natural, com a fonamentació aèria i defensa passiva davant l'atac d'ariets.⁴⁷ El caràcter del rebliment de la base, tant de la «primera» com de la «segona fase», poden servir per a la funció hidràulica; a més, la litologia fortíssima la fa apropiada davant l'acció de l'aigua, que afecta molt més la pedra de l'aparell de carreus.

Cal tenir en compte que la muralla s'assenta directament sobre la roca, de manera que la base ciclòpia serveix per a aquesta funció.⁴⁸ L'ús de toves vindria justificat per la capacitat d'absorció davant d'atacs d'armes de guerra, seguint una tradició poliorcètica mediterrània força desenvolupada pel món hel·lenístic.

L'aparell megalític presenta unes característiques força interessants, i es pot assimilar en certa mesura a les maneres I i II de Lugli.⁴⁹ Contràriament al que sembla, els megalítics han estat objecte, d'una forma o altra, d'una certa regularització, difícil a causa de la petrologia, s'han travat amb petits tascons de pedra i s'ha arribat a peces triangulars molt ajustades i adaptades a la forma dels blocs. També es pot localitzar una certa regularització formal i de cota a les juntures amb l'aparell de carreus.

Els carreus del segon cos són blocs encoixinats que mostren diferències entre la «primera» i «segona fase». A les torres («primera fase») ens trobem peces que tendeixen a la forma quadrada, en filades força horitzontals i un encoixinat poc profund, ben acabat, una *anatyrosis* força regular i ben treballada, i les empremtes dels encaixos dels *ferrei fornices* i cues d'orenetta com a grapes de subjecció.⁵⁰ En canvi, els carreus de la «segona» són força més allargats, un acabat menys cuidat, *anatyrosis* més desigual i mostren marques de picapedrer. No s'hi constaten empremtes de grapes ni *ferrei fornices*, de manera que plausiblement s'havien de transportar aprofitant l'elevació del pany tram a tram, deixant petits nivells de polsim groc al rebliment de toves. Les filades segueixen la inclinació natural del terreny, de manera que força carreus no van ser tallats a escaire sinó lleugerament trapezoïdals. Tant en una fase com l'altra es documenten encatxats a les juntes dels carreus, una secció lleugerament atalussada

46 BALIL, A.: «Tarragona». *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, vol. VII (1966), pàg. 625.

BALIL, A.: «Segni di scalpellino sulle mura romane di Tarragona». *Epigraphica* núm. XIV (1983), pàg. 231-237.

BALIL, A.: «Segni di scalpellino e monumenti antichi». *Atti del convegno di studi nel centenario della morte di Luigi Bruzza, 1883-1983*, Vercelli 1987.

47 SERRA VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona», *op. cit.*

48 Quant a les causes possibles de la utilització de l'aparell ciclòpi, *vid.* NEUBAUER, D.: «La construcción megalítica de las murallas ibero-romanas de Tarragona». *Boletín Arqueológico*, época V, núm. 2 (1980), pàg. 107-119.

49 LUGLI, G.: *La tecnica edilizia romana*, Roma 1957.

50 Cf. HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona*, *op. cit.*

i un assentament sobre el sòcol megalític que intentava ser regularitzat, en la «primera fase», horitzontal, i en la «segona», salvant les corbes de nivell.

Les portelles *-posterulae-* s'obren al sòcol megalític mostrant muntants verticals i llinda monolítica, similars a les d'Alatri, Norba, Segni i Arpino.⁵¹ Mostren, igual que la porta del Socors, un alçat interior en què enllacen els dos paraments de la muralla. L'esmentada porta presenta un encatxat dels carreus i una certa discontinuïtat de les filades que fan pensar no tant en una època constructiva diferent, sinó en l'actuació d'una colla de picapedrers força especialitzada. Un cas paral·lel el tenim a la porta flàvia de la torre de l'Audiència.⁵²

L'estructura de doble parament de carreus amb estreps interiors permet lligar perfectament el cos d'*opus quadratum*. Estructures similars les trobem a la muralla hel·lenística de Súnion,⁵³ la de plaça Bellini, a Nàpols, del segle IV aC,⁵⁴ o la de Cuma, d'època samnita.⁵⁵

La modulació de la «segona fase» respon a patrons itàlics. Martorell i Serra i Vilaró donen les primeres mides de les toves del rebliment,⁵⁶ que posteriorment tornen a ser estudiades per Sánchez Real amb una mitjana de 45,7 x 30,6 x 8,6 cm. Per aquest autor correspon a un colze per un peu per una palma, en relació 6 x 4 x 1. La muralla tindria una base de vint peus i una alçada de quaranta. Els carreus farien per terme mitjà dos colzes i un pam per dos colzes per un colze, en relació 5 x 4 x 2. S'inclina a identificar un sistema mètric grec-peu grec-més que romà, perquè l'amplada mitjana de les toves (30,6 cm) s'apropa més al peu grec (30,8 cm) que al romà (29,5 cm), dada que per l'autor significa una construcció de la muralla vers el 200 aC, tal com defensa en els seus treballs.⁵⁷ Aquilué *et al.* relacionen les mides amb el peu i el peu i mig romans, el *lidi* grec, l'ús del qual esmenta Vitruvi en època republicana.⁵⁸

La disposició de les toves a l'interior de la muralla, segons les excavacions de Lluís Papiol i especialment del TED'A, mostra una acurada tècnica constructiva: aixecament d'una filada de carreus, rebliment de toves -que es disposen en filades transversals de llarg i través-, unes cinc capes, la darrera de les quals formaria un sòl de treball per on s'arrossegarien els carreus de la tramada següent.

Malgrat que alguns autors han suposat una muralla interna de separació entre la Part Alta, militar, i la zona residencial i comercial, no n'hi ha evidència arqueològica. Aquesta

51 LUGLI, G.: *La tecnica edilizia romana, op. cit.*

52 DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M.: *La Antiga Audiència, un acceso al Foro Provincial de Tàrraco*. «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 165, 1993.

53 ADAM, J. P.: «Les composantes d'une fortification grecque». *Les dossiers d'Archéologie* núm. 17, «La decouverte des fortresses grecques», febrer 1993, pàg. 14-23.

54 GRECO, E.: *Magna Graecia. Guide Archeologique Laterza*, Roma-Bari 1981.

55 DE CARO, A.; GRECO, E.: *Campania. Guide Archeologique Laterza*, Roma-Bari 1981.

56 40-45 x 30-34 x 8,5-9,5 cm per al primer i 45-53 x 30-32 x 8,5-9,5 cm per al segon.

57 SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona, op. cit.*, pàg. 111.

58 AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: «La cronologia de les muralles de Tàrraco», *op. cit.*

hipòtesi neix en bona part de l'observació d'Hernández Sanahuja de megàlits en excavacions i desmunts a diferents punts de la Part Alta, la qual cosa el porta a pensar en una estructuració en tres recintes, hipòtesi també ressenyada per Sánchez Real.⁵⁹

Si bé és plausible la idea de separar els dos elements urbans de la Tàrraco republicana, els megàlits observats per Hernández, així com els documentats pel mateix Sánchez Real al claustre de la catedral, o al núm. 11 del carrer de la Merceria,⁶⁰ s'han de prendre, al nostre entendre, com a part del rebliment integrant de les construccions flàvies del concili provincial i el circ. En el cas que la separació existís, seria més lògica en un punt més ben defensable, com la zona dels carrers de l'Enrajolat i dels Ferrers, on hi ha un desnivell important aprofitat posteriorment pel circ, i on es documenten estructures preflàvies com la volta del Museu d'Història.⁶¹ Una ubicació meridional, a façana de circ, toparia amb el seu possible *intervallum*,⁶² i més quan s'hi han localitzat estructures republicanes.⁶³

Quant a l'estructura intramurs de Tàrraco republicana, de moment no estem en condicions d'establir una restitució de la trama urbana. A la Part Alta, però, no hi ha quasi constància d'estructures tardorepublicanes,⁶⁴ a excepció de la localització de nivells d'aquesta època. Es tracta generalment d'estrats de regularització de la roca amb materials datables a partir del 150 aC, que fan pensar més en un espai adobat i destinat a una ocupació transitòria, com podria ser un campament d'un exèrcit de pas o d'estada més o menys curta. Se'n troben

59 SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, 2. Las construcciones monumentales de la Parte Alta. II.A) La zona "sagrada"». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 10-11 (1988-1989), pàg. 79-115.

HERNÁNDEZ, B.: *Reseña de los trabajos de inspección hasta el mes de marzo de 1859*, informe tramès a la Reial Acadèmia de la Història l'any 1859 [manuscrit en premsa, a cura de J. Massó].

HERNÁNDEZ, B.: *Recuerdos Monumentales de Tarragona*, Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, 1877 [manuscrit inèdit].

60 PIÑOL, L.: «Intervencions arqueològiques al carrer Merceria 11. Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco». *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», 1, Tarragona 1993, pàg. 257-268.

61 DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.: *El circ romà de Tàrraco. I. Les voltes de Sant Hermenegild*, Barcelona 1988.

DUPRÉ, X.; SUBIAS, E.: «Els precedents de l'anomenat Pretori de Tàrraco». *Homenatge a Miquel Tàrradell [Estudis Universitaris Catalans, vol. XXIX, setè de la tercera època]*, Barcelona 1993, pàg. 603-609.

62 Pel que fa al tema de l'*intervallum*, caldria plantejar-se la seva relació amb les estructures de la zona del fòrum local, especialment les excavades per Serra i Vilaró i el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (cf. SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en Tarragona*, Madrid 1932; GÜELL, M.; PIÑOL, L.: «El carrer Lleida 27. Noves dades per l'estudi de la Tàrraco tardorepublicana», *op. cit.*)

63 FOGUET, G.; LÓPEZ, J.: «Alguns aspectes de l'urbanisme romà de Tàrraco: delimitació d'espais monumentals i residencials a la llum de les darreres excavacions». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tàrraco, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 162. Quant a estudis de materials republicans de les excavacions de la Universitat Rovira i Virgili, *vid.* DÍAZ, M.: «Excavacions a la Rambla Vella. Anàlisi dels nivells republicans». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 18 (1996), pàg. 155-189.

64 Com les localitzades a les excavacions de M. Güell a la plaça dels Àngels, 2-4 (GÜELL, M.: «Excavació a la Plaça dels Àngels». *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», núm. 1, Tarragona 1993, pàg. 229-244.

testimonis a l'Antiga Audiència,⁶⁵ al Col·legi Oficial d'Arquitectes,⁶⁶ a la plaça dels Àngels núm. 2-4⁶⁷ i al carrer de la Merceria núm. 11.⁶⁸ Els vestigis no permeten, doncs, establir una estructura urbanística en aquest moment, encara que la situació de la porta del Socors, les *posterulae* i les estructures preflàvies de la torre de Pilat, la mateixa topografia i la situació dels panys de muralla, s'han de tenir en compte.⁶⁹

Un altre problema suscitat darrerament és la relació de la muralla amb el poblat ibèric prop del port. Fins fa poc temps hom havia pensat que el poblat ibèric de *Tarrakon* era un petit establiment en un punt alt prop de la mar i el riu, més o menys a l'arc format pels carrers del Dr. Zamenhof, de Soler i de Sevilla. Les darreres excavacions mostren com aquest s'estén cap al riu, vers l'oest.

Aquesta major extensió del poblat obliga a replantejar el traçat de la muralla en aquesta zona:

El fet que l'assentament pre-romà s'hagi documentat en una extensió més enllà del límit de la línia de defensa, qüestiona el fet que, realment, el recorregut actualment acceptat de la muralla inclogués tot el recinte ibèric. Això també ens planteja l'interrogant del que succeeix amb la muralla indígena.⁷⁰

A mitjan segle II aC, quan datem també la «segona fase» de muralla, el poblat ibèric tenia uns canvis importants, ja que s'hi adoptaven formes de construir romanes, que es conjugaven amb les locals, fet que demostra que hi havia un procés transformador tant en el nucli ibèric, cada cop menys indígena, com en el nucli romà.

Quant a la muralla, cal plantejar potser que en un punt a determinar enllaça senzillament amb la fortificació ibèrica més que no pas envolta tot el nucli indígena, sense descartar tampoc, tal com fins ara es pensava, que el tallés.

Un altre aspecte a estudiar és el material petri utilitzat en la construcció de la muralla. Una lectura simplista que hem anat arrossegant durant anys és la idea que el sòcol megalític es va bastir amb pedra del mateix lloc, mentre que els carreus procedeixen de la pedrera del Mèdol. Si bé aquestes dues procedències són certes, no són les úniques. Diferents estudis geològics realitzats en els darrers anys així ho demostren.

65 DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M.: *La Antiga Audiència...*, *op. cit.*

66 AQUILUÉ, X.: «Un conjunt ceràmic d'època tardorepublicana procedent de la Part Alta de Tarragona». *Homenatge a Miquel Tarradell [Estudis Universitaris Catalans]*, vol. XXIX, setè de la tercera època, Barcelona 1993, pàg. 587-602.

67 GÜELL, M.: «Excavació a la Plaça dels Àngels», *op. cit.*

68 PIÑOL, L.: «Intervencions arqueològiques al carrer Merceria II...», *op. cit.*

69 Javier Jimeno proposa una hipòtesi urbanística a la ciutat alta de Tàrraco a partir dels accessos: porta del Socors, portal del Rei i el possible accés sota el fortí Negre. Les orientacions del *kardo* i *decumanus* seguirien les dels paraments en què es troben les dues primeres portes, de manera que es crea una trama gairebé ortogonal. No té en compte, però, la topografia natural del tossal ni la d'elements com les portelles o les voltes de Pilat, de manera que la seva hipòtesi caldria que fos matisada, si més no a l'espera de noves dades (JIMENO, J.: *Estudios de arquitectura y urbanismo*, *op. cit.*, pàg. 131-181).

70 ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E.: «L'assentament pre-romà de Tarragona», *op. cit.*

Fa alguns anys, Dieter Neubauer feia l'observació que el tipus de pedra del sòcol és el mateix que el que es troba a les proximitats de la ciutat.⁷¹

Els estudis realitzats pel Dr. Josep Lluís Prada al tram de muralla de la baixada del Roser mostren que la base megalítica està formada per biomicrites mesozoïques, constituïdes fonamentalment per calcita, roca de gran duresa, exfoliable i difícil de treballar. El parament de carreus està format majoritàriament per una biocalcarenita miocènica procedent de la part septentrional, de la pedrera del Mèdol. Aquesta roca conté gairebé un 100% de calcita i és, per tant, una roca calcària molt pura. Té un percentatge variable d'òxids de ferro (probablement goethita), que la tenyeix de color groc ataronjat.

A la part superior del parament, medieval, també s'ha identificat alguna litologia tipus Loreto (a Tarragona, Llorito), que és una roca mixta, amb un percentatge molt majoritari de carbonats (calcita i dolomita), però amb una certa fracció detrítica de quars. La fracció argilosa és molt petita i variable, encara que condiciona les seves propietats físiques d'una manera significativa.

Els estudis del material petri del tram del segle XVIII del passeig de Sant Antoni mostren l'ús –minoritari– de calcites del Mèdol, davant una important quantitat de pedra procedent de la pedrera del Llorito, i una tercera pedra, de les coves del Llorito, dolomita amb un petit percentatge de calcita i menor de quars, que la classificaria com a carbonat.⁷²

La pedra tipus Llorito també es va utilitzar en època romana, com ho demostren les parts d'aquest període dels passejos de Sant Antoni i de Torroja, fet que indicaria, lògicament, el proveïment de pedra des de diferents punts d'extracció més o menys propers al nucli romà.⁷³

Finalment, quant al sòcol megalític, l'estudi d'Amèlia Calonge i José Sánchez Real ratifica la idea de la procedència local de la pedra.⁷⁴

71 NEUBAUER, D.: «La construcción megalítica de las murallas ibero-romanas de Tarragona», *op. cit.*

72 Cf. BERMÚDEZ, A.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; ÁLVAREZ, A.; NAVARRO, A.; ARGEMÍ, M.; PRADA, J. L.; GOMÀ, E.: «Intervencions a la muralla de Tarragona». *III Simposi sobre Restauració Monumental. Barcelona. Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, 19, 20, 21 de novembre de 1992*, «Quaderns Científics i Tècnics», núm. 5, Barcelona 1993, pàg. 97-104.

73 ÁLVAREZ, A.; CABELLO, E.; PRADA, J. L.; BENET, C.: «Canteras romanas de Tàrraco y sus alrededores». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tàrragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 23-25.

74 CALONGE, A.; SÁNCHEZ REAL, J.: «Estudio del origen de los materiales presentes en la muralla romana de Tarragona». *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIV (1996), pàg. 7-30.

1.6 La muralla entre l'Alt Imperi i l'antiguitat tardana

Fins ara, pràcticament l'únic conjunt arquitectònic estudiat de la Tàrraco tardorepublicana ha estat la muralla. Les seves característiques arquitectòniques, la cronologia, les fases, han ocupat força pàgines. Però l'estudi de la muralla a partir del segle I aC encara és a les beceroles.

Sens dubte, les transformacions urbanes engegades a partir d'August, i en especial en època flàvia, han estat les que han ocupat l'atenció dels investigadors. La muralla en l'Imperi va quedar en un segon nivell, tot i que la seva importància no s'ha perdut: continua dempeus, ja no tant com una defensa militar, sinó com un element urbanístic clau, el definidor del *pomoerium* de la ciutat, com a element de representació i prestigi.

La muralla, obra pública, necessita d'un manteniment, una conservació i unes reparacions que avui, de moment, no hem pogut estudiar detingudament, encara que tenim constància de diverses reformes que s'hi van fer en el temps.

Segurament la reforma viària promoguda per August va comportar el canvi d'accessos a Tàrraco. L'antic vial que menava a la Part Alta i utilitzava la porta del Socors va passar a un segon pla i se'n potencien de nous, com el fossil·litzat ara als actuals carrers de Robert d'Aguiló i part de la Via Augusta, que portaria cap a la zona d'hàbitat de la ciutat i, travessada aquesta, al riu. Les necròpolis de les zones de llevant i ponent en serien els testimoniatges.

La sortida de Tàrraco cap al riu segurament es faria mitjançant diferents vies, una des de l'actual plaça de Ponent, una altra potser des de l'actual Rambla Vella i almenys una tercera des de la zona del port.

La nova planificació viària d'August comportaria l'obertura d'accessos a la muralla: el canvi de trajecte de la fins llavors Via Hercúlia en arribar a Tàrraco suposaria la construcció d'un accés allí on després es va erigir el circ. D'aquest es conserva parcialment un muntant i el guarda-rodes de la porta, possiblement de tres ulls, que podem veure, bé que mig amagat, als peus de la torre de les Monges, al costat de l'accés a la *via tecta* que passa per sota del circ romà.⁷⁵

El gran complex edifici d'època flàvia erigit a la Part Alta de Tàrraco va significar un importantíssim canvi en l'estructura de la ciutat. La zona alta, fins llavors un espai dedicat a allotjar les tropes, va esdevenir una àrea politicoadministrativa i religiosa organitzada en dues terrasses porticades, al peu de les quals el circ feia de complement lúdic i d'espai separador amb la zona d'hàbitat.

75. DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.: *El circ romà de Tarragona*. I, op. cit.

VERDUCHI, P.: «La strutturazione della città alta di Tarragona». *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, vol. LIX (1986-1987), pàg. 149-159.

La plaça de l'anomenat fòrum provincial estava envoltada per un porticat, en el qual, al costat meridional més gran, hi havia dues grans torres, una a cada extrem, que tenien la funció de contenir sengles escalinates.

La topografia irregular de la Part Alta va obligar a adaptar els nous edificis al terreny i a les construccions anteriors, en aquest cas la muralla. Un d'aquests accessos, que coneixem ara com torre de Pilat, talla parcialment la muralla, com es veu en l'angle del passeig de Sant Antoni, mentre que la torre bessona, la del Pretori, en resta separada uns metres.

A aquesta gran plaça es podia accedir directament per dues grans entrades, una a l'actual plaça del Pallol i una altra de simètrica al carrer de la Portella, més o menys en el lloc on a l'edat mitjana hi havia un portal. Ambdós accessos tindrien portals a la muralla, de manera que ens hem de plantejar un precedent romà al portal del Roser.

El circ, aixecat a finals del segle I o principis del segle II dC, es va construir intramurs, separant la part urbana de l'administrativa provincial, i s'adossaria a la muralla, on es va obrir la *porta Triumphalis* a la capçalera oriental (o peus),⁷⁶ descoberta per les darreres excavacions del Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona (1990-1993).⁷⁷

És interessant la relació entre el fòrum de la colònia, el teatre i la muralla. La restitució de la basílica foral, excavada per Serra i Vilaró, mostra que l'angle nord-occidental és força proper al traçat de muralla,⁷⁸ de manera que en aquest punt podríem establir les dimensions de l'*intervallum* en època d'August, quan es data la construcció d'aquesta fase del conjunt.

L'edificació del teatre fa plantejar també la relació entre aquesta estructura i la fortificació. Les excavacions i troballes de la zona mostren que vers mitjan segle I dC es van construir una sèrie d'edificis de grans dimensions,⁷⁹ fet que fa suposar l'existència d'una zona monu-

76 També cal pensar en una altre accés –la *porta ostia*– com la batejà Hernández, a la banda oposada, i cal també plantejar-se la relació dels possibles accessos o portes amb aquestes vies. És el cas de la posteriorment denominada porta de Lleida, a la plaça de Ponent. La ubicació encaixa amb la descripció de dues possibles torres de flanqueig observades per Pons d'Icart, i topogràficament s'ha de relacionar amb enterraments romans i la vasta àrea funerària fins al Francolí, a més de la localització d'un miliari a la plaça de braus (RIT 934); també és necessari pensar en un accés des de la zona portuària. Sobre el tema de les vies i Tàrraco, cf. ARBELOA, J. V. M.: «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco», *op. cit.*, i TED'A: «El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic, op. cit.*

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense. III. El circo». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 13 (1991), pàg. 111-144.

77 MENCHON, J. et al.: «El Circ Romà de Tàrraco, intervencions dels anys 1990-92». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 275-276.

78 SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en Tarragona, op. cit.*

RUIZ DE ARBULO, J.: «El foro de Tàrraco». *Cypsela VIII* (1990), pàg. 119-138.

79 MIRÓ, M. T.: «Dades per un estudi de l'evolució urbanística de Tàrraco: el carrer dels Caputxins de Tarragona». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 287-288.

mental entre el fòrum de la colònia i l'edifici d'espectacles. Aquesta realitat fa plantejar si la muralla, en el cas que el traçat anés per dalt de l'escarpat del carrer dels Caputxins, es va desmuntar per donar pas a una zona monumental com la que s'intueix.⁸⁰

Hom suposa que després del 50 dC la muralla té una «tercera fase», que consisteix en reparacions diverses i bastiment de torres a la part baixa, com la del carrer del Vapor.⁸¹ En aquesta època es documenta també l'existència d'un *praefectus murorum*.⁸²

Malguanyadament, tampoc no tenim gaires dades sobre la muralla durant el Baix Imperi i l'antiguitat tardana. Sabem, però, que es reomplí la sala interior de la torre de Minerva.⁸³ L'ocupació de les terrasses del *Concilium* i el circ com a espai habitat a partir del segle V va anar acompanyada de l'abandó de la zona residencial de l'Alt Imperi intramurs a partir dels segles III i IV.⁸⁴ Possiblement en aquest període la muralla continuava mantenint la seva funció urbanística i simbòlica, definia el *pomoerium*, que es respectà amb una continuació funcional, donada per la inexistència de necròpolis del Baix Imperi intramurs.⁸⁵

80 Dissortadament, la cronologia de la basilica del fòrum és de moment problemàtica. Versemblantment, es tracta d'una construcció sobre un fòrum republicà, i en època augustiana es construiria l'edifici que ens ha arribat actualment, que es va reformar vers mitjan segle I dC. Si plantejem una gran reforma augustiana fòrum-teatre ens trobem amb una important zona monumentalitzada, amb un programa politicoescenogràfic important, en el qual la muralla és més un destorb que altra cosa. Potser va ser enderrocada en aquesta zona? Potser les construccions de la tercera fase al carrer del Vapor estan relacionades amb aquesta possibilitat? De tota manera, sembla clara la possible ocupació del *pomoerium* de la muralla en època imperial, una mica a l'estil del *Municipium Emporiae*, amb la construcció de *domus* imperials sobrepasant la muralla (vid. RUIZ DE ARBULO, J.: «El foro de Tàrraco», *op. cit.*).

81 AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, *op. cit.* Els autors suposen que les torres observades per Pons d'Icart a la ciutat baixa són d'aquesta «tercera fase», argument que basen en el fet que l'erudit renaixentista no defineix l'aparell constructiu a la versió catalana, de manera que podrien ser construïdes amb una estructura diferent a la de la «segona fase». En canvi, el text castellà manifesta que «se muestran los muros viejos, y dos pequeñas puertas y cinco torres de pedaços de peñas muy grandes hechas como el muro».

82 ALFÖLDY, G.: *Die römischen Inschriften von Tarraco* [RIT], 2 vol., Berlin 1975, inscripció núm. 264.

83 AVELLÀ, L.: «Las monedas de la torre de Minerva (Tarragona, 1979)», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 55-62.

HAUSCHILD, Th.: «La muralla y el recinto superior romano de Tarragona», *op. cit.*

VEGAS, M.: «Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona. Torre del Cabiscol», *op. cit.*

VEGAS, M.: «Observaciones para una datación de la muralla basada en la cerámica del corte Sánchez Real», *Madridier Mitteilungen* núm. 26 (1985), pàg. 117-119.

84 ADSERIAS, M.; MACIAS, J.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.: «La transformació urbana de Tàrraco al segle IV dC. Noves dades arqueològiques». *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995* [Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, vol. XXVII], Girona 1997, pàg. 923-938.

MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. A.; REMOLÀ, J. A.: «Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona». *Contextos ceràmics d'època tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Actes. Taula rodona Badalona 6, 7 i 8 de novembre de 1996* [Arqueomediterrània, 2], Barcelona 1997, pàg. 153-178.

85 MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: «La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones». *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*, Alacant 1993, vol. II, pàg. 77-86.

MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.: «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del Baix Imperi a l'Edat Mitjana». *Pyrenae* núm. 25 (1994), pàg. 225-243.

2. LA MURALLA I LA TARRAGONA MEDIEVAL

La historiografia clàssica opina que, amb l'arribada de les hosts islàmiques a les nostres contrades (713-714), Tàrraco va quedar abandonada. L'arqueologia, però, no permet de moment testimoniar ni refutar aquesta hipòtesi, encara que costa una mica pensar en una Tàrraco absolutament buida fins a la conquesta feudal,⁸⁶ com ja han apuntat investigadors com Antoni Virgili.⁸⁷

Quant a les muralles en aquest període, en tenim algunes dades confuses, procedents de fonts àrabs, que veuen Tarragona com un lloc desolat, de ruïnes fantàstiques, perfecte per patir emboscades.⁸⁸

2.1 Segles XII-XIII

Després de diversos intents frustrats, la ciutat es colonitza definitivament al segle XII. A poc a poc es va anar reocupant l'espai de la Tàrraco del Baix Imperi i visigòtica, i la vella muralla romana torna a assolir la seva funció defensiva.

La ciutat medieval, amb unes noves necessitats, es va veure obligada a adaptar-se a uns espais on encara són dempeus bona part de les construccions antigues, fet que condiciona fortament la construcció dels nous edificis, propis del feudalisme.

La nova estructuració de la ciutat comtal⁸⁹ necessitava uns equipaments urbans molt diferents: una nova església més gran, la catedral, les dependències episcopals, els castells de Robert d'Aguiló, de l'Arquebisbe i del Paborde, l'hospital, les àrees de mercat, els habitatges, etc.

Les preexistències edilícies són sovint reaprofitades. Els murs romans de vegades són desmuntats per usar la pedra, i en altres ocasions es reutilitzen en les noves construccions. Sovint les voltes es fan servir com a habitatge.

86 GORT, E.: «Tarragona i el Tarragonès a l'Edat Mitjana». *Història del Camp de Tarragona*, vol. I: *El Tarragonès*. Tarragona 1989, pàg. 34-62.

RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona 1975.

87 VIRGILI, A.: «La qüestió de Tarragona abans de la conquesta catalana». *Quaderns d'Història Tarraconense*, IV (1984), pàg. 7-36.

88 *Vid. infra*.

89 Per a qui hi estigui interessat, el terme *comtal* no indica ni vol indicar sota cap sentit que parlem de la Ciutat Comtal, és a dir, Barcelona, ni que la ciutat de la qual parlem, Tarragona, sigui de jurisdicció comtal o reial. El terme *comtal*, com carolíngi o d'altres, s'entén com a sinònim d'època comtal, és a dir, el període en què a Catalunya

La ciutat medieval heretà la vella muralla romana, encara en bon estat. És lògic suposar que una de les primeres actuacions a la ciutat en arribar el normand Robert d'Aguiló seria adobar i reformar les muralles.⁹⁰ Les noves necessitats van comportar reparacions, recreixement i construcció de torres, obertures de portals, etc. Es van afegir portes noves a la muralla i es van aprofitar els accessos i poternes romanes.⁹¹ En altres casos, la muralla es va buidar del rebliment i s'habilità com a casa on, al costat hi hauria, intramurs, espais d'ús agrícola i terrenys sense construir.

Si bé bona part de la ciutat altmedieval era defensada per la muralla romana, el flanc sud era clos per una construcció que també aprofitava part dels vestigis romans del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*.

En el punt de contacte entre la segona gran plaça romana, o plaça del fòrum provincial, i el circ hi ha un gran mur de contenció fet de carreus que va ser aprofitat com a part de la muralla sud del clos medieval dels segles XII i XIII. Aquest pany defensiu és conegut documentalment com el *Mur Vell*, en contraposició al *Mur Nou* o *Muralleta*, erigida a tocar de la façana monumental del circ romà al segle XIV.

El Mur Vell tindria, doncs, una fonamentació romana convenientment condicionada, tot aprofitant en els extrems les torres romanes de l'Audiència i de Pilat, llavors castells del Bisbe de Vic i de Robert d'Aguiló (després del Rei). Sota seu, aprofitant les estructures del circ romà, es desenvoluparia el raval del Corral, que donaria a aquesta tanca l'altre topònim pel qual és coneguda, el *mur del Corral*.⁹²

manaven els comtes reis (perquè ens entenguem!). Això ve a compte de les crítiques, sens dubte filles d'una lectura mal païda, a un article signat fa quatre anys (MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.: «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco...», *op. cit.*). Així R. Mar, H. Mir i L. Piñol (MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formació de la topografia urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», *op. cit.*), a la nota 55, pàg. 177, escriuen: «Es un grave error considerar como se hace en algun artículo [es refereix al publicat a *Pyrenae*], Tarragona como ciudad condal. El conde no fue nunca el señor de la ciudad sino que el principal centro de poder urbano fue, desde un principio, el arzobispo. Solamente con la huida de la familia normanda de la ciudad, el papel del conde sería mucho más trascendente en el desarrollo urbano, aunque sin poder considerarse nunca como un dominio condal.» La relectura a consciència de l'article publicat a *Pyrenae* demostra que en cap lloc es diu que la ciutat sigui del domini comtal. És més, poc o gens es parla del tema jurisdiccional ni del conflicte amb els Aguiló; no era el lloc, excepte quan diem «No serà fins a l'any 1145, quan l'arquebisbe Bernat Tort s'estableix definitivament a Tarragona. I el procés culmina l'any 1154 amb la butlla del papa Anastasi i el paper de Ramon Berenguer IV i l'arquebisbe Roderic Tello, amb el posterior arraconament dels Aguiló» (pàg. 230).

90 Morera opina que l'arquebisbe sant Oleguer va ordenar la reparació de les muralles, i d'aquí que el tram del passeig de Sant Antoni es conegués com la muralla de Sant Oleguer. Aquesta idea, sense base documental ni arqueològica, ja va ser posada en dubte l'any 1947 per Sánchez Real i Valentines (Cf. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. I, Tarragona 1897, pàg. 393; SÁNCHEZ REAL, J.J. V[ALENTINES, I.]: «Epidemias en Tarragona-I», *Diario Español*, 19 de novembre de 1947, publicat també a SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1992, pàg. 16).

91 MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: «La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones», *op. cit.*

92 La situació del topònim del mur del Corral queda ben establerta a l'acta del Consell del 2 de gener de 1360, vuit anys abans d'ordenar construir la Muralleta. Cf. PERIS, S.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, pàg. 154-155.

Quant a dades documentals sobre reparacions o treballs a la muralla als segles XII-XIII, en tenim ben poques, com la referència dels treballs que manà fer el 1283 el futur rei Alfons II el Liberal, el qual va ordenar que, a compte del donatiu que li havia d'ofèrir la ciutat, es paguessin 100 sous barcelonesos diaris a Bernat de Celma i Bernat Galvany, que aleshores treballaven a les obres de la muralla.⁹³

2.2 La muralla del segle XIV

Conseqüència del procés evolutiu de la ciutat medieval es crea un barri al peu del Mur Vell, burg que aprofitava les estructures de l'antic circ romà, espai que coneixem com el Corral. El creixement va plantejar la necessitat de garantir-ne la protecció, especialment en uns moments d'inestabilitat, com van ser la guerra contra el rei Pere el Cruel de Castella (1356-1369) i els enfrontaments posteriors amb el castellà Enric de Trastàmara i els seus aliats francesos.

En previsió del perill, el rei Pere III va ordenar la fortificació d'una sèrie de ciutats, viles reials i llocs. El 1358 es van fer obres a la muralla de Jaume I de Barcelona i s'hi va aixecar una nova cinta defensiva. El 1361 es va treballar a la muralla de Figueres, dos anys després s'actuava a la de Lleida. També es fortificaren Constantí, Poblet, Cambrils, la Selva del Camp, Reus, Girona, València, Manresa, Vic, Berga, Igualada, Cervera, Tàrraga, Montblanc i Tortosa.⁹⁴

En aquests anys les actes del Consell de Tarragona mostren una forta preocupació pel manteniment i el reforç de les defenses. El 1358 es reconeix a Vila-seca l'obligació de pagar les obres del mur.⁹⁵ Un any després consta l'acord d'elegir prohoms per inspeccionar les desenes i l'armament i per adobar el cinyell.⁹⁶ També es resol el cobrament de fons per a les obres durant el març i l'abril, la realització de les obres sense interrupció, així com la revisió de l'armament i la provisió i l'ordinació per a la defensa, sota ordres d'un supervisor.⁹⁷

S'observa una gran preocupació per la defensa de la ciutat i el seguiment del Consell es feia molt insistent en la supervisió de les armes i les obres de la muralla, que no devia estar en

93 CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón». *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861 [reeditat al *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 28, 1925, pàg. 122-125]. També a COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995, pàg. 25.

94 *Vid.* *Els castells catalans*, vol. IV, Barcelona 1973.

ALTISENT, A.: *Història de Poblet*, Poblet 1974, pàg. 297.

IZQUIERDO, P.: «Excavacions al portal del Temple: una aproximació a l'evolució del recinte emmurallat de Tortosa». *Acta Arqueològica de Tarragona III (1989-1990)*, Tarragona 1990, pàg. 9-20.

MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: «La muralla medieval de Constantí. Excavacions arqueològiques a l'antic Hospital de les Monges». *Estudis de Constantí* núm. 11 (1995), pàg. 7-26.

95 PERIS, S.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1358-1360, op. cit.*, pàg. 22-23 (acta del 17 d'agost de 1358, full 4).

96 *Ibidem*, pàg. 60-61 (acta del 26 de febrer de 1359, full 13).

97 *Ibidem*, pàg. 62-63 (acta de l'1 de març de 1359, full 14).

gaire bon estat per a una resistència bèl·lica en condicions. L'acta del 15 d'abril de 1359 insisteix en aquests temes amb la convocatòria d'una sèrie de ciutadans per revisar l'armament i reparar les defenses, es determina realitzar una ordinació sobre les armes i fer una provisió sobre les muralles.⁹⁸

A les reunions conciliars es fan manaments per a la compra i la inspecció de l'armament, la contractació de ballesters i treballadors per a l'obra, la vigilància i el condicionament dels portals i la instal·lació de portes en els que no n'hi havia, la defensa del port, la realització de vigies i talaies.⁹⁹

L'any 1360, el rei Pere III el Cerimoniós, conscient del perill d'un atac naval dels castellans, va establir una sèrie de disposicions per fortificar ciutats, viles i llocs de la costa catalana i valenciana. A principis de juny va enviar el seu primogènit Joan, de nou anys, a Tarragona. Durant aquesta visita es va obrir la polèmica sobre el pagament de les obres de fortificació, si era obligació de l'arquebisbe o del rei. La resposta del Cerimoniós des d'Aragó va ser clara: anaven a càrrec de l'arquebisbe, no sense la protesta del polèmic prelat Pere de Clasquerí, que fins llavors havia esquivat les despeses amb força eficàcia.

Llavors l'arquebisbe va contractar amb càrrec al fogatge alguns picapedrers d'Alforja. El cert és que la gent de Vilabella no va voler pagar i l'arquebisbe, amic de solucions contundents, va convocar la host, amb la lògica protesta del Consell de Tarragona.¹⁰⁰

Morera indica que aquests treballs de reforç van durar uns tres anys. L'arquebisbe Clasquerí, per abordar els pagaments i reforçar les obres, va ordenar una sèrie de disposicions, com l'obligació als veguers d'enderrocar les cases del portal de n'Olivera i de l'actual carrer dels Ferrers per tal de bastir una barbacana; una delegació ciutadana es va fer càrrec de la supervisió de l'obra i de decidir on construir defenses (*saners* i *ballesters*). També ordenà la realització d'obres, com enderrocar un passadís que tocava la muralla o tapiar una porta, potser la de la Boqueria, o segellar finestres sota multa de 200 sous.¹⁰¹

Sembla, doncs, que el prelat prengué iniciativa per a la defensa de la ciutat, igual que en altres ocasions ho féu el Consell o el mateix rei. Al darrere s'amaga, però, un fort enfrontament entre l'arquebisbe i el Consell, que rebia el suport del comte-rei.

El 14 d'abril de 1361, el rei Pere III dictava disposicions per a la defensa de Tarragona. Va nomenar Joan Ricart, Berenguer Figarola, Romeu Albareda i P. Suau per inspeccionar la muralla, els valls i les portes. A G. de Rexach, Simó de Guinyach, Berenguer Martí i Bernat

98 Ibidem, pàg. 76-77 (acta del 15 d'abril de 1359, full 19v).

99 Ibidem, pàg. 85-87, 90-93 i 126-129 (actes del 28 de maig, el 7 de juny i el 30 de setembre de 1359, fulls 21, 22 i 30v-31).

CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, pàg. 80 i 145 (actes del 27 d'agost de 1374 i el 24 de maig de 1375, fulls 14v i 45).

100 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, pàg. 469.

101 Ibidem, pàg. 49-50.

Narbones se'ls ordenà fer la inspecció des del palau del Rei fins a la porta de Framenors i de les seves portes, per tal de fer-hi barricades. Per al pagament de les despeses l'arquebisbe va confirmar un privilegi reial als cònsols per instaurar impostos sobre determinats productes. I dos anys després ja es proposava d'ampliar el recinte defensiu amb la construcció de la Muralleta, obra que no s'executà definitivament fins a uns anys després.¹⁰²

Per a la realització de les obres es va decretar l'enderrocament d'alguns edificis i el pagament dels pobles del Camp, fet que ocasionà resistències, com és el cas del Milà.¹⁰³ Aquesta objecció va provocar que el 26 de gener de 1364 el Consell enviés una missiva en què manava, especialment a la gent d'aquesta població del Camp, que hi contribuïssin. El clero, però, en quedà exempt.¹⁰⁴ El mateix any, el rei Pere III va eximir del pagament de les imposicions sobre la muralla el cavaller Arcat de Talarn, encarregat de les obres de la muralla, i els cavallers de Sant Jordi que reunís.¹⁰⁵

Finalment, el 25 de desembre de 1368,¹⁰⁶ el Consell va acordar, a més d'estrènyer el portal de Predicadors fins a l'amplada del pas d'un animal carregat, «que'l mur sia fet davant aquell que ja és en lo dit carrer, es sia separat d'aquell e sia d'argamassa tot ab torres que isquen de fora e que aja x palms [...] gros e lo mur se puja correr dins e de fora».¹⁰⁷

Les obres es van dilatar en el temps, amb aturades, reparacions i reforços. Sovint el perill imminent d'atac dels exèrcits enemics o de les falconades dels corsaris del nord d'Àfrica feien accelerar les obres i ordenar reparacions. En diferents sessions el Consell determina agilitar l'obra, com la del 20 d'agost de 1369 («se façen i vaçosament, per tal com és perill en la triga»),¹⁰⁸ la del 23 de setembre de 1374 o la del 7 de gener de 1375 per la proximitat de les companyies franceses,¹⁰⁹ la del 19 d'abril de 1387 o la d'agost de 1396.¹¹⁰ Tampoc hi manquen ordenances més genèriques, gairebé d'ofici, en les quals es determina la realització d'obres als camins, als recs i als murs¹¹¹ o les derivades directament pel mal estat de la muralla, com

102 Ibidem, pàg. 473-475.

103 Ibidem, pàg. 485-495.

104 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, Tarragona 1993, pàg. 107, doc. núm. 4.

105 CAMINO, E.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», *op. cit.*

106 Cal recordar que aleshores l'any començava el 25 de desembre. L'acta es troba, doncs, al volum d'acords de 1369, però correspon al 1368 segons els còmputos actuals.

107 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 13-14 (acta del 25 de desembre de 1369, full 1). MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. II, pàg. 515.

108 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 69 (acta del 20 d'agost de 1374, fulls 9-10).

109 Ibidem, pàg. 83 (acta del 23 de setembre de 1374, full 16).

110 CORTIELLA, E.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1386-87, 1387-88*, Tarragona 1987, pàg. 129 (acta del 19 d'abril de 1387, full 2 i 3r).

MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. II, pàg. 693.

111 SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1388-1389, 1393-1395*, Tarragona 1988, pàg. 160 (acta del 14 de juliol de 1394, fulls 58v-60v).

el manament de trespolar les torres,¹¹² la necessitat de bastir-ne de noves, com la propera al castell del Rei,¹¹³ o la continuació de l'obra de la torre de les Monges.¹¹⁴

A les actes conciliars també hi ha informació sobre el tipus d'obres a realitzar, els materials, el forniment de les defenses provisionals, com dels mantellets, les verdesques, les despeses per als farons o les prestacions de les cinquantes i les desenes tant en diners com en treball.¹¹⁵ També ens indiquen el nomenament de supervisors de l'obra i un estret control de la despesa. L'1 de març de 1369 s'elegeix com a obrer i cap de les obres de la muralla el mercader Berenguer Martí, el qual s'havia d'encarregar de les comandes de calç i altres materials.¹¹⁶ En aquests temps hi treballaven fins a quatre mestres d'obra.

Queda clara l'obligació de l'ús de pedra i morter tant en la muralla com en els tapiats de les portes i finestres. És el cas del 19 de març de 1375:

Ítem és acordat e determinat que totes finestres, forats, portals, latrines e altres ubertures que sien baixes ni perilloses en los murs de la Ciutat, que encontinent se tanquen ab bona argamassa, a coneguda dels honrats En Johan Sanxi e d'En Pere Poch, qui ja hi són diputats per Consell General.¹¹⁷

També es va desmuntar l'enllosat davant del Corral, segurament el romà, i es va aprofitar la pedra del pou del Corral i d'altres construccions romanes, segons una sol·licitud del mestre d'obres Bernat de Vallfogona l'any 1386.¹¹⁸ Tampoc no hi mancaven les ordres de mantenir el drenatge del pas de ronda.¹¹⁹

Les determinacions per inspeccionar el pas de ronda i les cases adossades a la defensa de la ciutat sovint anaven acompanyades tant d'ordres d'enderrocament de tot entrebanc que impedís la circulació dels defensors com de l'obligació envers els propietaris d'adobar els desperfectes que hi haguessin ocasionat; en cas contrari, es preveia fins i tot la confiscació de l'immoble.

112 *Ibidem*, pàg. 97 (acta del 23 d'abril de 1393, fulls 1r-3v).

113 CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1378-79, 1383-84*, Tarragona 1985, pàg. 82 (acta del 27 de gener de 1384, fulls 25-26).

114 SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1397-1399, 1399-1400*, Tarragona 1991, pàg. 56 (acta del 21 de març de 1399, fulls 32r-v).

115 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 16 i 83 (actes del 30 de desembre de 1369 i el 23 de setembre de 1374, fulls 1 bis i 16).

116 *Ibidem*, pàg. 35 (acta de l'1 de març de 1369, full 8v).

117 *Ibidem*, pàg. 130 (acta del 14 de març de 1375, full 37v).

118 CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1386-87, 1387-88, op. cit.*, pàg. 52-54 (acta de l'1 d'octubre de 1386, fulls 29-31v). Aquest mestre d'obres ha estat pres per alguns autors com el cap dels treballs de la Muralleta. L'any 1370 hi consta que un altre mestre, Pere Llobet, treballava a la torre de les Monges [PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, pàg. 65].

119 SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1397-1399, 1399-1400, op. cit.*, pàg. 45 (acta del 29 d'octubre de 1398, fulls 22v-26r).

CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 25, 69 i 149 (actes del 16 de gener de 1369, el 20 d'agost de 1374 i el 4 de juny de 1375, fulls 4v, 9-10 i 47).

Quant al treball dels habitants de la ciutat, a tall d'anècdota, comentem el que diu l'acta del Consell del 7 de gener de 1375:

cascan cinquanté, ab les v. deenes, tatxen cascuna setmana, cascú en singular del seu cinquanté, ab los honrats còsols ensemps, en diners, segons que a la lur discreció e consciència serà vist fahedor.

Es determinà que tothom que volgués podia anar a treballar a les obres, però s'havien de dur el menjar a la feina, per evitar que marxessin a casa a l'hora dels àpats.¹²⁰ En altres casos s'ordenà el treball comunitari els diumenges sota multa de 20 sous.¹²¹

Les despeses causades per la construcció i la cura de les fortificacions van gravar fortament la delicada economia de la ciutat medieval. Tot i la contribució de les Falde i el Camp, a canvi de poder refugiar-se a la ciutat en temps de perill, els cabals eren insuficients. Les necessitats eren tan grans que no n'hi havia prou amb els impostos indirectes, més quan estem en un període de clara regressió econòmica i demogràfica.¹²² Així el municipi hagué de tirar de prestacions en treball, préstecs, avançaments d'imposicions, vendes de censals, manlleutes, gravàmens sobre productes de primera necessitat com el pa,¹²³ i talles o impostos directes que coneixem com les passades de mur.¹²⁴

La situació problemàtica per poder atendre les despeses ocasionades ja es pot veure anys abans dels conflictes dels dos Peres, i també en els segles posteriors. En un document de 1305 ja es disposava el repartiment de les talles de la muralla. La ciutat hi contribuïa amb dos terços del total; el Camp, excepte la vila del Pla, amb un terç, i aquesta població, amb dues parts del que pagava Tarragona. En una sentència de 1329 es tornen a establir les parts a pagar: la ciutat n'ha d'assumir dues parts i el Camp, tres. El 1336 els veïns de Barenys i Masricard negocien el deute per a la contribució de les despeses de la ciutat.¹²⁵

120 Ibidem, pàg. 107 (acta del 7 de gener de 1375, fulls 25v-26).

MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. II, pàg. 560.

121 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 130 (acta del 14 de març de 1375, full 37v).

122 Cf. GORT, E.: «Tarragona i el Tarragonès a l'Edat Mitjana», *op. cit.*, pàg. 34-62.

123 ARNALL JUAN, M. J.: «Documents de Pere el Cerimoniós referents a Tarragona i conservats el seu seu Arxiu Històric Provincial», *Quaderns d'Història Tarraconense*, IV (1984), pàg. 51-130. Document núm. 26, del 6 de març de 1369, en el qual el rei concedeix permís als còsols i prohoms de Tarragona per establir durant cinc anys impostos sobre el pa, el vi, la carn i altres mercaderies. Aquest permís és ratificat per l'arquebisbe un any després. El 1374 es van prorrogar els impostos per deu anys, i el 1379 per dos anys i mig més (CAMINO, F.: «Notícies històriques sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», *op. cit.*).

CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1378-79, 1383-84, op. cit.*, pàg. 41-42 (acta del 15 de maig de 1379, fulls 16r i 17r).

CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 39, 69, 83, 126-129 i 130 (actes del 18 d'abril de 1369, el 20 d'agost i el 23 de setembre de 1374, i el 14 de març de 1375, fulls 9-10, 16 i 35-37).

SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1388-1389, 1393-95, op. cit.*, pàg. 142 (acta del 3 d'abril de 1394, fulls 42r-43v).

124 RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona, op. cit.*, vol. II, pàg. 209-210.

125 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 107, doc. núm. 1, 2 i 3.

Cortiella, en el seu estudi de la ciutat baixmedieval, dedica un interessant apartat a aquestes imposicions.¹²⁶ Comenta el malaguanyat investigador que, per cobrir les petites despeses derivades del manteniment de les fortificacions, el Consell esmerçava cabals ordinaris, mentre que en els casos de gran desemborsament econòmic es realitzaven les esmentades passades de mur.

L'any 1386 es va disposar una comissió de tres còsols i quatre consellers, que havien de dividir els ciutadans en quatre categories: la mà major havia de pagar 12 diners; la mitjana, 8, i de la menor una part en pagava 6 i l'altra, 4.¹²⁷ Un any després hi va haver una altra passada en què es va assenyalar un pagament de 12 diners per foc, s'autoritza fer el repartiment entre els veïns i s'ordenà abonar 10 sous diaris al ciutadà de Tarragona encarregat de la recaptació.¹²⁸

Hi ha dades sobre el cobrament d'imposicions de la muralla l'any 1390.¹²⁹ El 1394 es pretenia realitzar una altra talla.¹³⁰ El 1396 se'n van fer tres, i se'n repeteixen anualment fins al 1403,¹³¹ davant el perill d'atac de les tropes del comte de Foix, pretendent al tron després de la mort de Joan II. La primera, a l'agost, tenia un muntant de 100 florins; un mes després, al setembre, n'hi va haver una altra amb una quantitat igual o superior i, finalment, la tercera, a l'octubre.

A la passada de mur de 1411, durant l'interregne, s'assignà el pagament d'un jornal de 2 sous per foc, que es va repartir proporcionalment a les rendes dels ciutadans. Les Faldees havien de pagar una quantitat fixa. L'any 1428 es documenta la passada més detallada, amb 16 taxes d'entre 6 diners i 20 sous.¹³²

La documentació relativa al cobrament de les taxes per a la muralla mostra l'interès perquè hi contribuïssin els forasters, els terratinents i els homes del paratge, o l'exempció de les persones més necessitades,¹³³ però el gran conflicte era poder aconseguir la contribució del clero.¹³⁴

126 CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, pàg. 209-238.

127 CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1386-87, 1387-88, op. cit.*, pàg. 52-54 (acta de l'1 d'octubre de 1386, fulls 29-31v).

128 CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana...*, op. cit., pàg. 205-209.

129 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 108, doc. núm. 8.

130 SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1388-1389, 1393-1395, op. cit.*, pàg. 162 (acta del 28 d'octubre de 1394, fulls 61r-62v).

131 A l'acta de l'1 de març de 1369 s'encomana a Ramon Virgili el cobrament a la gent que encara no havia pagat per les obres. CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 35 (acta de l'1 de març de 1369, full 8v).

Acta del 29 d'abril de 1399: «que los murs de la ciutat sien denejats, recorreguts e adobats. E que s'leu la passada darreramet ordenada, o que ls honrats còsols hi provesquen», SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1397-1399, 1399-1400, op. cit.*, pàg. 72 (fulls 3v-6v), i també pàg. 53 (acta del 14 de febrer de 1399, fulls 27v-30v).

132 CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana...*, op. cit., pàg. 406, doc. núm. 14.

133 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 39 i 87-90 (actes del 18 d'abril de 1369 i l'1 de novembre de 1374, fulls 10v i 18-19).

134 *Ibidem*, pàg. 25, 69 i 126-129 (actes del 16 de gener de 1369, el 20 d'agost de 1374 i el 14 de març de 1375, fulls 4v, 9-10 i 35-37).

L'acta consular de l'1 de març de 1359 transcriu l'acord, després d'una reunió amb l'arquebisbe Pere de Clasquerí, que si el clero no contribuïa a les obres el Consell almenys s'encarregués de les feines de demolició de les construccions que aquestes tenien sobre la muralla, i que es reparessin i tanquessin les obertures i els farraginals que hi havia dalt dels murs.¹³⁵ El 15 d'abril s'insistia en aquest tema, de manera que se supeditava la reparació de la muralla al pagament eclesiàstic.¹³⁶

En força acords traspua la indignació del Consell per l'actitud de l'arquebisbe i el Capítol, amb determinacions ben contundents, però poc efectives:

Fo acordat en aquest Consell, que plau a tot lo Consell que los murs tots de la ciutat se hobren bé e diligentment, e que façen per guisa que los clergues pagen, e si pagar no y volran que hom los dega protestar en guisa en manera que aparega per tots los temps que demanat-los és estat per tall que si els alegaven que per dret ajen en los dits murs que la Ciutat ho a hobrat e fet hobrar.¹³⁷

Els esforços van ser en va. Mesos després, es va intentar que l'arquebisbe confirmés l'impost per a l'obra del pont, que es trobava derruït, o que, en cas contrari, es cobrés el deute que tenia amb la ciutat i s'esmerçés en l'obra de la muralla.¹³⁸

Els problemes de finançament eren cada vegada més forts i no hi havia manera d'obtenir la col·laboració eclesiàstica. A la laconica acta del 12 de juny de 1359 s'acordà una llevada de mur per un mes, però que «els clergues paguen en altra manera, si pagar no volran que s'estia així com d'abans se feya».¹³⁹ En una acta posterior la manca de recursos va fer que s'hagués de manllevar moneda i empenyorar béns de la ciutat.¹⁴⁰

Amb la construcció de la Muralleta, la insistència del Consolat traspua una situació cada dia més angoixant. Es passà de l'ordre d'efectuar pagaments a les súplices a l'arquebisbe, perquè permetés o intercedís davant del rei per al cobrament d'imposicions. Fins i tot s'adreçaren directament al rei.¹⁴¹ Algunes vegades s'aconseguí que l'arquebisbe ordenés la contribució, no eclesiàstica, per a les obres.¹⁴²

Aquesta tensió entre la ciutat i l'arquebisbe, en certa mesura esperonada pel rei, va arribar a situacions violentes. El 21 de maig de 1374, mentre l'arquebisbe Pere de Clasquerí era a Barcelona, el rei ordenà al seu veguer fer un pregó en el qual es prohibia als veïns obeir les ordres del paborde, que no deixava tancar algunes portes de la ciutat, tal com havia ordenat el Consell. Dies després (5 de juny) els oficials de l'arquebisbe manaren als còsols obrir la

135 PERIS, S.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1358-1360, op. cit.*, pàg. 66-67 (acta de l'1 de març de 1359, full 14v).

136 *Ibidem*, pàg. 76-77 (acta del 15 d'abril de 1359, full 19v).

137 *Ibidem*, pàg. 140-141 (acta del 15 de desembre de 1359, full 34).

138 *Ibidem*, pàg. 182-185 (acta del 9 de maig de 1360, full 40v).

139 *Ibidem*, pàg. 94-95 (full 23).

140 *Ibidem*, pàg. 126-129 (acta del 30 de setembre de 1359, full 30v-31).

141 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75, op. cit.*, pàg. 41, 44, 73 i 87-90 (actes del 23 d'abril, el 7 de maig i el 5 de juny de 1369, i el 27 d'agost i l'1 de novembre de 1374, fulls 11, 11v, 12v, 13v i 18-19).

142 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 108, doc. núm. 5.

porta de la Pabordia. En canvi, el veguer va donar l'ordre contrària, ja que considerava que l'obertura de les portes era jurisdicció de la ciutat.¹⁴³

Malgrat tot, els oficials de la Mitra van enderrocar la tàpia i els consellers van trametre missatges al rei en què manifestaven que es consideraven deslligats de fidelitat a la Mitra i demanaven ser súbdits reials. El rei hi envià el governador general de Catalunya, Ramon Alemany de Cervelló, i el 13 de juny rebé homenatge de fidelitat de la ciutat.¹⁴⁴

Darrere de l'anècdota s'amagava un clar enfrontament entre el rei i l'arquebisbe per la jurisdicció de la ciutat. Després de l'acte de vassallatge, el rei va engagar una sèrie d'actuacions per eliminar la jurisdicció de la Mitra. Pere de Clasquerí no va ser submís al desig del Cerimoniós. El mes de setembre el prelat va fer un pregó al Camp en què ordenava el segrest dels béns i la detenció dels ciutadans de Tarragona. Dos dies després es pregonava l'embargament dels clergues. L'arquebisbe va fer realitzar un contrapregó, que va continuar l'enfrontament entre el veguer reial i el sagristà major i va acabar en un tumult, la fugida de l'arquebisbe per la portella del castell del Paborde i, finalment, l'assalt al palau arquebisbal.¹⁴⁵

2.3 Segle XV

Les notícies amb què comptem del darrer segle de l'edat mitjana continuen mostrant una forta preocupació per l'estat de les muralles, tal com hem apuntat en algunes cites documentals. Els fets més significatius, militarment parlant, són el perill de falconades de pirates o de setge de les hosts franceses i, lògicament, el setge a la ciutat durant la guerra contra Joan II.

Tenim, per exemple, que en l'acta consular del 14 de desembre de 1410, per la proximitat de les tropes franceses a la frontera, ordenà obres a la zona del portal d'en Vilaverd, la portella dels Jueus i la torre del Cabiscol, i que es fes provisió de calç, arena i mescla.¹⁴⁶ Tres anys després es va fer una «crida que tanquen les finestres del mur de la ciutat» amb pedra i morter, tant finestres com portes i trencats, sota pena de 10 lliures.¹⁴⁷ El Consell va ordenar repassar els murs l'any 1432.¹⁴⁸

L'any 1489, el municipi va aprofitar la muralla «vulgarment dita de Sent Ffructuós» de la part baixa de la ciutat romana (a la zona de l'actual carrer de Lleida) per construir-hi el moll.¹⁴⁹

143 *Ibidem*, pàg. 108, doc. núm. 6.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 537-538.

144 *Ibidem*.

145 *Ibidem*, pàg. 543-545.

146 *Ibidem*, pàg. 764.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, 2...», *op. cit.*

147 ICART, J.: *Orlimacions i crides de la ciutat de Tarragona. Segles XIV-XVII*, Tarragona 1982, pàg. 46.

148 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 39.

149 Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona (AHAT), reg. neg. 1489-1493, full 22v [citat per SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 55 (informació de Sanç Capdevila), i per SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 38].

Tenim, doncs, constància d'un fet que no havíem comentat, la utilització com a pedrera de la muralla de la ciutat baixa, així com d'altres restes.

La documentació tant medieval com moderna mostra que sovint la muralla és aprofitada per a usos particulars. Les ordres de tancar portes, finestres, o les notícies del seu ús com a habitatges són abundants. Un altre cas, no menys interessant, és el que es documenta el 1480, quan el corder Ramon Horta va sol·licitar permís per recollir l'aigua de pluja que anava pel pas de ronda, des de la torre d'en Vallcorba al portal de Sant Antoni.¹⁵⁰

Quant a les relacions entre el Consell i la Mitra, passaren, com sempre, per alts i baixos. Mentre trobem casos de graciosa contribució econòmica, com el moment en què l'arquebisbe Dalmau de Mur concedí el 1431 la quantitat de 100 lliures de les almoines de la ciutat a l'obra de les muralles,¹⁵¹ el seu successor, Gonçal d'Íxar, en nom del clero, protestava per l'ordre consular de tenir tancada la portella del Paborde. Darrere de la protesta hi havia un problema fiscal: els preveres entraven productes a la ciutat per una porta sota el seu control i esquivaven així les imposicions corresponents.¹⁵²

Els problemes es van agreujar amb el cardenal Domènec Ram. En un principi va tenir una bona predisposició a escoltar: els còsols li van demanar l'assignació de les almoines de la ciutat per a l'obra de la muralla, fet que els concedí el 30 de maig de 1436.¹⁵³ Malguanyadament, les relacions van trigar poc a fer-se agres i van arribar a extrems violents, com quan els seus familiars van trencar els panys d'un portal que els còsols van fer tancar o quan el 1437 els homes del partit del cardenal, dirigits per lu Terré, van fer tancar les portes de la ciutat.¹⁵⁴

Per d'Urrea, com a graïment als favors rebuts, l'any 1445 va efectuar un donatiu de 10.000 florins i assignà les almoines de la ciutat a les obres de les muralles, per bé que amb certes limitacions.¹⁵⁵ Però els problemes continuaren; la porta de la torre del Paborde va ser sovint motiu de conflictes.

Consta que el 1412 aquest accés era obert.¹⁵⁶ El 1456 es donà una requesta al veguer reial per fer tancar el portal dels Templers o del Paborde.¹⁵⁷ Pocs dies després el rei envià una lletra al veguer reial per fer absoldre els còsols que havien fet tancar la porta,¹⁵⁸ i el 29

150 SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla», *op. cit.*

151 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 108, doc. núm. 11.

152 CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana...*, *op. cit.*, pàg. 34-35.

153 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 109, doc. núm. 12.

154 CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana...*, *op. cit.*, pàg. 40.

155 *Ibidem*, pàg. 46-47.

156 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 39.

157 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 109, doc. núm. 14.

158 *Ibidem*, pàg. 109, doc. núm. 15.

d'octubre una sentència reial donà permís al veguer reial per tancar-la fins que li plagués al mateix rei.¹⁵⁹ La resistència de la gent de l'arquebisbe va acabar en un procés.¹⁶⁰

Amb tot, el 28 d'agost de 1459, una altra lletra del rei al veguer ordena que torni a clausurar la porta i que s'assabenti de qui l'ha obert.¹⁶¹

Al llarg del segle XV es documenten una sèrie d'obres de reparació de la muralla. Sabem que entre 1446 i 1447 es reforçà la torre Grossa o de Miralcamp. Formava part del conjunt de fortificacions que constituïen la Muralleta, i el seus noms vindrien donats per les dimensions, la situació i l'ús com a guaita dels voltants de la ciutat, com va succeir durant la guerra entre Alfons el Magnànim i Joan II de Castella.

Sens dubte, el Dr. Sánchez Real, que des de fa anys està recollint una important munió de dades sobre les muralles, és qui més s'ha ocupat de la torre Grossa. En una sèrie d'articles apareguts a la premsa, posteriorment compilats en la seva *Obra Menor*, fa un repàs a la vida de la construcció.

El Dr. Sánchez Real ens indica que el 1435 es va pagar una biga, «la qual fonch presa i mesa l'altre any com se reconegueren las trases dels murs per la guerra del rei de Castella la pujador de la torra Grossa appellada la torra de Miralcamp».¹⁶² Dos anys després consta que el llenç entre la torre Grossa i el portal de Predicadors estava en mal estat, però no es reparà fins al 1440, amb motiu de l'estada de la reina Maria, esposa del rei Alfons.¹⁶³

A l'Arxiu Històric de Tarragona es conserva el llibre de comptes de la torre Grossa. Per les dades que proporciona Sánchez Real, les obres van començar el 29 desembre de 1446 i van cloure el 8 abril de l'any següent, i van tenir un cost de 137 lliures, 17 sous i 8 diners.

La primera part del document és la descripció de les feines de cada dia, en què fins i tot es computen els dies de pluja. L'obra va ser dirigida pel mestre major Joan Martí i el redactor del document va ser Bernat Çabater. També hi van treballar dos mestres més, i fins a un total de vuit obrers i un nombre no determinat d'esclaus.

Es va utilitzar pedra procedent de la mota i la muralla de la Boqueria, a l'actual baixada de la Peixateria; fou tan gran l'extracció que es va haver de tapar amb bigues la bretxa oberta.

159 *Ibidem*, pàg. 109, doc. núm. 16.

160 *Ibidem*, pàg. 109, doc. núm. 17.

161 *Ibidem*, pàg. 111, doc. núm. 32.

162 SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, *op. cit.*, pàg. 123-158.

Amb una extensió molt menor quant a detalls, PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 39.

SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, *op. cit.*, pàg. 17-19.

163 Sorpren que alguns autors ens diguin que la torre Grossa «fue construida hacia el año 1447». *Vid.* MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», *op. cit.*

Per elevar els materials es va usar un torn d'álber amb dos cercols de ferro i un suport de fusta. Per a l'encofrat de les espitlleres es van utilitzar arcs de bocois.¹⁶⁴

Morera, en parlar del setge de la ciutat durant la guerra civil catalana, fa un comentari que obre les portes tant a hipòtesis com a dubtes: «Y en la parte superior hacia el Paseo de San Antonio y el baluarte del matadero debieron existir otras torres conocidas con los nombres de los que las ocupaba, ó sea, den Sabater, den Mortés y de Guialtnin».¹⁶⁵ L'historiador no n'ofereix més dades, així que cal plantejar l'existència d'aquestes defenses o de si es tracta d'habitatges medievals, que també reben aquest nom. Tampoc no sabem quina era la torre del Realot, que es mana reparar el 1369.¹⁶⁶

Hem de fer especial menció als esdeveniments bèl·lics esdevinguts l'any 1462, quan el rei Joan II va posar setge a la ciutat.

Els preparatius van ser els lògics del moment. Es van artillar les torres, es van tancar les portes del Carro, del Paborde, de Framenors i del Cabiscol, i van quedar obertes les del Bordell, de Predicadors, de Sant Antoni i la dels Jueus, en què «fueron oportunamente claveteadas y renovadas las cerraduras». És més, «se levantó una cerca de tapia alrededor de la torre de las Monjas».¹⁶⁷

Les tropes reials, amb els aliats francesos, van arribar a la ciutat el 17 d'octubre de 1462. Els seus capitans van inspeccionar les fortificacions de la ciutat i s'adonaren que eren molt fortes. L'assalt es va decidir per la Muralleta, que semblava la part més feble.

Al convent de Framenors, davant la torre Grossa, es van instal·lar el mariscal escocès i el senescal de Pitiers amb part de l'artilleria; davant de la porta de Predicadors, el comte de Foix i Poncet de Ribera, també amb armes de foc; a la guàrdia del Socors, el gran Escuder, i davant de la torre de les Monges, al convent de Santa Clara, el rei Joan; mentre que a Salou hi arribava l'armada de guerra.¹⁶⁸

Els realistes van poder obrir bretxa a diferents punts de la Muralleta: a la torre de les Monges, al baluard de Framenors i prop del portal del Bordell. Per evitar l'entrada de l'enemic, es col·locaren feixos de llenya i herba folrats de pell de corder, cabra i cabrit. Des de les torres els assetjats llançaven daus impregnats amb quitrà encès i estopa. Els assaltants finalment entraren a la ciutat, però no passaren de la segona línia defensiva, el Mur Vell.

164 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, Tarragona 1993, pàg. 109, doc. núm. 13.

SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 17-23.

165 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, pàg. 245-246. *Vid. infra*.

166 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, op. cit., pàg. 25 (acta del 16 de gener de 1369, full 4v).

167 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. III, pàg. 246.

168 Per seguir els esdeveniments del setge:

CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana...*, op. cit., pàg. 352-353.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. III, pàg. 246-248.

MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas». *Boletín Arqueológico*, època II, núm. 22 (1919), pàg. 25-43.

El dia 31 es plantejà la rendició, amb la condició que les tropes reialistes no entressin a la ciutat. Es pactà dos dies després. Si bé la ciutat estava ben resguardada per les defenses, la manca de gent va motivar la capitulació.

De resultes dels esdeveniments bèl·lics, la muralla va quedar en molt mal estat, fet que va dur a la realització de noves obres de reparació, com la que les excavacions arqueològiques van documentar al llenç de muralla romana al costat de la torre de les Monges.¹⁶⁹ Per al sufragi de les despeses, l'any 1474 Joan II va ordenar que, de les imposicions de la ciutat, es manllevessin 50 lliures de Barcelona per a les obres de les muralles. El 1483 Ferran el Catòlic va manar que els cònsols del Comú reservessin 50 lliures anuals per a les obres de la muralla, i, en el cas de no complir l'ordre, haurien de pagar una multa de 1.000 florins. Aquests diners vindrien, però, del gravamen d'un diner sobre la lliura de carn despatxada a les carnisseries del Consell. Aquesta disposició es reproduïx dos anys després i els anys 1509 i 1613.¹⁷⁰

2.4 Característiques de les fortificacions medievals

Hem pogut veure que les dades documentals sobre les muralles medievals de la ciutat no són pas escasses, especialment quant a la Muralleta. De tota manera, la mateixa naturalesa d'aquestes fa que de vegades sigui difícil poder-ne tenir una visió prou completa. Les publicacions d'aquestes informacions, sovint parcials sovint equívocues, han estat nombroses vegades utilitzades de forma acrítica. La cita sense revisió de la dada, el problema d'acceptar massa sovint l'argument d'autoritat sense una lectura atenta, ha comportat equívocs que s'han anat arrossegant en la literatura. Els treballs d'Andreu de Palma, i en especial el de Salvat i Bové, en són un clar exemple.

El primer autor, al volum I de *Las calles antiguas de Tarragona*, comença amb un capítol sobre les muralles i ofereix una seriació cronològica de les torres. Relaciona amb el clos del segle XII les torres de la Presó Vella, la del Temple, les del carrer Major (portal de n'Olivera), la dels Jueus, la del Paborde (que no identifica amb la dels Templers), la de Sant Magí, la de Montoliu o la Benedicció, la de Predicadors, la dels Heretges i la del Port. Amb la Muralleta, constata els baluards de Framenors, del Bordell, de les Menoretetes i les torres de Framenors (que ha de ser la Grossa, que no menciona), la del Bordell i la de les Menoretetes, que diu que va ser substituïda per la de Carles V, i crea així un error cronològic que ha continuat fins a fa

169 TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector 'Castell del Rei-baluard de Carles V'». *Quaderns d'Història Tarraconense*, X (1991), pàg. 87-122.

170 CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», *op. cit.*, que data la disposició reial dos anys abans, i RECASENS, J. M.: *El municipio i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, pàg. 279 i nota 74.

uns anys. Per Andreu de Palma, el mur es reforça amb la torre Grossa, la de Veciana i la d'en Tintorer.¹⁷¹ Com després veurem, les coses no són tan clares.

Si ens referim al coneixement arqueològic de les muralles en època medieval, cal reconèixer, en primer lloc, que no han rebut l'atenció que es mereixien, especialment en el que fa referència a les reparacions i reforços de la muralla romana i el Mur Vell.

2.4.1 El Mur Vell

Anteriorment ja es comentava que el Mur Vell es va aixecar sobre la partió de l'anomenada terrassa mitjana o plaça del fòrum d'època romana imperial, just en un punt on hi ha un important canvi de nivell respecte a l'arena del circ romà.¹⁷² El mur es recolzava sobre aquestes estructures flàvies que, conservades en major o menor mesura, donarien una bona fonamentació, murs de carreus.

El Mur Vell s'unia als paraments de la muralla romana per dos punts. A mirar, amb el castell de Robert Bordet, després del Rei, i a la banda oposada, amb el castell del bisbe de Vic, la Viguetta. Atès que aquest castell aprofita una torre d'accés d'època imperial, exempta respecte a la muralla, hem d'imaginar un tancament fins aquesta, potser aprofitant el d'època romana descobert durant les excavacions de la Universitat Rovira i Virgili als baixos de l'esmentada torre.

Al centre del Mur Vell, just on ara tenim l'enllaç de la baixada de Misericòrdia i el carrer Major, hi hauríem de localitzar un portal, la *porta Olivarie*. Andreu de Palma ens indica que entre els segles XII i XVI era conegut com a portal de n'Olivera,¹⁷³ l'any 1515 es documenta com a portal de la Verge Maria, i el 1755 com a arc de Misericòrdia.¹⁷⁴ El portal estava protegit per dues torres, la d'Arandes i la del baró de les Quatre Torres o d'en Morenes,¹⁷⁵ que s'han fossilitzat en dues de les cases dels carrers dels Ferrers i de l'Enrajolat.

Les característiques constructives del Mur Vell no han estat estudiades de forma exhaustiva, encara que actualment en tenim algunes dades interessants. Les excavacions arqueològiques realitzades¹⁷⁶ pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat, l'any 1986, i pel Taller-Escola d'Arqueologia, entre 1988 i 1989, han evidenciat de forma significativa l'estructura arqui-

171 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 38-40. El més xocant és que a la pàgina 66 del mateix llibre ens diu textualment: «Segons creiem, és la mateixa Torre d'En Carles V, conservada, i que va quedar en peu probablement restaurada llavors, de la fortificació del cardenal Cervantes.»

172 S'ha de tenir en compte, però, que als seus peus hi havia les grades del circ, conservades en millor o pitjor estat.

173 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. II, pàg. 49-50.

174 SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 42-43.

175 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. II, pàg. 36. El primer baró de les Quatre Torres és Carles de Morenes i de Caçador (1790). D'aquí que alguna vegada aquesta torre s'hagi anomenat la del baró de les Quatre Torres.

176 TED'A: *El Taller-Escola d'Arqueologia (1987-1990)*, Tarragona 1990.

tectònica de la zona en època romana i medieval a l'alçada de la baixada de Misericòrdia, prop de la cruïlla amb el carrer Major, on hi havia l'esmentat portal. L'espai era ocupat en època romana per l'enllaç entre el circ i el Concili Provincial mitjançant una impressionant escalinata i un enrajolat de grans blocs de pedra que formen part del *pulvinar* del circ.¹⁷⁷ Una intervenció de 1986 dirigida per X. Dupré i J. A. Remolà va permetre documentar, al carrer dels Ferrers, al costat de la torre d'Arandes, restes de l'enllosat romà i part de la fonamentació de la torre, que es recolza sobre la plataforma del circ.

L'excavació duta a terme l'any 1992 al pati interior de la casa Castellarnau (carrer dels Cavallers) va localitzar una estructura altmedieval que s'ha relacionat també amb el Mur Vell. Es tracta d'un mur de carreus lligats amb morter de calç que es fonamenta sobre un altre que els excavadors daten a l'antiguitat tardana.¹⁷⁸

És interessant l'observació de l'aparell constructiu del Mur Vell: carreus, versemblantment peces romanes reaprofitades, lligats amb morter de calç, tipus d'obra que es pot veure encara al mateix carrer dels Ferrers, a la torre d'Arandes.

La cartografia antiga de Tarragona ens pot apropar a la imatge de l'estructura del Mur Vell, encara observable a la topografia de la ciutat. En un plànol de 1717, conservat a l'Arxiu General de Simancas, s'aprecia perfectament el Mur Vell, amb el castell de Pilat i tres accessos –a l'alçada de l'actual baixada del Roser-carrer de les Salines i el castell del Rei, sense oblidar el carrer Major–. S'hi observen també dues construccions força àmplies a l'alçada del carrer d'en Mediona i una altra davant la plaça del Pallol, i les dues del portal de n'Olivera.¹⁷⁹

En el plànol que gravà A. Alcedo i publicà H. Flórez l'any 1769,¹⁸⁰ s'observa la mateixa estructura, encara que la construcció davant la plaça del Pallol (potser a relacionar amb el castell del bisbe de Vic) és dibuixada amb unes dimensions més grans. Significativament,

177 TED'A: «El Foro Provincial de Tàrraco, un complejo arquitectónico de época flavia». *Archivo Español de Arqueología*, vol. 62, núm. 159-160 (1989), pàg. 141-191.

178 DILOLI, J.; VILASECA, A.: «Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco: excavacions a la Casa Castellarnau». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 12-124. Se'n troba un resum a VILASECA, A.; DILOLI, J.: «Noves aportacions al coneixement del Fòrum provincial de Tàrraco». *La ciutat en el món romà. XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 327.

Aquesta excavació va ser objecte d'una conferència de VILASECA, A.; DILOLI, J.: «Excavacions a la Casa-Museu Castellarnau». *Arqueologia i Història: Evolució del Teixit Urbà de Tarragona. Seminari internacional amb motiu del 150è aniversari de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 7 d'abril-4 de maig de 1994*. Durant aquest seminari es va lliurar als participants un ampli dossier amb els resums de les conferències. Per desgràcia, tan sols se n'han publicat dues, i la resta ha romàs inèdita. Agraïm al col·lega Albert Vilaseca haver-nos permès citar aquest treball que, malgrat el dossier, pel seu curt tiratge i difusió, hem de considerar inedit, així com les informacions que gentilmente ens ha ofert.

179 NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas». *Quaderns d'Història Tarraconense*, V (1985), pàg. 59-75.

180 FLÓREZ, H.: *España Sagrada*, tom XXIV: *Antigüedades Tarraconenses. Preliminar a las Memorias Eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona*, Madrid 1769, lám. pàg. 80.

aquestes dues construccions ja no apareixen en el plànol publicat per Alexandre de Laborde l'any 1806, en el qual s'observen, però, les torres del portal de n'Olivera.¹⁸¹

Aquestes dues construccions, associades al Mur Vell, s'havien pres, en principi, com estructures associades a aquesta defensa medieval. Una publicació recent planteja el cas contrari. La construcció darrere de la casa Castellarnau s'identifica amb la «torra de l'abat Soldevila» i s'interpreta, basant-se en la cita que Andreu de Palma fa de l'acta del Consell de la ciutat, com una construcció de 1527.¹⁸²

Quant a l'altra construcció darrere de l'actual Conservatori de Música, s'ha afirmat, sense argumentar-ho, que no pot ser «de los primeros momentos de la 're población'». ¹⁸³ Si bé és possible que aquestes construccions siguin posteriors a la primera construcció o adobament del Mur Vell, el fet no implica que no es pugui tractar de torres defensives. L'argument que els autors esgrimeixen per no creure en l'existència d'altres torres al Mur Vell, la manca de documentació escrita, no és sostenible.

En primer lloc, el desconeixement de documents que en parlin no implica que no n'hi pugui haver, ni tampoc que puguin existir construccions poliorcètiques. És el cas de la torre descoberta el 1992 a la mateixa muralla de la ciutat, a l'angle de l'Escorxador, sota el baluard de Sant Antoni. No es coneixen referències escrites de la seva existència (potser no s'han interpretat correctament, potser no es coneixen encara, potser no han existit mai, potser s'han perdut), però la torre hi és.

En segon lloc, a Catalunya són moltes les construccions militars medievals de les quals no tenim o no coneixem dades documentals. A més, el terme *torre* a la documentació baixmedieval i moderna no indica forçosament que es tracti d'una edificació militar.¹⁸⁴ El mateix Andreu de Palma ens parla d'altres torres a la ciutat, fins i tot prop dels carrers dels Cavallers i els Ferrers, la «que antigament li deyan torra de la presó vella», o la que el 1766 es documenta:

aquella part de casa que és la torra de dita casa que és fora o trau dita torra en lo carrer dels Farrers, vuy dit de les portes falsas, que es al costat de la torra del Dr. en Drets Josep Saroquins y ans Gaspar de Casals, notari, que antiguament li deyan la torra de la presó vella.¹⁸⁵

181 LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974, planxa XLVII, pàg. 131 [traducció d'O. Valls i notes de J. Massot].

182 MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formació de la topografia urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», *op. cit.*

183 *Ibidem*.

184 No cal espigolar gaire entre la bibliografia per tenir clar que el terme *torre* és molt més ampli que el de simple construcció amb un ús militar exclusiu. A les llibreries podem trobar l'obra del Dr. Manuel Riu i Riu *L'Arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona 1989, en què podem llegir: «El període gòtic, dels segles XIII al XV, hereta del segon romànic la preferència per les torres cúbiques o de planta rectangular, tant pel que faria a les torres que els burgesos erigien en les seves cases urbanes, com pel que faria a les masies-torres esteses arreu de les dues Catalunya Vella i Nova» (pàg. 91). Queda clar, doncs, que el terme *torre* no vol dir únicament defensa, i menys a la ciutat: vol dir també habitatge.

185 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 33, 36 i 43-44.

Hi ha una peça iconogràfica de la ciutat que mereix ser observada detingudament. És una taula del retaule de Sant Oleguer de la catedral de Tarragona, del segle XVIII. La peça, cisellada pel vallenc Francesc Bonifàs després de 1776, representa l'acte d'ineudació de Tarragona a Robert Bordet o d'Aguiló l'any 1129. Darrere de la imatge del primer terme es veu la ciutat de Tarragona, amb la muralla del segle XIV i al seu darrere el Mur Vell, amb bona quantitat de finestres obertes, i, a més d'altres edificis i fortificacions, el castell del Rei, les torres del portal de n'Olivera, i dues més a l'actual carrer dels Ferrers, amb forma de torre, sense finestres, excepte dalt de tot (potser espitlleres). Sobre les portes del Bordell i de Frame-nors, se cisellen sengles lladroneres i el pas de ronda es veu emmerletat.¹⁸⁶ Si bé el retaule no és mancat d'anacronismes, com representar la Muralleta (construïda al segle XIV) o el Mur Vell amb finestres, la intenció de remarcar-lo amb torres i sense finestres és clara.¹⁸⁷

El Mur Vell era el tancament meridional de la ciutat fins al segle XIV. Les altres parts de la ciutat utilitzaven el clos format per la muralla romana, en el qual es feren una sèrie de reparacions, refeccions o es bastirien noves torres. A l'angle nord-est de la muralla, al punt d'inflexió entre els llenços dels passejos de Sant Antoni i de Torroja, les excavacions realitzades l'any 1992 van descobrir el basament d'una torre de planta quadrangular d'època medieval. S'aixeca directament sobre el tapàs i es conforma per un mur de maçoneria i almenys dos cordons de carreus de través units en sec. Al segle XVI, la torre fou desmuntada i sobre les seves restes es va construir el baluard de Sant Antoni.¹⁸⁸

A banda de la muralla, tenim quatre castells dels quals parlarem més endavant: del Paborde, del Patriarca, del bisbe de Vic i de Robert d'Aguiló.¹⁸⁹

Un cop construïda la Muralleta a la baixa edat mitjana, el Mur Vell deuria patir un lent abandonament i seria a poc a poc aprofitat per les edificacions de la ciutat, especialment pels habitatges dels carrers dels Cavallers i de la Nau.

186 Normalment hom diria que es tracta de matacans, però aquest terme té un significat diferent. Mora-Figueroa, un dels especialistes més importants en castel·lologia, defineix el matacà com un «largo antepecho voladizo en el adarve de un lienzo o en una torre, sustentado sobre ménsulas o contrafuertes y con el suelo aspillerado para el control de la vertical del pie de muro»; serien les defenses de les torres Reials de Poblet. En canvi la «ladronera», en català *lladronera*, és una «pequeña obra voladiza con parapeto y suelo aspillerado, en un muro o torre, para el control vertical de una puerta, esquina u otro punto vulnerable situado a su pie», cas del portal del Bové de Montblanc. *Vid.* MORA-FIGUEROA, L. de: *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, Cadis 1994, pàg. 121-126 i 128-133.

187 Cf. CAPDEVILA, S.: *La seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*, Barcelona 1935, pàg. 40.

188 *Vid. infra.*

189 Cal tenir en compte que la toponímia de Tarragona es presta a confusions si no es va amb compte d'identificar algunes d'aquestes i altres construccions. És el cas del castell o la torre del Paborde, també torre de l'Arquebisbe, que no és el mateix que el castell del Patriarca o de l'Arquebisbe. Un altre cas de polisèmia és el castell del Rei (de Robert Bordet, com ens hem atrevit a batejar-lo), el Pretori, el palau d'August o la torre de Pilat.

2.4.2 La Muralleta

Per sort, podem gaudir de més informació quant a la muralla del segle XIV, tot i que no hi manquen problemes a resoldre.

A la capçalera oriental del circ, cruïlla de la Rambla Vella i el passeig de Sant Antoni, les excavacions arqueològiques que es porten a terme des dels anys setanta,¹⁹⁰ i en especial les impulsades primer pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat¹⁹¹ i després pel Taller-Escola d'Arqueologia i el Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona,¹⁹² han pogut documentar les característiques de la fortificació aixecada a partir de 1369.¹⁹³

Davant la façana de l'edifici romà es documenta un mur de maçoneria d'1,5 m de gruix i 2,70 m a la façana del circ. Aquest es construeix mitjançant la tècnica de l'encofrat del parament exterior i el rebliment amb terra, sistema que s'observa també a l'interior de la torre de les Monges.

Al llenç que dona al passeig de Sant Antoni, al costat de la torre de les Monges, les excavacions dels anys setanta van documentar el buidatge del rebliment intern de toves de la muralla romana, d'uns 3,5 m d'ample per 7 m d'alt. Al costat meridional s'observa un magnífic arc apuntat de mesures similars als de la façana del circ. El nivell de circulació de l'estança aprofitava el reompliment de terra i reble de la base de la muralla romana. Presumiblement, el parament intern de la muralla i els estreps interiors de carreus van ser desmuntats en aquell temps.

En un moment posterior, i anterior a la construcció de la Muralleta, l'arc d'accés és paredat amb un mur d'*opus spicatum* i s'hi fa una espillera, versemblantment amb finalitat defensiva.¹⁹⁴

No tan sols es pot observar aquest paredat amb finalitat defensiva. Davant l'anomenada volta C i les del sector del carrer de Sant Oleguer hi ha un potent mur de maçoneria, carreus i morter que hom havia identificat en un principi com a part de la Muralleta. Una observació acurada durant l'excavació de la fortificació baixmedieval mostra com aquesta s'adossa al mur esmentat. Això fa pensar que realment es tracti d'una defensa anterior –constructivament–, un primer paredat abans d'aixecar la Muralleta, o –cronològicament– una defensa a relacionar amb el paredat de l'arc abans esmentat. Per altra banda, com comentarem després, l'ordre de construcció de la Muralleta (1368) ja fa referència que s'aixequi davant d'un mur

190 FERRER, M.: «El Circ Romà de Tarragona». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, Barcelona 1982, pàg. 346-349.

191 DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.: *El circ romà de Tarragona, I...*, op. cit.

192 TED'A: *El Taller-Escola d'Arqueologia...*, op. cit., pàg. 87-122.

193 MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: «La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones», op. cit.

194 TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània...», op. cit., pàg. 87-122.

TED'A: *El Taller-Escola d'Arqueologia...*, op. cit., pàg. 14-15 i 87-122.

anterior, que podria tractar-se de les defenses erigides a partir de 1360 per l'arquebisbe Pere de Clasquerí.

Les excavacions dels anys 1990 i 1991 han descobert estructures anteriors al segle XV. Entre la muralla romana i el desaparegut Cinema Cèsar, sota els nivells constructius del baluard de Carles V (segle XVI), han estat documentats un seguit de nivells als quals se sobreposava una estructura paral·lela a la muralla i fonamentada sobre la roca, que s'ha interpretat com un vial extramurs.¹⁹⁵

Les excavacions a la torre de les Monges han pogut mostrar l'estructura i les característiques d'una d'aquestes defenses. Es va acabar de construir a finals del segle XIV aixecant una estructura poligonal de maçoneria i morter amb reforços de carreus a les cantonades i farcida interiorment amb capes successives de terra. L'observació de la cara que dona a la façana del circ permet dir que es va construir al mateix temps que el llenç de muralla. No sabem com deuria ser el remat de la torre, ja que va ser malmès durant la guerra contra Joan II, tot i que hem de situar-hi una sala amb espitlleres.¹⁹⁶

Després d'aquesta destrucció, es va reconstruir la sala interior, possiblement al segle XV, i una cúpula d'arestes, que abans segurament deuria ser rematada amb un trespol, com esmenten els documents. Entre 1545 i 1563 se li va adossar el baluard de Carles V.

Quant a la torre Grossa, ben poca cosa en conservem, tan sols restes de la fonamentació i un dels cantons de carreus a la cruïlla de la via de l'Imperi i la Rambla Vella. Era una defensa de característiques similars a la de la torre de les Monges. Excavacions arqueològiques realitzades l'any 1989 pel TED'A van documentar part d'aquestes estructures al núm. 67 de la Rambla Vella.¹⁹⁷ Una imatge semblant de la torre Grossa s'observa al gravat de Tarragona fet per Pérèlle i publicat per Beaulieu a finals del segle XVII.¹⁹⁸

Les dues torres que definien els extrems de la Murallera eren, doncs, construccions de planta poligonal (de vuit costats), a l'estil d'altres de coetànies, com les de Poblet, València,

195 BERMÚDEZ, A.: «El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona: Primer balance». *Acta Arqueològica de Tarragona IV (1990-1991)*, Tarragona 1991, pàg. 31-46.

MENCHON, J. et al.: «El Circ Romà de Tàrraco, intervencions dels anys 1990-92», *op. cit.*

196 BENET, C.; FÀBREGAS, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.: «Intervenció arqueològica a l'interior de la torre de les Monges (segle XIV), Tarragona». *Bulletí Arqueològic*, V època, núm. 13 (1991), pàg. 145-486.

MENCHON, J.: «Intervenció arqueològica al terrat de la torre de les Monges (Tarragona). Informe preliminar». *Bulletí Arqueològic*, època V, núm. 13 (1991), pàg. 187-224.

197 TED'A: *El Taller-Escola d'Arqueologia...*, *op. cit.*, pàg. 36.

198 PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les plans, et profils des principales villes et lieux considerables de la Principauté de Catalogne. Avec la carte generale, et les particulieres a chaque gouvernement*, Paris post. 1678. Hi ha una edició posterior, PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre, dédiées au roy*, tom I, Paris circa 1694, i una versió alemanya: BODENEHR, G.: *Curioses staats und kriegs theatrum auf denen Franzoisch und Spanischen gränzen durch unter chieffliche geographische, Topographische un Historische carten abrij- und tabellen bey gebracht und zuzinden bey Gabriel Bonenehre Kupsserstecher*, Augsburg circa 1710, i també *Europae ornamentum et firmamentum ducentos aerescripturis exhibitur*, Augsburg circa 1710.

Constantí o Tortosa. No coneixem, però, vestigis de la torre del Bordell. El frontal d'altar de Sant Oleguer presenta les tres torres com a construccions poligonals. Aquest, i els dibuixos de Van den Wyngaerde, del segle XVI,¹⁹⁹ mostren una muralla coronada amb merlets i tres torres amb les característiques esmentades.

La cartografia històrica de la ciutat mostra, però, algunes divergències. Mentre al plànol de Calbet, signat el 1643, només apareixen la torre de les Monges i la Grossa, a més de dos baluards davant els portals del Bordell i de Framenors;²⁰⁰ al de 1716, conservat a l'Arxiu General de Simancas, es representa la torre de les Monges, ja no hi apareix la torre Grossa (va volar uns anys abans), encara que sí la del Bordell, i dues torres a banda i banda del costat del portal de Framenors, a més d'una reculada de la línia de parament prop d'aquest accés medieval.²⁰¹ Davant del portal del Bordell hi ha la silueta d'una estructura rectangular avançada, com una mena de baluard. Una estructuració similar s'observa al plànol de 1641 o 1642, també conservat a Simancas. En canvi, el publicat per Flórez només marca la torre de les Monges, el portal del Bordell i una d'avançada, la torre del Bordell (rectangular com als altres plànols, i el portal de Framenors (dins una mena de torre-porta).²⁰²

De tota manera, caldria plantejar el perquè de la reculada de la Muralleta. Poster no es va acabar de construir en l'amplada prevista i es limitaren a tapiar el circ. Tal vegada va caure o va ser enderrocada durant el setge de la guerra civil catalana, o més probablement s'adaptà a la planta del circ romà.

Quant a la torre dibuixada al costat de la porta de Framenors, caldria tenir en compte un aspecte. La documentació medieval ens parla del portal de Framenors i de la torre Grossa, però no de la torre de Framenors. Els plànols esmentats s'entesten, però, a posar-hi una torre. És més, al dibuix de Van den Wyngaerde, al costat de la torre Grossa sobresurt una construcció més baixa a la línia de muralla. Potser es tracta d'un portal fortificat o d'una torre-porta a l'estil dels de les muralles de Montblanc i Morella, posem per cas.

Hi ha un aspecte que no se'ns pot escapar, la inusitada amplada de la Muralleta respecte a la d'altres fortificacions del rei Pere. Les muralles de Montblanc i Poblet, per donar-ne dos exemples propers, tenen al voltant de dos metres d'una amplada, que permet en el pas just, en el primer cas, per tenir un pas de ronda. A Reus i Constantí, les excavacions realitzades els darrers anys mostren unes muralles d'una amplada una mica menor al metre, amb un basament de morter i pedra i un segon cos de tàpia. Excepte a Poblet, estaven defensades bàsicament per bestorres.

199 KAGAN, R. L. [ed.]: *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986, pàg. 174-180.

200 GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Un plano de Tarragona de 1643». *Boletín Arqueológico*, época V, núm. 8-9 (1986-1987), pàg. 245-254.

201 NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas», *op. cit.*, pàg. 72-75.

202 FLÓREZ, H.: *España Sagrada*, *op. cit.*, lám. pàg. 80.

En canvi, a Tarragona tenim una muralla de més de quatre metres d'ample i defensada per torres poligonals. En un temps difícil, amb importants problemes econòmics, per què no van senzillament tapiar les obertures de la façana meridional del circ, recreixent els murs on calgués i fent-hi algunes bestorres? Sembla com si es volgués imitar la modulació de la muralla romana. O potser el Consell i el rei volien fer una demostració de força al prelat de la ciutat, que no va esmerçar gaires esforços en la fortificació de 1360?

2.4.3 Torres i portals

Les notícies que ens han arribat sobre les torres medievals de la ciutat, junt amb les cortines, formarien el que la documentació medieval i moderna denomina *baluards*, terme polisèmic que de vegades crea confusions.²⁰³ Les cites documentals ens parlen del de les Menorettes, el baluard Vell, i el de Framenors a la Muralleta. Al segle XVI, el tram de muralla de la zona del carrer de la Guitarra es coneixia com el baluard de l'Estudi.²⁰⁴

D'època medieval tenim notícia de l'existència d'altres defenses entre la torre Grossa i el portal del Roser o de Predicadors, les d'en Tintorer i de Veciana. Andreu de Palma comenta «que venien a tancar el vell Baluard de la Cènia». Al llibre de Passada de Mur (1428-1429) consta que al carrer dels Ferrers hi vivien Joan Veciana i Antoni Tintorer, pagesos i propietaris d'ambdues torres.

Palma també es refereix a aquestes torres, sense especificar-ne res més, en un *Llibre de Inventaris* [sic] de l'Arxiu Municipal: «La torra està devall lo portal de Predicadors» i «la torra més avall del portal de Predicadors».

La torre d'en Tintorer és la que encara es pot veure a l'actual via de l'Imperi Romà. És una estructura de planta quasi quadrada, de maçoneria amb cordons de carreus a les canto-

203 MORA-FIGUEROA, L. de: *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, op. cit., pàg. 47: «Baluarte. Voz de origen incierto e inicios polisémicos, en uso desde el último tercio del siglo XV para denominar pequeñas fortificaciones artilladas de características indefinidas, aunque en ocasiones aluden a reductos pentagonales en proa, a cielo abierto, y dotados de cañoneras. Este baluarte a la antigua poco tiene que ver, formal y funcionalmente, con el clásico polígono irregular que sobresale en el encuentro de dos cortinas convergentes y se compone de dos caras que forman ángulo saliente, dos flancos que las unen al muro y una gola de entrada, esencia de la fortificación abaluartada que eclosiona en la segunda mitad del siglo XIV». Alerta, quan Mora-Figueroa parla d'artilleria inclou tant la de torsió com la de foc.

A la muralla de Montblanc hi ha una part de la fortificació que es coneix com el baluard de Santa Anna, on mai hi va haver un baluard en el sentit de les fortificacions modernes creades per a la defensa pirobalística. En altres paraules, el terme baluard ve a ser sinònim de muralla, tram de muralla, amb torre o no, com es veu a Tarragona. Per això és del tot errònia l'afirmació de Mar, Mir i Piñol quan, en referir-se a la Muralleta, si bé utilitzen correctament el terme baluard, al text, a la figura de la pàg. 200, situen el «Portal i baluarte del Burdel» [sic] i el «Portal i baluarte de Framenors» [sic], marcant diferenciadament unes estructures davant aquests dos accessos. Cf. MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», op. cit.

204 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 62 i 65; vol. II, pàg. 38-39 i 64.

nades. Per Palma «no tindria res d'estrany que fos una reminiscència del mur vell construït per l'arquebisbe san Oleguer, prenent la seva direcció envers el carrer dels Ferrers».²⁰⁵

Per desgràcia, les notícies documentals sobre aquestes dues torres són ben poques, de manera que es fa difícil conèixer la cronologia de les dues construccions.²⁰⁶ D'altra banda, no es veuen en els dibuixos del flamenc A. van den Wyngaerde, encara que la d'en Tintorer se cita el 1535.²⁰⁷

Una altra torre de la qual tenim poques dades és la de Saportella, al costat de la portella dels Jueus, a l'actual passeig de Sant Antoni. Palma esmenta que es va construir al segle XIV i es va enderrocar dos segles després, en bastir-se el baluard de Cadenas.²⁰⁸

No s'ha de confondre aquesta torre amb la dels Jueus o els Heretges,²⁰⁹ que caldria situar extramurs, entre la Rambla Nova i els carrers d'August i de l'Assalt. Sembla que es va construir en temps de l'arquebisbe Aspàrec de Barca (1215-1234) per tancar-hi els heretges càtars. La ciutat va adquirir-la el 1326. Consta que el 1401 el Consell va prohibir tenir femers prop seu. Va desaparèixer en bastir-se les fortificacions d'època moderna.²¹⁰

L'acta del Consell del 27 de gener de 1384 exposa el mal estat de la muralla i «perquè plàcia a l'honrat Consell que vulla determinar si ls plaurà que s'i obre ho si romandrà així com se està, fon declarat e determenat per lo dit honrat Consell que s'faça una torra en aquell lloch hon los cònsols serà vist fahedor».²¹¹ Mesos després, una altra acta conciliar indica que aquesta torre s'estava erigint «a lo mur qui és ves lo castell del senyor rey».²¹² El problema

205 Ibidem, vol. II, pàg. 42-43.

206 I si són poques, ens hi hem de conformar, però no hem de dir que apareixen citades en una acta municipal com fan MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formació de la topografia urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», *op. cit.* En concret, a les pàg. 199 i 201 es llegeix: «Al mismo tiempo que se dotaba a la ciudad de nuevos baluartes defensivos, el documento menciona la restauración o reforma de las ocho torres ya existentes en ese momento: el Castell del Rei, Saportella, Vallcorba, Cabiscol, Paborde, Montoliu, Veciana y del Tintorer.» El document al qual presumiblement es refereixen és l'acta municipal del 26 de desembre de 1368, en què, recordem-ho, es mana construir la Muralleta, i no diu res d'aquestes torres, només ordena fer-ne a la nova obra. No és fins a l'acta conciliar del 16 de gener de 1369 quan es menciona la reparació de torres, i es parla en concret de les del Realot i dels Templers (Cf. CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, *op. cit.*, pàg. 13-14 i 25 (actes del 25 de desembre de 1368 i el 16 de gener de 1369, fulls 1 i 4v). Potser coneixen algun document que en parla... i que haurien de citar, en tot cas.

207 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, pàg. 224, nota 259.

208 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 100.

209 Esmenem així el nostre error de topònim a MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.: «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco...», *op. cit.*, figura 8.

210 SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, *op. cit.*, pàg. 387-388. Pons d'Icart la situa prop de l'hort de Framenors (DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el «Libre de les Grandeses de Tarragona»*, Barcelona 1984, pàg. 105). MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 843, 887 i 932-933.

211 CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1378-79, 1383-84*, *op. cit.*, pàg. 82.

212 CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1384-85, 1385-86*, Tarragona 1986, pàg. 24 (acta del 17 d'abril de 1384, fulls 4-6r).

rau a saber quina és aquesta torre, ja que podria ser la torre al costat del castell del Rei, que es veu al gravat de Weiss o al publicat per A. de Laborde.²¹³

Però, tot i les torres esmentades fins ara, hem de comptar amb la utilització de les d'època romana.

Sota el forti Negre, els documents situen una torre que rep diversos noms al llarg de l'edat mitjana i l'època moderna. Andreu de Palma recull que es coneix com a torre d'en Montoliu entre els segles XIV i XV; de l'Escolà, entre els segles XV i XVI, i, entre aquest darrer i el segle XVII, torre de la Benedicció.²¹⁴ Se suposa que es deuria tractar d'una torre de l'anomenada «primera fase» de la muralla romana, encara que les excavacions arqueològiques dirigides pel Dr. Hauschild no pogueren localitzar-la pel perill d'esllavissades dels sondejors realitzats.

L'altra torre romana utilitzada és la del Paborde, de l'Arquebisbe o dels Templers, que es tractarà en parlar del castell del Paborde. La del Seminari o del Cabiscol conserva encara bona part de la fesomia original, bé que els paraments van ser esventrats en època moderna per obrir-hi finestralls. La de Minerva o Sant Magí, al costat del portal del Carro, apareix esmentada en els documents medievals i moderns com la torre d'en Vallcorba.²¹⁵ No podem oblidar la torre descoberta el 1992 al baluard de Sant Antoni, la de Saportella i les d'en Tintorer i de Veciana, com abans explicavem.

Quant a la problemàtica dels portals, la informació escrita de vegades es presenta molt confusa i es fa difícil aclarir alguns problemes; passa una mica com a les torres. Salvat i Bové i Andreu de Palma ens mencionen força portals, però són realment portals de la muralla? Reben els mateixos portals diferents noms amb el pas del temps i fins i tot alhora? Caldria fer-ne una revisió en profunditat.

Cal tenir en compte un aspecte: les referències escrites a les portes de la ciutat procedeixen de fonts baixmedievales i modernes, de manera que caldrà prendre-les amb cautela. Per altra banda, l'esment d'un portal, a una ciutat on les restes romanes d'envergadura encara hi són presents, significa forçosament que siguin portals de la muralla? Són simplement afronçacions o locatius, esments dels edificis? *Ignorabimus, ignoramus.*

Per parlar de la utilització medieval dels portals de vegades l'únic argument a emprar és l'existència d'estructures tipològicament medievals, d'una reforma, d'una lladronera medieval. Altres casos, la lògica, la topografia, porten a entendre-ho així.

213 FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur/Essai d'une architecture historique*, Viena 1721.

LABORDE, A.: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, op. cit., lám. L.

214 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 130-131.

MORERA la denomina torre del Solà (*Tarragona cristiana*, op. cit., vol. III, pàg. 245-248).

215 Cf. SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla», op. cit.

Encara que sigui una obvietat dir-ho, les muralles medievals aprofiten per una banda els accessos de la fortificació romana, i n'afegeix de nous, com el portal de n'Olivera, que en el fons no deixa de ser la recuperació d'un pas monumental entre el circ i la plaça de representació del complex edilici d'època imperial.

Andreu de Palma esmenta una sèrie de portals a l'edat mitjana. En relació amb el Mur Vell, els de Predicadors, del Paborde, del Carro, del Socors, del Pretori i del Rei, dels Jueus o de ça Portella, de Sant Antoni i de n'Olivera. En relació amb la Muralleta, els de Framenors, del Bordell o del Portalet o de les Menorettes o çes Mates. De les *Escolttes* de 1429 extreu els noms de les portes de Sant Antoni, del Carro, dels Jueus, del castell del Rei, de çes Mates, del Bordell, de Framenors, de Predicadors, de la Pabordia i el «trench».²¹⁶

Recasens, en el seu estudi de la ciutat medieval,²¹⁷ és de l'opinió que la muralla disposava de cinc portals documentats al llarg de l'edat mitjana: el d'en Vallcorba, que identifica amb el del Carro; el de n'Olivera al Mur Vell; a llevant i ponent, els de Sant Antoni i el del Roser; sense oblidar el del Rei, al costat de l'anomenada torre de Pilat. No omet que les portelles romanes són aprofitades en aquest període, com és el cas de la dels Jueus o la que es troba a redós de la torre del Paborde.

Eduard Riu, als seus estudis sobre urbanisme de la Tarragona feudal,²¹⁸ en parlar de la ciutat dels segles XII-XIII, situa els portals del Socors, de Sant Antoni, del Roser, del Rei i de n'Olivera. Hàbilment, al plànol de la ciutat, entre mitjan segle XIII i XIV, ja aplica els topònims dels documents: el portal de Predicadors o del Roser, el del Bordell a l'actual Portalet, la portella dels Jueus, el del Mal Consell ara de Sant Antoni, i el del Carro, que pren com el del Socors. No entra, però, a situar les portelles. Una proposta similar realitza al volum XII de l'obra *Catalunya Romànica*.²¹⁹

R. Mar, H. Mir i L. Piñol situen sobre plànol els portals que consideren del segle XII: n'Olivera, d'en Vilaverd, de Predicadors, del Carro, de Socors, de Sant Antoni, del Rei, la *porta Triumphalis* del circ romà, la de la Boqueria i la de Saportella, amb interrogant. Esmenten també les portelles romanes i denominen la del Cabiscol com portella dels Templers. Intramurs, situen la porta de Santa Maria, al costat del castell de l'Arquebisbe (després del Patriarca). Al plànol de la ciutat del segle XIII situen les de n'Olivera, del Socors, de Sant Antoni, del Rei, de la Boqueria, de Predicadors (sota el fortí Negre) i d'en Vilaverd. Al de la

216 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 38-40.

217 RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, op. cit., vol. II, pàg. 214.

218 RIU, E.: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, «*Forum. Temes d'Història i Arqueologia tarragonines*», núm. 7, Tarragona 1987.

219 RIU, E.: «Ciutat de Tarragona», *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 109-121.

ciutat del segle XIV, localitzen les del Carro, de Sant Antoni, del Rei, de la Boqueria, del Bordell, de Framenors, d'en Vilaverd i de Predicadors.²²⁰

Però passem a donar una ullada al que ens diuen els documents. Començarem per llevant, just a l'angle dels llenços de muralla de l'Escorxador i del passeig de Sant Antoni. Allí Serra i Vilaró situava una portella, destruïda parcialment els anys trenta i redescoberta el 1992 durant les excavacions llavors realitzades pel Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona.

Al passeig de Sant Antoni tenim el portal del mateix nom, reconstruït el 1737. A la baixa edat mitjana era conegut com el portal del Mal Consell,²²¹ a partir del segle XV es consolida el topònim de Sant Antoni i el segle passat se l'havia anomenat també de la Mercè, a causa de la proximitat del convent homònim. Ha rebut diferents noms en època moderna.²²²

Més avall, abans d'arribar a la portella dels Jueus, ens trobem amb una altra poterna romana. Les excavacions arqueològiques realitzades l'any 1979 al núm. 5 del carrer d'en Granada van localitzar al parament interior de la muralla, al costat de la portella, un paviment de palets de riu que Papiol insinua que podria ser part d'un carrer. També, recolzats a la muralla, es localitzen una sèrie d'arcs clarament medievals.²²³

Salvat i Bové, en parlar del barri jueu de la ciutat, en el plànol reconstituïdor del seu urbanisme, situa aquí el portal del Forat Micó.²²⁴ Seguiria la portella dels Jueus, al costat de la torre de Saportella. El franciscà mallorquí Andreu de Palma ja la documenta al segle XIII i la identifica amb una portella «sub castro».²²⁵

El franciscà mallorquí, en parlar del portal del Rei, esmenta que a la zona hi havia aquest accés, el del rastell del Rei i la mencionada portella. A les actes consulars de 1420-1424 va detectar uns pagaments de guàrdies al portal del castell del Rei, que situa al costat de l'església de Natzaret, a la baixada de Natzaret o antiga baixada del Rastell. També sobre la base de dues resolucions consulars de 1526 i 1527, diferencia el portal del Rei i el rastell del Rei, dada

220 MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», *op. cit.*, pàg. 186, 193 i 200. En el text, quan parlen de la ciutat del segle XII, situen els portals de n'Oliviera, del Socors, de Sant Antoni, el portal que Hernández Sanahuja va veure al carrer de la Portella, és a dir, simètric al del Roser i fora del recinte del segle XII, el portal del Rei i el de la Boqueria al Mur Vell. A occident situen el d'en Vilaverd, que coincideix amb la *porta ostia* del circ, i el de Predicadors, a més de l'ús de les portelles. Quant a la ciutat del segle XIV, hi afegeixen les dues portes de la Muralleta: Bordell i Framenors.

221 Per exemple, surt esmentat a l'acta conciliar del 7 de gener de 1375 [CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, *op. cit.*, pàg. 107 (fulls 25v-26)].

222 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 113-115.

223 PAPIOL, L.: «La muralla romana de Tarragona: nuevas aportaciones». *Boletín Arqueológico*, època V, núm. 2 (1980), pàg. 113-128.

224 SALVAT I BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, *op. cit.*, pàg. 384-385. Andreu de Palma no en diu res, però. Cf.

PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 91 i 97-98.

225 Però com a *portellum portellam*, sense possessiu dels jueus. Cap també la possibilitat que pugui ser l'altra esmentada? (PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 83-86 i 99-100).

que corrobora en una altra cita, «lo portal que esta al costat del castell del rei», i que equipara al «portal del pardó», documentat el 1643.²²⁶

Salvat i Bové situa el portal del Rei al costat del seu castell. Val la pena llegir textualment el que ens diu:

Al lado del Castillo del Rey, y al pie de la rampa o escalinata del antiguo paseo de San Antonio, hoy avenida de la Victoria, estaba el portal del Rey, al que se refieren los historiadores locales cuando relatan la entrada de personajes ilustres en la ciudad de Tarragona. Cerrando por esta parte el recinto de la Boquería, se encontraba el otro portal cerca también del Castillo del Rey (portal de la Boquería) con su 'portella' [...].

Establecida la Puerta de la Boquería en la parte noroeste de la actual bajada de la Pescadería, siguiendo la línea de muro del *enrejolat*, se llama esta puerta en los siglos XVI i XVII 'Portalot del portal del Rey', por su proximidad al portal del Rey. A principios del siglo XVIII se designa por el 'portal sin Puertas o del Castillo del Rey', y también llamado la 'Porta del Santo Cristo'.

El viejo portal de la Bocaria o Boquería, Portalot del Rey o Puerta del Santo Cristo desaparece por los alrededores de 1776, según nota de los libros municipales.²²⁷

Entre un i altre investigadors tenim una sèrie de topònims que no queden clars si es refereixen al mateixos portals o a portals diferents, o si s'han obert i tancat al llarg dels segles, o si són tots portals de fortificacions. D'altra banda, s'hauria de distingir entre els portals que donen a l'exterior de la ciutat (com el de Sant Antoni) i els que estaven a l'interior del recinte emmurallat (com el de la Boquería).

Hem de fer, però, algunes observacions.

A l'alçada del carrer de la Portella, el segle passat, es va localitzar una porta de mig punt, simètrica a la porta d'accés a la plaça del Fòrum i a la plaça del Pallol, que Morera va identificar amb el portal del Rei.²²⁸

226 *Ibidem*, pàg. 83-86 i 90-91.

227 SALVAT I BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna, op. cit.*, pàg. 72-73.

228 MORERA, E. [Dr. Rémora]: «El primer mártir del Cristianismo en Cataluña». *El Tarracomense*, 24 d'agost de 1893 (vid. també la cita que en fa en l'edició de la *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*, d'Hernández Sanahuja, Tarragona 1892-1893, apèndix I, pàg. 21, nota 1). Per tant, aquesta porta difícilment seria descrita per Hernández i Torres (de qui s'obliden) a *El indicador arqueológico*, tal com afirmen Mar, Mir i Piñol (H[ernández]; B.; T[orres], J. M. de: *El indicador arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867 [edició facsimil 1982], pàg. 180, nota 63, que els esmentats autors no mencionen), atès que aquest llibret es va publicar el 1867 i el portal citat es va descobrir el 1893. *El Indicador*, per contra, parla de la «Puerta del Rei» i la situa en un altre lloc: «subiendo del paseo de Santa Clara, al de S. Antonio se pasa á tocar con el referido ángulo [el de Pilats amb la muralla], que es romano puro, y en el rincón que forma con la muralla moderna se vé una puerta semicircular, tapiada, por donde se entraba a la bóveda septentrional del Circo [que Hernández sabia perfectament on era] como dijimos antes: muchos años atrás era una de las entradas de la ciudad y se denominaba Puerta del Rey» (pàg. 117). Posteriorment, a l'esmentada *Historia de Tarragona*, pàg. 17-18, es llegeix: «también en 1887, al abrir la muralla al lado del edificio y en el grueso del muro meridional del mismo, apareció una puerta robusta de arco de medio punto, formado con grandes y bien labradas dovelas, hoy bastante corroidas por las aguas y la intemperie».

Vid. també TED'A: «El Foro Provincial de Tárraco, un complejo arquitectónico de época flavia», *op. cit.*

A la capçalera oriental del circ, les excavacions dutes a terme els anys 1990 i 1991 van redescobrir la *porta Triumphalis* de l'edifici, que accedia directament a l'arena i, per tant, travessava la muralla.²²⁹

En una de les vistes de Van den Wyngaerde, de 1563,²³⁰ i al plànol de Tarragona de 1643 es veu un accés al peu del castell del Rei,²³¹ que també apareix en el plànol de l'*España Sagrada* de Flórez.²³² Per altra banda, el 1534, el Consell va decidir obrir un portal davant de les voltes d'en Carabassa, que hom situa a la baixada de la Peixateria.²³³

Les actes municipals esmenten un altre portal, el de Misser Bertomeu, de çes Mates o de les Menorettes, que hom situa prop de la torre homònima. Se cita els anys 1368, 1375 i 1429, i per Palma al segle XVI passa a conèixer-se com porta de Santa Clara.²³⁴ És plausible, doncs, pensar que hi hagués també una altra porta prop de la torre de les Menorettes.

A la Muralleta tenim també el portal del Bordell (el Portalet) i el de Framenors, potser una torre-porta, com ja s'ha comentat. No s'ha de confondre, però, el portal de Framenors amb el de Sant Francesc, d'època moderna.

Un altre portal medieval és el d'en Vilaverd, que Salvat i Bové situa, sense citar-ne les fonts, ja al segle XIII. Es va recompondre segons acord municipal de 1410. Se situaria a l'actual via de l'Imperi Romà, prop de la torre d'en Tintorer i hom l'ha volgut relacionar amb la *porta ostia* del circ, identificada el segle passat al núm. 1 del carrer Rere Sant Domènec.²³⁵

229 BERMÚDEZ, A.: «El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona: Primer balance», *op. cit.*

230 KAGAN, R. L. [ed.]: *Ciudades del Siglo de Oro...*, *op. cit.*, pàg. 174-180.

231 Posteriorment veurem com aquest portal s'obre al segle XVI. GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Un plano de Tarragona de 1643», *op. cit.*

232 FLÓREZ, H.: *España Sagrada*, *op. cit.*

233 *Vid. infra*. Citat per RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 224, nota 259, i SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, *op. cit.*, pàg. 172-174.

234 Realment es confon amb el portal obert a les fortificacions modernes, PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 64 i 66; vol. II, pàg. 38-39.

CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, *op. cit.*, pàg. 13-14 (acta del 25 de desembre de 1369, full 1).

Ibidem, pàg. 107 (acta del 7 de gener de 1375, fulls 25v-26).

235 HJERNÁNDEZ; B.; TJORRES; J. M. de: *El indicador arqueológico...*, *op. cit.*, pàg. 13-14. A la pàgina 13 diuen que al llavors núm. 2 del carrer dels Ferrers «se encuentra una magnífica puerta rectangular de grandes dimensiones, formada de inmensos sillares; esta construcción es muy notable y un modelo de arquitectura, por lo que aconsejamos su visita a personas inteligentes». A la pàgina 14, llegim que «la puerta *Ostia* por donde entraban los aurigas con sus carros al *Pomaerium* [sic], se veía hasta hace poco en la muralla moderna detrás de Sto. Domingo, pero fué tapiada en 1862 al construirse la casa N° 1 de la misma calle; solo aparecían las robustísimas dovelas que constituían el arco en semicírculo de la puerta, pues las jambas estaban enterradas en una cisterna construida en el hueco que dejaba esta puerta en el muro; allí las vimos en 1857, y para examinarlas mejor bajamos a dicha cisterna».

Cortés i Gabriel la situen al núm. 2 del carrer de les Salines (CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: *Tàrraco, recull de dades arqueològiques*, Barcelona 1985, pàg. 32).

Entre la porta d'en Vilaverd i la torre del Paborde actualment tenim una portella, a la via de l'Imperi Romà, i al seu costat, el portal del Roser. Tal vegada al costat de la torre de l'Escolà hi podria haver un altre accés.²³⁶ Els documents, en aquesta zona, mencionen els portals Jussà i Sobirà de Predicadors.

Salvat i Bové esmenta que, amb la construcció de la Muralleta i el reforç de la fortificació romana, es reformà el portal de Predicadors, i el localitza davant de l'Arc d'en Toda [sic].²³⁷ L'estructura interna de la muralla en aquest lloc mostra al carrer una important reforma feta amb maçoneria, que no deixa cap rastre d'una possible porta. Exteriorment, les esllavissades tampoc n'han deixat. A fotografies anteriors al despreniment de 1935²³⁸ es veu una reparació que difícilment es pot interpretar com una porta; el croquis que publica Sánchez Real del tall de l'enderroc ens indica una interrupció del sòcol i un rebliment de «cantos rodados, gravas y argamasa». La cartografia antiga de la ciutat tampoc no mostra cap portal en aquest lloc.

Salvat denomina aquest accés com «Puerta sobirana dels Predicadors», que seria segellada a partir de l'arribada de les tropes austriacistes, arran de la construcció de la falsabraga, i és llavors quan segons ell es basteix l'actual portal del Roser.²³⁹

Morera el documenta entre els segles XIII i XIV,²⁴⁰ i després Andreu de Palma exposa una situació al nostre entendre més encertada: el portal Sobirà de Predicadors és el portal del Roser, d'arc de mig punt típicament medieval, el Jussà es correspon a la portella propera. Al segle XIII-XIV es documenta el portal Sobirà, que a partir de llavors passa a dir-se porta de Predicadors, de Sant Domènec i, finalment, del Roser. Ja s'esmentava que el Consell el fa estrènyer l'any 1368,²⁴¹ i el 1388 s'hi fan obres pel mal estat de la volta.²⁴²

A redós de les torres del Paborde i de Cabiscol tenim dues portelles més. La primera, coneguda com la porta del Paborde, dels Templers o la porta falsa del Palau, que estava defensada per una lladronera, de la qual encara resten els suports.

A banda i banda de la torre d'en Vallcorba, de Sant Magí o de Minerva, hi ha els portals del Carro i del Socors, que sovint es confonen.

236 Al Passeig Arqueològic, a mig camí entre el forti Negre i la torre del Paborde o de l'Arquebisbe, hi ha una reparació presumiblement d'època moderna al costat de la qual, al sòcol megalític de la «primera fase», s'entrevéu una porta tapiada. Potser algun dia se'n realitzí la recuperació.

237 SALVAT I BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna...*, op. cit., pàg. 115-120.

238 Per exemple les publicades a SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pàg. 62.

239 SALVAT I BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna...*, op. cit., pàg. 116-117. Cal tenir en compte que la construcció de la falsabraga és posterior a 1709, i no de 1707 com diu Salvat.

240 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. II, pàg. 201.

241 CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, op. cit., pàg. 13-14 (acta del 25 de desembre de 1369, full 1). MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. II, pàg. 515.

242 SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1388-1389, 1393-1385*, op. cit., pàg. 30 (acta del 9 de juliol de 1388, fulls 6v-7). MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. II, pàg. 886.

El portal del Carro conserva, segons A. de Palma, el nom des de l'edat mitjana. Al segle XIX es denomina també portal de Sant Magí. Es va clausurar a principis del segle XVIII en construir-se la falsabrega.²⁴³ Salvat menciona el nom de portal d'en Vallcorba i esmenta que es va paredar el 1369, i el mateix any tretze ciutadans demanaren permís a l'arquebisbe per obrir-lo. Hem de recordar que aquest portal, del qual es conserva l'arc de mig punt de factura baixmedieval, es troba dins la capella de Sant Magí, copatró de la ciutat, i aquí la tradició diu que l'eremita va fugir de la ciutat.²⁴⁴

Quant a la porta del Socors, el mateix Salvat²⁴⁵ ens en fa una curta referència: «Parece ser que la puerta romana llamada del Socorro tomó en la Edad Media el nombre de portal del Carro, por su proximidad a la torre y puerta de San Magín.»

Aquesta porta romana té una interessant reforma medieval i un carrer de còdols associat. La cara interior va ser refeta i es va aixecar un arc apuntat que s'obre al parament interior de la muralla.

Algunes d'aquestes torres i portes probablement estarien decorades amb els escuts, si acceptem com medievals els que descriu l'*Apologia* de Vertamon:

Pruevase assi mesmo, la dicha Ciudad, ser de la Iglesia, por las armas, y insignias de la dicha Iglesia de Tarragona, puestas, y fixas en las puertas, y muros, y otros lugares publicos, de Tarragona antig[u]os, como se ve ocularmente, en el portal de la dicha Ciudad, que está delante de San Francisco, en el qual, estan esculpidas las armas de la dicha Iglesia, que es una Cruz á manera de una T. que vulgarmente, la llaman la Cruz de Santa Tecla. Las mismas armas, y insignias, están puestas, en el portal, que va à la mar, juntamente con las de la Ciudad. Assí mesmo se ven, en la Torre mayor, que está delante el Monasterio de San Francisco, vulgarmente dicha, la Torre gruessa, en la qual estan esculpidas las mesmas armas, que son tres escudos, los dos, son las armas de la Ciudad, y el uno, que está en medio, como à mas preheminate, las de la Iglesia, que es la dicha Cruz.²⁴⁶

2.5 Els castells

A mitjan segle XII esclataren els conflictes jurisdiccionals sobre la ciutat. Les acusacions d'usurpació de poder creuades entre l'arquebisbe Hug de Cervelló i el normand Robert Bordet van acabar amb un plet el 1151. Robert acusava el prelat d'haver-li fet signar, mitjançant l'engany, la renúncia als drets de les justícies. El plet va fallar en contra del normand, la qual cosa significava la pèrdua de la senyoria sobre Tarragona.

El mateix any, Hug de Cervelló féu donació d'aquests drets al comte Ramon Berenguer IV. Poc temps després Robert i la seva família renunciaren a dos terços de la ciutat en favor dels altres dos senyors, mentre que com a compensació rep alguns drets, però sota fidelitat al comte i al prelat.

243 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 167.

244 SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 167.

245 Ibidem, pàg. 352.

246 VERTAMON, F.: *Apologia històrica por la invictissima protomartir Santa Tecla...*, Tarragona 1683, pàg. 41.

La complicada situació, amb tres senyors, es va agreujar després de la mort de Robert el 1154. La seva vídua i el seu hereu, Guillem, no pogueren conservar els drets. El 1168 Guillem és assassinat a Tortosa i els seus germans acusen directament Hug de Cervelló, que fou assassinat per Berenguer, germà de Guillem, l'any 1171. Després dels fets, Berenguer i el seu germà fugen a Mallorca. El comte Alfons I va decretar l'exili dels germans i la confiscació dels béns dels Aguiló. Dos anys després se signa la concòrdia *ad perennem* que estableix el condomini de Tarragona entre els dos senyors.

Els senyors tenien els seus casals, els castells, a la ciutat. Robert Bordet o d'Aguiló seria el senyor de qui després seria el castell del Rei. L'Església en tenia tres.

Els vells drets de la seu de Vic, que recolzà la restauració de la seu el 1091, es veurien reflectits en el corresponent castell del bisbe osonenc. Quant a la Mitra de Tarragona, hem de mencionar els castells de l'Arquebisbe i el del Paborde.

2.5.1. El castell del bisbe de Vic

A la plaça del Pallol es localitza l'edifici de l'Antiga Audiència –actualment rehabilitat– i ocupat per la Facultat de Ciències Jurídiques de la Universitat Rovira i Virgili. Aprofita les restes de la torre d'accés sud-oest del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris*, és a dir, simètrica a la de Pilat o castell del Rei.²⁴⁷

Amb la restauració metropolitana de la ciutat, aquesta construcció romana és reaprofitada com a castell del bisbe de Vic,²⁴⁸ que es coneixerà posteriorment com la Vigueta. Pel que fa al cas, Pladevall recorda que l'any 1109 el bisbe de Vic va infeudar el seu castell a Tarragona, que abans s'anomenava de *Nahalis*.²⁴⁹ Segons E. Riu, basant-se en Bofarull, sembla que aquest castell s'esmenta en la donació del vescomtat de Tarragona a Berenguer de Narbona, encara que com a possessió episcopal en el moment en què es fes efectiva l'ocupació.²⁵⁰ Consta com a afrontació a la venda d'unes cases que l'any 1164 Berenguer de Prats i la seva esposa van fer a l'abat de Sant Cugat («in vicum qui descendit a castro Vicensis episcopi»). El 1198 Pere de Lluçà, possiblement relacionat amb el bisbe Berenguer Sunifred de Lluçà, va fer esponsalici a favor de la seva muller Estefania i especifica que per a l'església de Vic tenia el «castrum de Terragona».

Consta també en una afrontació de 1276. El 1299, Bernat Berenguer de Portella, senyor de Lluçà, va prestar jurament al bisbe de Vic pels seus feus i castells, entre els quals hi havia

247 DUPRÉ, X; CARRETÉ, J. M.: *La Antiga Audiència...*, *op. cit.*

248 MENCHON, J.: «El Pla de Sant Miquel». *Reial Germanat de Jesús Natzaré. Setmana Santa*, Tarragona 1992, pàg. 61-69.

249 PLADEVALL, A.: «Maduresa de l'església dels comtats catalans: la restauració de la metròpoli de Tarragona». *Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940)*, Tarragona 1990, pàg. 31-65.

250 RIU, E.: «Ciutat de Tarragona», *op. cit.* La referència és de BOFARULL, P. de: *Los Condes de Barcelona vindicados*, Barcelona 1836, pàg. 16-20.

aquesta fortificació tarragonina. El 8 de maig de 1324 es va redactar un conveni entre el bisbe Berenguer de Vic i Bernat de Portella, en el qual el darrer demanava al bisbe que l'investís de tots els feus que el bisbe Pere havia atorgat a Pere de Lluçà el 1171, entre els quals hi havia el «castro de Terracona olim dictus de Nahalis».²⁵¹

En un document, datat l'any 1276, se cita una casa «prope palatium vicencis Episcopi», és a dir, prop del palau del bisbe de Vic. En el capbreu de les Poncelles, de l'any 1551,²⁵² llegim

quondam patium parietibus claussum situm in Civitate Tarracone juxta turrin nominatam del Bisbe de Vich affrontatur es uno latere cum hospitio... castelo hostaleriis... a parte retro cum vico nominato de la devallada davall lo portal de predicadors et aparte antea cim Platea Sanctis Felicis,

que ens situa el castell a l'antiga seu de l'Audiència, entre els carrers dels Ferrers i de les Salines i la plaça del Pallol.

L'any 1986 es va realitzar una excavació arqueològica per part del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, a càrrec de Josep Maria Carreté i Xavier Dupré.²⁵³ Es va documentar, aleshores, una impressionant escalinata d'accés al fòrum provincial, així com la seva amortització a mitjan segle V amb un gran abocador de deixalles i una probable inutilització definitiva de l'accés de l'escala al segle VI. L'espai central, al costat de l'escala, havia estat espoliat.

Si bé no es van documentar nivells arqueològics corresponents a la restauració cristiana de Tarragona, l'estudi d'aquest monument revesteix força importància tant per al coneixement de la ciutat de Tàrraco en època de l'Alt i del Baix Imperi, com per al coneixement dels primers segles de la Tarragona medieval. D'altra banda, es van poder estudiar diverses estructures baixmedievales i modernes relacionables amb la utilització de l'edifici i les seves remodelacions per convertir-lo en seu del Pes de la Farina. És força significatiu, com bé expressa Eduard Riu, que al costat del castell del bisbe de Vic, situat al costat d'una porta d'accés a la ciutat (el portal de Predicadors, actualment portal del Roser), es genera una plaça (la del Pallol) igual que s'esdevé amb el castell del Rei, i amb el portal i la plaça homònims.²⁵⁴

2.5.2 El castell del Paborde

El castell del Paborde o del Prepòsit se situava a redós de la torre romana homònima. L'any 1151 l'arquebisbe Bernat Tort, a la carta d'institució de la canònica agustiniana de

251 RAMOS, M. L.; MENCHON, J.: «Tarragona. Castell del bisbe de Vic». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 40.

252 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 90-91.

253 DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M.: *La Antiga Audiència...*, op. cit.

254 RIU, E.: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, op. cit.

Tarragona, esmenta que havia fet construir un monestir en forma de fortalesa amb la finalitat d'allotjar els canonges i perquè es poguessin defensar dels corsaris sarraïns.²⁵⁵

En aquesta fortificació tindrien el necessari per viure: cellers i graners als baixos, refetor, dormitori, cuina i sala capitular a la planta. Al costat del castell hi tindrien una capella dedicada a santa Maria, encara que els oficis de les festivitats importants s'havien de celebrar a la catedral.²⁵⁶

L'any 1391 l'arquebisbe Ènnec de Vallterra intentà canviar la seu episcopal a la Pabordia perquè

era molt necessari al Sr. Archebisbe, senyor de la ciutat, tenir la fortalesa de sa habitació en un cantó o extrem de la ciutat i no en lo mig per a ser més temut de sos súbdits i poder-se defensar dels motins i avalots del poble que sovint es fan contra dit archebisbe i sa familia i canonges, aon se diu que dita casa i torre del Paborde era contigua a un portal de la ciutat, del qual lo dit Paborde té la clau.

L'any 1410 es va extingir la Pabordia i les rendes de la dignitat es van repartir entre altres càrrecs i dignitats catedralícies, i el castell va passar a mans episcopals. Al segle XVI els arquebisbes van abandonar el castell del Patriarca, i es van traslladar a l'antiga Pabordia, ja que consideraven que el lloc era més apropiat per guarir-se dels avalots populars i de les incursions pirates.

L'element més conegut d'aquest castell és la torre del Paborde, del Prepòsit o de l'Arquebisbe, recreixement i reforç d'una de les torres romanes de la muralla, al costat de la qual tenim una portella.

Aquesta torre i la portella són denominades també torre i porta dels Templers. La referència apareix en diferents documents especialment baixmedievals i moderns, és a dir, posteriors a l'abolició d'aquesta ordre religiosomilitar (1312).²⁵⁷

255 SERRA VILARÓ, J.: *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*, Tarragona 1960, pàg. 52-53: «Atque dono (canonicis) ipsam fortitudinem seu ministracionem (munitionem), quam ibi aedifico ad manendum et habitandum in perpetuum, ut ibi sint tuiti ipsi et res ipsorum (eorum) ab exercitu navali navigantium Sarracenorum, et ut ibidem habeant suas oficinas inferius et superius subtus cellarua sua et orrea, supra vero refectorium, et dormitorium, coquinam et capitulum districtum est. Dono item praefatis canonicis ipsam capellam inferius et superius que contigua est ipsi fortitudini. Instituto iterum ut in omnibus diebus dominicis, et praecipuis festivitibus maiores misae, quae cantantur in hora diei tertia in Ecclesia Sanctae Theclae celebrentur concilia quoque atque consecrationes pontificum in eadem ecclesia Sanctae Theclae nihilominus celebrentur.»

256 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I.

SÁNCHEZ REAL, J.: *El Archiepiscopologio de Luis Pons de Icart*, Tarragona 1954.

SERRA VILARÓ, J.: *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*, op. cit., pàg. 57-58.

MENCHON, J.; MORELLÓ, J.: «Castell del Paborde (o del Prepòsit)». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 180.

257 La torre del Temple apareix documentada en l'acta del Consell del 16 de gener de 1369 (CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, op. cit., pàg. 25 [acta del 16 de gener de 1369, full 4v]). Al *Repertori* hi consten alguns textos baixmedievals i moderns amb aquest nom, com l'acte de requesta de 1456 per fer manar tancar «lo portal dels Templés», una carta reial al veguer que incideix altre cop en el tema o la llicència concedida a l'arquebisbe, el 24 de maig de 1516, per «enrajolar la muralla y obrir la torra dels Templés». *Vid.* ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, op. cit., pàg. 109 i 111, doc. núm. 14, 32 i 36.

Pons d'Icart, al seu *Archiepiscopologi*, ja indica al segle XVI que la casa de la Pabordia «ere abans dels Templers».²⁵⁸ Salvat i Bové, sense indicar-ne la font, afirma que ja al segle XIII es documenta la «Plaça dels Templers», que se situaria a l'actual zona del pla de Palau o de l'Arquebisbat.²⁵⁹ Tant aquest autor com Andreu de Palma indiquen que en aquesta zona hi havia unes cases propietat de la comanda del Temple de Barberà de la Conca.²⁶⁰

El 1212, el comanador de Barberà, Bernat Claret, cedeix aquestes propietats, localitzades al *podium sarricium*, a Ramon de Palamors. Salvat suposa que aquestes són les mateixes que el comanador Raimond de Bachs concedeix a Pere de Tever i la seva esposa Guillelma (1255), a condició de reservar cinc llits preparats i vestits i estris de cuina als cavallers del Temple, successors i famílies quan facin estada a Tarragona. L'interès per mantenir parada casa a Tarragona vidria donat per les freqüents estades dels monjos-guerrers a la ciutat per motius de negocis.²⁶¹

Al Llibre de censals de l'arxiu de la catedral es troben algunes dades sobre aquestes cases: «...Item fan los hereus den... per cases que han al puig sarrier, afrontan part ab la via pública, daltra part ab lo mur de la ciutat, daltra part ab la casa del temple...». En una confrontació d'un altre document trobem menció d'aquestes propietats templeres, «la casa del temple». També a l'esmentat llibre es menciona l'existència «sobre una partida del mur compresa en la Pabordia i la torra vulgarment anomenada Scolà, dintre la qual partida hi ha una torra petita apellada dels Templés...».²⁶²

Aquestes cites indiquen l'existència d'unes propietats del temple a la zona de l'actual palau arquebisbal. Ara per ara no es pot dir quines eren les seves característiques ni si entre aquestes propietats s'inclouia la torre del Paborde. No sembla fàcil creure que una torre d'aquestes característiques estigués en mans dels templers, quan les úniques dades sobre les seves possessions a Tarragona són les esmentades. És plausible pensar, com diu Salvat, que en extingir-se l'ordre militar, la Pabordia ocupés part de les seves antigues propietats a la ciutat. Quant a l'esment de 1409 al Llibre de censals de la torre dels Templers, s'ha d'insistir en el perill de seguir a peu de lletra els documents.

Potser l'apel·latiu *templer* aplicat a la torre i a la porta del Paborde té l'origen en la proximitat a les cases de la comanda de Barberà. És a dir, hi hauria hagut una habilitació del mot, que passa a designar un locatiu.

De la fortificació es conserven alguns elements, especialment la coneguda torre del Paborde, altrament dita dels Templers, segurament el centre del nucli medieval. La base és

258 SÁNCHEZ REAL, J.: *El Archiepiscopologi de Luis Pons de Icart*, op. cit., pàg. 102.

259 SALVAT I BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 269-270.

260 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 145-146.

MIRET I SANS, J.: *Las casas dels Templers i Hospitalers en Catalunya*, Barcelona 1910, pàg. 344.

261 FOGUET, J.: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona 1995, pàg. 208.

262 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 149.

una torre romana de la «primera fase». És de planta rectangular i té més de vint metres d'alt. La part medieval es basteix amb carreus, alguns encoixinats, i amb marques de picapedrer, i a l'interior mostra una sala coberta amb volta de carreus apuntada. Encara es poden veure elements com mènsules sota l'arrencada de la volta, base d'un trespol, i part d'una escala de caragol posterior. Exteriorment hi una gran finestra de mig punt amb esqueixat i es corona amb un fris de merlets sota el qual hi ha un triple fris d'espitlleres, llucanes²⁶³ i espitlleres, així com l'empremta d'un possible cadafal. Si bé s'ha datat tradicionalment en època baixmedieval,²⁶⁴ l'aparell constructiu, el tipus de merlets, les llucanes, el finestrall de mig punt esqueixat i la coberta de volta apuntada de carreus, fan replantejar-se la datació i pensar en una cronologia més alta, entre els segles XII i XIII.²⁶⁵

2.5.3 El castell de Robert d'Aguiló o del Rei

El castell de Robert d'Aguiló, i després del Rei,²⁶⁶ dominava la part oriental de la ciutat medieval. Al seu costat es localitzava la jueria i el portal del Rei, i la portella dels Jueus. L'edifici original, una torre d'accés a la plaça del fòrum provincial, es troba força afectat per remodelacions medievals, les voladures de la Guerra del Francès, el seu ús com a presidí i les restauracions dels anys seixanta.²⁶⁷

Hom pensa que aquest castell és ja citat el 1118, quan el comte Ramon Berenguer IV féu donació de la ciutat al bisbe Oleguer Bonestruga, i es reservava el *palatium*.²⁶⁸ Va ser castell de Robert Bordet o d'Aguiló i la seva família. Passà posteriorment a mans reials, que el van convertir en palau. Per al seu coneixement en època medieval ens hem de referir a l'estudi publicat per I. Companys i N. Montardit, del qual extraïem moltes de les dades que citarem.²⁶⁹

263 A falta d'una millor traducció, hem adoptat aquest substantiu per denominar el castellà «buhardas».

264 RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, op. cit., vol. II.

265 Pots ser el mur encoixinat del palau episcopal, publicat per Hauschild recentment, es tracti de part de la fortificació-fortalesa del castell del Paborde. El tipus de parament, a base de carreus encoixinats, i les marques de picapedrer ens recorden força la part medieval de la torre del Paborde (HAUSCHILD, Th.: «Apuntes sobre un muro de sillares en el Palacio Arzobispal de Tarragona». *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions per al seu coneixement*. «Documents d'Arqueologia Clàssica», núm. 1, Tarragona 1993, pàg. 19-24).

266 També castell o torre de Pilat i Pretori.

267 Sobre el castell *vid.* MORELLÓ, J.; RAMOS, M. L.; MENCHON, J.: «Castell del Rei», *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 181-182.

També:

ALEGRET, A.: «El castillo del Rey». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 15 (1923), pàg. 77-80.

MORERA, E.: «Provincia de Tarragona». *Geografía General de Catalunya. Provincia de Tarragona*, Barcelona circa 1910, pàg. 281.

RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, op. cit., vol. II, pàg. 47, 96, 107-108, 112, 127 i 315-316.

268 «Dominicaturam quoque et palatium secundum consilium et dispositionem vestram ibi mihi habendam reservo», de l'acta de donació de la ciutat de Tarragona i el seu terme de Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer de Barcelona, el 23 de gener de 1118. Publicat darrerament a *Catalunya Romànica*, op. cit., vol. XXI, pàg. 114.

269 COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II...*, op. cit.

És de suposar que en els primers temps de la seva ocupació per Robert Bordet va ser condicionat, encara que de moment no tinguem dades concretes. El castell es documenta en diferents afrontacions i localitzacions de documents dels segles XII i XIII.²⁷⁰

L'any 1281, els pagesos dels pobles del Camp, enutjats per les imposicions del veguer reial Bernat de Bolea, es van concentrar a la Selva del Camp i es van dirigir a Tarragona, on van assaltar i destruir el castell del Rei.²⁷¹ En una carta del 21 d'agost de 1282, l'infant Alfons, fill de Pere II el Gran, s'adreçava als habitants de la Selva i els deia que s'havia assabentat que alguns homes de la població havien assaltat el castell del seu pare a Tarragona («aliqui homines de Silva temeritate inducti fregerint seu invaserint castrum domini regis patris nostri Tarrachone»).

L'any 1295, Jaume II va destinar fons a les obres del castell de Tarragona. El 1303 va ordenar al batlle de Tortosa extreure de les rendes de la seva batllia la quantitat de 2.000 sous per a les obres de l'edifici, dirigides per Pere Llotger, i uns anys després es fixa aquesta suma com a contribució anual.

El rei Pere III hi realitzà obres de reforma.²⁷² Va fer construir un nou pis, amb una gran sala coberta amb arcs diafragma i sostre originari de fusta, i finestres coronelles a la façana sud. A més, la construcció es reforça amb un camí de ronda protegit per potents merlets que encara es veuen des de la plaça del Rei. A partir de 1375 al castell es tornaren a fer obres, dirigides per Guillem Miquel i després per Francesc Foguet. Dos anys després, el rei ordenà el manteniment de les imposicions sobre el pa, la sal, el vi, el peix i el carbó per pagar la despesa dels murs, i es va reservar 100 florins anuals per a l'obra del castell, que posteriorment augmentaren a 200.²⁷³

L'interès reial per adobar aquest castell i mantenir-lo com a residència vindria donat en bona part pels conflictes jurisdiccionals amb la Mitra. Era una forma de reafirmació del comte-rei enfront de l'altre cosenyor de Tarragona, l'arquebisbe.

270 Per exemple, el 9 de juliol de 1168, la comtessa Agnès, vidua de Robert Bordet, i els seus fills donen a Poblet «illam mansionem nostra voltam integritate, quam habemus sub castro nostro Terrachonensi, que habet exitum versus mare» (ALTSIENT, A. [ed.]: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Volum I, anys 960-1177*, Barcelona 1993, doc. 333). També s'hi feren lectures de documents (MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. I, pàg. 196).

271 COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II...*, op. cit., pàg. 24-25.

Morera data els fets, però, un any abans. MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. II, pàg. 115.

272 Entre 1313 i 1317, dirigides per Ferrer de Lillet, veguer reial, i després per Miquel Pellicer. COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II...*, pàssim.

273 Les actes del Consell indiquen diferents pagaments per a les obres del castell: el 21 de desembre de 1384 s'ordena pagar 50 florins dels 100 de la contribució anual, el 23 octubre de 1385 i l'11 octubre de 1386. El 1387 ja es compta un pagament de 200 florins, com s'esmenta a l'acta del 19 octubre. El 18 novembre es fa un lliurament de 20 florins i el 18 desembre se'n lliuren 30 més. L'acta del 24 març de 1388 mana fer un altre pagament de 100 florins (CORRIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes Municipals 1384-85, 1385-86, op. cit.*, pàg. 53 i 157; *Actes Municipals 1386-87, 1387-88, op. cit.*, pàg. 95, 184, 187, 188 i 196).

El castell és, doncs, la representació del comte-rei a la ciutat, la seu del veguer. Disposava de capella pròpia i era exempt de la jurisdicció del comú; a finals del segle XIV va esdevenir presó. A més, era un punt clau en el sistema defensiu de la ciutat. La seva bona visibilitat, especialment sobre la mar, el converteix en un far excel·lent i en una torre de guaita, per a la navegació i per a la vigilància davant el perill de les falconades dels corsaris.²⁷⁴

A partir del segle XV, el castell deixa de ser residència reial. Consta que fins al 1462 al castell hi havia una guarnició d'espingarders francesos.²⁷⁵ Durant les seves visites a la ciutat, els monarques i la seva família prefereixen hostatjar-se al castell del Patriarca o al palau de la Cambreria. Segurament el castell no tindria les condicions necessàries, de manera que a partir de 1465 s'hi fan obres i es pensava a construir un nou palau reial, prop de la sinagoga, idea que no va arribar a cristal·litzar.²⁷⁶

Ja en època moderna, el castell es converteix en presidi i caserna militar, el quarter del Rei o de Pilat. Durant la Guerra de Separació, el marquès de Los Vélez va instal·lar als castells del Patriarca i del Rei un *tercio* de mil soldats sota el comandament de Fernando de Tejada.²⁷⁷ El 1698 al castell hi havia un regiment de navarresos.²⁷⁸

L'any 1813, amb la marxa de les tropes napoleòniques, el castell va ser minat i l'explosió va destruir bona part de la construcció, especialment l'obra medieval. Des de mitjan segle XIX fins al 1953 ha estat presó provincial, i després ha passat a ser un equipament museístic.

La tradició de la ciutat coneix l'edifici com el castell de Pilat,²⁷⁹ castell del Rei, casa de Pilat o Pretori. Dominaria la part oriental de la ciutat i al seu costat es documenta la jueria, el portal del Rei, la portella dels Jueus i el portal del Rastell del Rei.²⁸⁰

Aprofita una important construcció d'origen romà a l'est de la Part Alta, que formaria part d'un gran complex edilici construït al segle IdC, el *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris*, que ocupava la Part Alta de Tarragona, distribuïnt-se en dues grans places, una superior o recinte de culte i una inferior, amb una estructura de pòrtics i flanquejada per sengles torres a la seva façana sud, al damunt de l'edifici del circ.

Les torres –castell del Rei o Pilat i Antiga Audiència– tenien una estructura interna d'accessos –escales i portes– que servien per connectar la plaça del *Concilium* amb el circ.²⁸¹

274 Als llibres d'actes del Consell trobem referències a la compra d'eixàrcies per als farons del castell, així com els pagaments dels farons (CORTIELLA, E.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1384-85, 1385-86, op. cit.*, pàg. 61-76; *Actes Municipals 1386-87, 1387-1388, op. cit.*, pàg. 27-28).

275 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. III, pàg. 238.

276 *Ibidem*, pàg. 270.

277 *Ibidem*, pàg. 377.

278 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. IV, pàg. 474.

279 Topònim originat arran d'una lectura deficient d'una inscripció, suposadament referent a un *pilatus*, trobada al segle XVIII [RIT 302]. *Vid.* MASSÓ, J.: «¿Estuvo Pilatos en Tarragona?». *La Vanguardia*, 29 d'abril de 1997.

280 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 83-88.

281 AQUILLÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: *Tàrraco. Guia Arqueològica, op. cit.*, pàg. 67-70.

El castell del Rei o Pilat es troba a l'extrem sud-oriental de la plaça. És un edifici format per dos cossos rectangulars units en angle recte, amb el vèrtex a la cruïlla de les façanes occidental i meridional. L'espai entre els dos cossos estaria limitat per un pòrtic paral·lel a la façana occidental i que dona al passeig de Sant Antoni. Aquest pòrtic el veiem representat en un dels famosos gravats publicats a l'obra d'A. Laborde.²⁸²

Els dos cossos estan orientats en direcció nord-sud i est-oest, respectivament. Es comuniquen per dos arcs medievals just en el lloc on hi havia el mur romà que els separava. El mur occidental, que dona al ja desaparegut carrer de Sant Hermenegild, mostra en la seva cara exterior la fonamentació romana i el cos de pilastres decoratives. Sobre seu s'aprecien les reformes i recreixements medievals, caracteritzats per l'ús de carreus romans reaprofitats i lligats amb morter. Al cantó, amb les escales que donen al passeig de Sant Antoni, l'aparell de carreus és de metrologia menor, fet que s'aprecia perfectament en tota la façana meridional.

La cara septentrional va quedar molt afectada per la voladura de 1813. Allí s'hi han documentat algunes estructures medievals, que aprofiten les construccions romanes. Les obres realitzades després de la desamortització de l'edifici com a presó, al llarg dels anys cinquanta, van treure a la llum algunes d'aquestes estructures medievals, documentades per M. Aleu.

Així, es documenten sengles arcs apuntats sobre una columna, que es trobaven al pati intern, paral·lels a la façana occidental. Aquests eren just al costat d'una de les portes romanes llinadades localitzades al castell. Obertes al nord, serien part de les construccions d'accés a la plaça del fòrum provincial, i Aleu interpreta que es van aprofitar com accés al castell. Al seu costat, ja dins el pati, es trobarien els arcs esmentats i darrere seu l'escala d'accés a les sales de l'edifici.²⁸³

També podem observar encara un arc apuntat que caldria relacionar amb les diferents reformes en època medieval. A l'angle nord-occidental, cruïlla entre el carrer de Sant Hermenegild i la plaça del Rei, el mateix Dr. Aleu va poder veure l'any 1958 el basament d'una torre medieval construïda amb carreus romans reaprofitats. Es pot veure en una de les làmines (la LI) publicades en el *Voyage* de Laborde.

El cos occidental de l'edifici es compon de dues grans voltes romanes, una sobre l'altra, que formarien part de l'estructura del fòrum. La inferior seria part del criptopòrtic del conjunt monumental. En aquesta volta observem un arc apuntat, tot just entrar a l'edifici des de l'actual accés. Aquest, a la façana meridional de l'edifici, està format per una petita porta de mig punt sobre la qual es veu perfectament un arc de descàrrega i, al damunt, dues finestres geminades. Companys i Montardit consideren que aquestes estructures serien del temps de les reformes de Jaume II, que faria la part més important de l'obra del castell medieval.²⁸⁴

282 Dibuix de Ligier [o Legier] gravat per Tejada (lám. L). Vid. MASSÓ, J.: «Tàrraco: una aproximació a través dels gravats (segles XVI-XIX)». *Felix Tarraco* [catàleg de l'exposició], Tarragona 1993, pàg. 7-8.

283 ALEU, M.: *El Castell de Pilats*, Tarragona 1988 [manuscrit inèdit].

284 COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II...*, op. cit., pàg. 34-36.

El pis superior del castell respon a les obres realitzades per Pere III. És cobert amb arcs diafragmàtics que sostindrien un teginat de fusta. A la façana septentrional, una porta de mig punt amb capialt i un arc de descàrrega a sobre. A la façana occidental, dues finestres coronelles gòtiques i, a l'est, una porta i diverses espitlleres, i una porta tapiada.

El pis inferior és cobert amb volta i dóna a una altra de romana que es correspon amb un dels laterals de la plaça del Fòrum. S'observen estructures medievals, a la part occidental, amb murs de carreus, i una espitllera i una finestra geminada gòtica. En el primer pis, on la majoria d'obra és romana, es veuen indicis d'estructures medievals, com l'arrencada d'un arc apuntat.

La cartografia, així com els gravats i dibuixos antics, ens ajuden una mica més a comprendre com podria ser el castell del Rei durant l'edat mitjana. El plànol de 1642 conservat a l'Arxiu General de Simancas²⁸⁵ insinua la fesomia de la planta del castell. Es remarca l'ala meridional i la torre a l'angle nord-occidental. S'aprecia també una important construcció, possiblement una torre sobre la muralla. Aquesta s'assenta sobre estructures *in situ* de la muralla romana conservades a la sala I del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Al plànol posterior a 1716,²⁸⁶ s'observa una estructura similar, i fins i tot el pati interior de la construcció.

Entre els dibuixos i gravats que ens mostren el castell, hauríem de ressaltar en primer lloc el que realitzà el flamenc Anton van den Wyngaerde l'any 1563.²⁸⁷ En els seus dibuixos observem la silueta del castell des del sud i l'est de la ciutat.

Fischer von Erlach inclou, en una publicació de l'any 1721 sobre arquitectura històrica, un gravat de l'amfiteatre de Tarragona a partir d'un dibuix que l'any 1711 havia fet Mattheus Antoine Weiss.²⁸⁸ És força interessant que al fons de gravat s'observa perfectament la muralla i la façana oriental del castell. Observem, al cos meridional, les construccions desaparegudes del pati interior, amb tres grans obertures mirant a marina, i una gran torre al costat septentrional, palesada als plànols comentats.²⁸⁹

Alexandre de Laborde ens ofereix dues vistes del castell de Pilat, una de la façana oriental i una altra de la meridional.²⁹⁰ La planxa L il·lustra l'estat del castell pocs anys abans de la

285 GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641». *Boletín Arqueológico*, època V, núm. 3 (1981), pàg. 59-63.

NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas», *op. cit.*, pàg. 72-75.

286 *Ibidem*.

287 KAGAN, R. L. [ed.]: *Ciudades del Siglo de Oro...*, *op. cit.*, pàg. 174-180 [amb text de F. Marías].

288 FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur*, *op. cit.*

289 També apareix en un dibuix del català Antoni de Viladomat (1678-1755), amb un perfil molt semblant al que publicaria Laborde a començaments del segle XIX. *Vid.* ALCOLEA, S.: *Viladomat*, Mataró 1990, fig. 115, i, del mateix autor, *Antoni Viladomat*, Barcelona 1992, pàg. 47; MASSÓ, J.: «Tàrraco: una aproximació a través dels gravats...», *op. cit.*, pàg. 6.

290 LABORDE, A.: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, *op. cit.*

Guerra del Francès. L'ala meridional és rematada per merlets i s'observen diversos finestrals a la façana. El pati central és tancat per la banda est amb un mur rematat per merlets, en el qual s'observen tres grans obertures romanes. Al nord es veu perfectament una torre que sobresurt de la línia de muralla. El gravat LI és una perspectiva de les façanes meridional i occidental. S'aprecia la porta meridional, l'estat de la façana occidental i, encara dempeus, la torre de l'angle nord-occidental.

L'artista Vicenç Roig *Vicentó* va ser autor de dos dramàtics dibuixos que ens il·lustren en quin estat va quedar el castell del Rei després de la voladura efectuada per les tropes franceses abans de la seva retirada de Tarragona l'any 1813.²⁹¹

Els anys cinquanta, Miquel Aleu va realitzar unes quantes prospeccions a la zona, com ara un sondeig –a l'ala meridional de l'edifici– en què va aparèixer una llosa rectangular de 6 pams de llarg per 2,5 d'ample i quasi 1 de gruix, treballada pel llom i que suposa que era una orla tardoromànica, encara que l'hem de prendre com una peça visigòtica. En aquest sondeig es van documentar també diversos pisos de còdols de riu i senyals de menjadores i estagues de fusta encastades al mur, sense donar apreciacions sobre la seva cronologia. L'any 1960, el canonge Pere Batlle va dirigir un sondeig estratigràfic a la volta del criptopòrtic, però sense publicar-ne cap dada.

Dos anys després, el malaguanyat professor Balil va realitzar una important campanya d'excavacions i en va publicar un informe l'any 1969.²⁹² Malgrat seguir un criteri estratigràfic a l'hora de realitzar l'excavació, no es va documentar –a la vista de les dades aportades en el seu treball–, un sediment arqueològic d'època medieval, potser per les moltes reformes i destruccions de l'edifici, potser per les tasques de desenrunament i buidatge realitzades abans de la seva intervenció arqueològica. A la zona del pati es localitzà una petita necròpolis, amb enterraments de caixa de fusta, tègules i lloses, que podem suposar que era d'època tardoromana.²⁹³

Malgrat l'interès que mostra l'edifici, no hi ha ara per ara un estudi exhaustiu de les seves característiques i evolució.

2.5.4 El castell del Patriarca

El desaparegut castell del Patriarca s'hauria de situar entre la baixada del Patriarca, el carrer Nou del Patriarca i de la Merceria i la plaça del Fòrum, a la Part Alta de la ciutat.²⁹⁴

291 Els dibuixos originals es conserven al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Vid. MORANT, J.: *El Setge de Tarragona de 1811. Col·lecció de XXIII làmines. Edició commemorativa del 175è aniversari*, Tarragona 1986.

292 BALIL, A.: *Excavaciones en la «Torre de Pilatos» (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1962*, «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 65, Madrid 1969.

293 *Ibidem*, pàg. 27.

294 Vid. MORELLÓ, J.; MENCHON, J.: «Tarragona. Castell del Patriarca (o de l'Arquebisbe)». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 39-40.

L'espai ocupat pel castell presenta en l'àmbit de l'estudi urbanístic de la ciutat un dels punts de més interès. Es trobava en un important punt del complex edifici del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*: l'enllaç arquitectònic de la gran plaça del recinte sagrat romà –zona de la catedral– i les subestructures de la plaça del fòrum provincial.²⁹⁵ Els vestigis arquitectònics d'ambdues construccions monumentals serien uns elements bàsics en la concepció del posterior castell.²⁹⁶

L'arquebisbe Bernat Tort va ordenar construir el castell l'any 1146.²⁹⁷ Per les dades que actualment en tenim, podem dir que en direcció nord, i seguint el mur de tanca del *temenos* del recinte sagrat romà, hi havia l'hort del castell, l'oficina de l'oficialitat del vicari general, i l'hospital documentat el 1171.²⁹⁸ Separant la zona alta de la ciutat medieval de la baixa, i al costat del castell, hi havia un portal a l'actual baixada del Patriarca.²⁹⁹

El prelat Bernat d'Olivella va costejar les obres d'addició d'una nova planta a finals del segle XIII. L'infant Joan d'Aragó va fer construir sengles torres octogonals coronades de merlets i Sanç López de Ayerbe el 1357 va continuar les reformes, arrançant la capella, dedicada a santa Maria, tot decorant-la amb pintures murals.³⁰⁰

L'any 1375, en el context de les lluites entre els habitants de Tarragona i el poder episcopal, el castell va ser assaltat.³⁰¹ Sota la prelatura de Pere d'Urrea, que esdevé patriarca d'Alexandria, el castell comença a anomenar-se d'aquesta manera. Al segle XVI es trasllada la residència arquebisbal a la Pabordia.

Durant la Guerra de Separació es va convertir en caserna, situació que va mantenir fins a la Guerra del Francès.³⁰² L'any 1569 al castell hi havia tropes de la guàrdia del virrei. El 1670 hi sojornava un destacament d'infanteria i hi havia una important quantitat de pólvora i

295 TED'A: «El Foro Provincial de Tárraco, un complejo arquitectónico de época flavia», *op. cit.* En aquest lloc hom suposa que hi havia una torre d'accés a la terrassa del recinte cultural del *Concilium*. Cf. MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», *op. cit.*

296 Els treballs arqueològics duts a terme en els darrers anys han permès estudiar una sèrie d'estructures a l'angle sud-occidental del recinte sagrat que s'han interpretat com una torre d'accés entre aquest i la plaça de representació. Per simetria, s'hauria de localitzar una altra torre similar on després hi hauria el castell del Patriarca, cf. PEÑA, I.; DÍAZ, M.: «Una nova torre d'accés entre el recinte de culte i la plaça de representació del fòrum provincial de Tárraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 18 (1996), pàg. 191-226.

297 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 437-438.

298 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 14.
SERRA VILARÓ, J.: *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 54.

299 SÁNCHEZ REAL, J.: *El Archiepiscopologio de Luis Pons de Icart*, *op. cit.*, pàg. 129.

300 BLANCH, J.: *Archiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona*, Tarragona 1951, vol. II, pàg. 116 [edició de J. Icart].

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 809.

RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 350-352.

301 *Vid. supra*.

302 SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, *op. cit.*, pàg. 242.

municions que es fa traslladar per por d'un accident.³⁰³ Al segle XVIII continuava amb les funcions de caserna i presó.³⁰⁴

La retirada de les tropes napoleòniques, l'any 1813, va comportar la voladura –com ja hem dit– de diferents edificis i construccions de la ciutat, entre elles el castell del Patriarca, que va quedar molt afectat.

En el plànol de Tarragona de 1643 (Biblioteca Nacional de París)³⁰⁵ s'observa l'esbós de la planta del castell amb aquesta llegenda: «castell d'omenaje del arquebisbe». La representació ens mostra una construcció de planta rectangular amb porta oberta al nord-oest, que dóna a l'actual baixada del Patriarca. Als angles sud-oest i nord-est del castell es marquen sengles torres de planta poligonal fetes construir per Joan d'Aragó.³⁰⁶ En el plànol posterior de 1716 (Arxiu General de Simancas), es pot veure la silueta del castell en una posició similar, encara que en aquest cas les torres es dibuixen de planta circular.³⁰⁷

Els dibuixos de Van den Wyngaerde, l'any 1563,³⁰⁸ ens mostren la magnitud de l'edifici, sobresortint força de la fesomia de la ciutat. En una vista setcentista de la ciutat de Tarragona, publicada a la *España Sagrada* de Flórez,³⁰⁹ s'aprecia també aquest aspecte, encara que la construcció es representa amb torres de planta quadrada i remat de merlets i matacans.

Hem de destacar diversos dibuixos de Vicentó, que ens mostren el castell abans i després de la seva destrucció pels francesos. L'any 1810 va dibuixar el carrer de les Coques, en què mostra una de les torres, de planta circular.³¹⁰ Tres anys després, de la seva mà surten sengles perspectives del castell destruït per la voladura de les tropes franceses, en una de les quals ens ensenya una vista del castell des de l'est i en l'altra des del sud. A la primera es veu seccionada la torre de l'angle nord-oriental, s'observa el remat de merlets, i sota un fris d'es-pitlleres i el pis del terrat. La secció de la torre ens indica que es tracta d'una construcció poligonal que posteriorment es folra i esdevé una torre de planta circular, tal com es veu en la vista meridional de l'edifici i al plànol de l'Arxiu General de Simancas.

Una dada a tenir en compte és la constància escrita de la volta de Santa Maria, possiblement la capella, que hom apunta a localitzar-la a l'entrada de l'actual baixada del Patriarca, just al costat o formant part de la construcció medieval.³¹¹ Aquesta volta, que posteriorment

303 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. IV, pàg. 442 i 493.

304 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 107.

305 GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Un plano de Tarragona de 1643», op. cit.

306 Segons Morera el castell tenia unes dimensions de 37 m en direcció nord-sud, 35 m est-oest, i les torres feien 43 m d'alt (MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. I, pàg. 347-348).

307 NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas», op. cit., pàg. 72-75.

308 KAGAN, R. L. [ed.]: *Ciudades del Siglo de Oro...*, op. cit., pàg. 174-180.

309 FLÓREZ, H.: *España Sagrada*, op. cit.

310 MORANT, J.: *El Setge de Tarragona de 1811...*, op. cit., lám. XVIII i XIX.

311 SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 240.

es va conèixer amb altres noms, seria molt probablement una construcció del criptopòrtic del fòrum provincial de la ciutat romana.

D'altra banda, l'historiador i arqueòleg Bonaventura Hernández Sanahuja va ser testimoni de la destrucció, l'any 1824, de les restes dels basaments d'una de les torres del castell, on hi havia diverses inscripcions romanes, així com el possible accés a l'esmentada volta de Santa Maria.³¹²

312 HERNÁNDEZ, B.: «Relación descriptiva de los restos recogidos tanto en las ruinas del Gimnasio romano, como en los contornos de este edificio, los cuales estan depositados en el Museo Arqueológico de Tarragona». *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona 1884, pàg. 39-73. També en parla al manuscrit inèdit *Recuerdos Monumentales de Tarragona*, *op. cit.*

3. LES FORTIFICACIONS D'ÈPOQUES MODERNA I CONTEMPORÀNIA

Fins ara hem pogut donar una ullada a la muralla romana i medieval. La cinta construïda en temps antics, durant l'edat mitjana, va continuar en ús, bé que tan sols a la Part Alta. La resta de la fortificació, de la qual ben poca cosa sabem, quedaria en estat d'abandó i s'apropriaria sovint com a pedrera.

La fesomia de la ciutat medieval era, doncs, encerclada per les muralles romanes i els reforços medievals. El seu urbanisme vindria marcat tant per aquestes defenses com pels castells edificats al seu peu i al seu interior.³¹³

A l'època moderna hi continuà havent una forta preocupació per la conservació de les defenses. Aquesta venia donada per poder-se guarir dels perills de les guerres i de la pirateria. Però els vells panys poca cosa podien defensar davant uns nous ginys, les armes de foc.

Ja des del segle XIV, la lectura de les actes municipals indica que la ciutat tenia per a la seva defensa aquest tipus d'armes, que s'utilitzen un segle després, durant el setge del rei Joan II.

Aquest avenç militar demostrà que les defenses passives de tipus vertical servien per a ben poc. Les fortificacions havien de tenir unes noves estructures, donada la necessitat d'espais amplis per instal·lar artilleria, la de construir reforços en punts estratègics, com les torres, i amb unes característiques constructives diferents, on imperarien els paraments en tàlús, molt més resistents als impactes directes dels projectils disparats pels nous ginys.

Per altra banda, el creixement de la ciutat fora muralla implicava la necessitat d'ampliar les defenses, com es veu amb la construcció de la muralla de Sant Joan pel cardenal Gaspar de Cervantes, l'erecció de baluards, la construcció de defenses del port i, en especial –durant la Guerra de Successió–, amb l'ampli conjunt de fortificacions erigides pels britànics.

313. Caldria plantejar-se, però, si hi hauria algun tipus de defensa a la zona portuària.

3.1 El segle XVI

Podríem dir, en certa manera, que al segle XVI comença a crear-se la imatge de Tarragona com una ciutat envoltada de fortificacions. Com ja s'ha dit, les característiques i l'estat de les muralles feien necessàries noves obres. Andreu de Palma comenta que la fortificació del segle XVI queda conformada per les muralles romana i medieval, reforçades pels baluards de la Benedicció, del portal del Rei, de la torre Grossa [sic], del portal dels Jueus i del portal de la Font.³¹⁴

Al segle XVI tenim una sèrie de referències documentals, les quals com sempre es presen-ten a la confusió, que indiquen tant la preocupació pel manteniment de la fortificació com per les despeses que això ocasionava, L'any 1513, l'infant Joan facultava els consellers per «dir y diffinir los com[p]tes de las murallas».³¹⁵ Però al mateix temps veiem, igual que a l'edat mitjana, l'ús privat que se'n feia, com mostra la llicència del Consell del 24 de maig de 1516 a l'arquebisbe per enrajolar la muralla i obrir la torre dels Templers.³¹⁶ Quatre anys després els síndics van demanar al rei Carles V poder enreixar les obertures de la muralla, i, en el cas que es deshabitessin les cases adossades a les defenses, s'obligaria a tancar-les sota multa de 500 florins, que es distribuïrien per meitats entre les arque reials i les despeses de les muralles. És més, en el cas que el procurador reial, els veguers i altres oficials no complis-sin les ordres, se'ls privaria del càrrec.³¹⁷ Sembla com si la ciutat s'oblidés de la funció de la muralla quan el perill no era imminent, i també que existís una certa desídia i relaxació dels funcionaris encarregats de vetllar pel bon estat de les defenses.

L'any 1524, els cònsols van acordar «adobar muralles en alguns llocs que no es poden córrer perquè estan trencades». Dos anys després s'obria un portal al peu del castell del Rei:

Item quan a la proposició feta per los dits Senyors de Cònsols si's farà muralla y portal al trenc de la devallada del restrell del rey devallant per la via de Natzaret y portal, lo dit honorable Consell determenà que en lo dit trenc y devallada y en los cos de la muralla se hi sie fet un portal.³¹⁸

Les resolucions d'aquell any ordenaren també que «més avant sia exequat lo baluard del portal de la font», o fer reparacions des de la torre d'en Vallcorba fins a la de l'Escolà.³¹⁹

314 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 41, però es deixa el de Carles V! Per altra banda, el baluard de Cadenas, davant la portella dels Jueus i la seva torre, no es documenta en els plànols anteriors al setge de La Motte, durant la Guerra dels Segadors, però sí que ho fa la torre, fet que entra en contradicció amb la seva idea que la torre es va enderrocar al segle XVI, en aixecar-se aquesta defensa.

315 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, op. cit., pàg. 110, doc. núm. 19.

316 *Ibidem*, pàg. 110, doc. núm. 36.

317 CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón». op. cit.

318 Potser val la pena relacionar aquesta cita amb la medievalitat i la ubicació del portal del Rei que fan Mar *et al.* Aquesta porta es veu en un dels dibuixos del pintor flamenc A. van den Wyngaerde (cf. MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», op. cit.; PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 41).

319 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, op. cit., vol. I, pàg. 41.

3.1.1 Primer projecte de fortificacions

La resolució consular del 25 de setembre de 1527 va decidir formar una comissió de guerra, amb tres cònsols i deu consellers, per tal de fer un projecte per reforçar les fortificacions de Tarragona. La comissió va creure que «es necessari fer quatre baluards bons de pedra picada forts [...] a la torra del Scolà un, y al portal del Rey altre [...] a la torra Grossa altre y al portal de sent Antoni altre», amb un cost de 100 lliures. També es va decidir paredar els portals del Rei i del carrer de les Salines i posar portes al de la Mare de Déu de Misericòrdia, amb un cost de 400 lliures; reparar la muralla entre la torre d'en Vallcorba fins a la del Solà o Escolà, amb un cost de 400 lliures; «exaguar» el baluard del portal del Rei, amb un cost de 100 lliures, i dedicar diferents despeses a armament.³²⁰

El mateix any l'arquebisbe Pere de Cardona va ordenar construir la torre del Port. Hom situa aquesta fortificació entre l'estació del ferrocarril i el carrer del Mar. És plausible pensar que en la zona del port hi havia alguna mena de guaita o defensa medieval,³²¹ tal vegada antecedent d'aquesta torre, però de moment no en tenim dades.³²²

I és que ens trobem en un període en el qual la por a un atac per mar es deixa sentir en la documentació municipal. L'any 1530 es va decidir fer guaites a la desembocadura del Francolí, a les platges del Miracle, de la Rabassada o de la Savinosa, i a les torres d'en Vallcorba, de les Monges i Grossa, i preparar les desenes i cinquanteses per a la defensa de la població.³²³ Quatre anys més tard, el Consell i la divuitena acorden adobar la muralla, preparar l'artilleria i obrir un portal «dret a las casas den Caravasses perquè prompte se puga traure l'artilleria».³²⁴ El mes de maig de 1534, davant del perill del turc, es feien reparar i artillar les muralles.³²⁵ El mateix any el virrei Fadrique de Portugal, en una missiva a la ciutat, dóna compte que el pirata Barba-rossa és a les costes catalanes. Es nomena una comissió per atendre la defensa de la ciutat, tancar portals i finestres, repassar baluards, comprar armes, etc.³²⁶ Un any després el Consell va acordar instal·lar artilleria a la «torre que antigament se deya del bisbe de Vich, que vuy es de la ciutat». El 1536 hi ha constància que el llenç de muralla de la Infermeria s'havia ensulsiat.³²⁷

320 Ibidem, pàg. 41. *Vid.* també RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 223.

321 Potser aprofitant estructures romanes.

322 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, op. cit., vol. II, pàg. 153.

323 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. IV, pàg. 96.

324 Citat per RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 224, nota 259. Salvat situa les voltes d'en Caravaça a la baixada de la Peixateria (SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 172-74).

325 Ibidem, pàg. 101-102.

326 Ibidem, pàg. 201.

327 Dades procedents de les actes del Consell, citades per RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 224, nota 259.

3.1.2 La visita del rei Carles I

Tot i la importància de fortificar la ciutat davant els perills, el projecte de fortificació de 1627 no va tenir gaire fortuna. No en va, Recasens apunta que

en les abundants al·lusions a la fortificació que trobem als llibres de consolat dels anys 30, només s'anomeni un sol baluard 'per lo qual discorren les aigües de la ciutat o la major part'; i un altre de més pes és que pocs dies després del pas del rei Carles I per Tarragona, l'any 1452, el govern municipal decidís modernitzar i ampliar les fortificacions amb la incorporació de fortins i baluards.³²⁸

Per alguns autors no és amb la visita reial quan hi ha el veritable impuls per a la fortificació i modernització de les defenses.³²⁹ El fet entra en contradicció amb el comentari d'altres investigadors, que defensen la construcció d'alguns d'aquests propugnables uns anys abans, sobre la base de les resolucions consulars: Palma ens indica l'ordre de fer el baluard de Sant Climent o Cadenas el 1524, davant la portella dels Jueus,³³⁰ i Sánchez Real afirma que el de la torre Grossa es va iniciar el 1527. El de Sant Antoni se cita al segle XVI.³³¹ De tota manera, la major part de la documentació relativa a aquestes obres de fortificació es genera a partir de mitjan segle XVI.³³²

L'any 1543, Lluís de Castellet³³³ va proposar reforçar les defenses de Tarragona amb la construcció de dos baluards rere els convents de Sant Francesc i de Santa Clara, que eren fora muralla. El projecte va ser en un principi refusat, el 1544, ja que s'havien d'enderrocar els dos

328 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 224.

329 TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània», op. cit.
SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pàg. 38-39.

CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», op. cit.

330 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, op. cit., vol. II, pàg. 99-100.

SÁNCHEZ REAL, J.: «La torre Grossa». *Diario Español*, 18, 20, 23, 25 i 26 d'agost de 1950 (reproduïts a *Obra Menor*, op. cit., pàg. 123-142).

Però no apareixen als dibuixos de Van den Wyngaerde, de 1563.

331 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, op. cit., vol. I, pàg. 116.

332 A l'Arxiu Històric de Tarragona hi ha una sèrie de documents d'entre els anys 1537 i 1545 amb ordinations sobre les fortificacions i muralles (requestes, instruccions, suplicacions i lletres citatòries i inhibitories) i dues pragmàtiques sobre la fortificació (de 1543 i 1551). De 1545 data un plec de documents sobre les despeses de la construcció dels baluards i les fortificacions. De 1547 data una judicació de les obres dels murs per a provisió de la cort dels veguers. ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, op. cit., pàg. 110-111.

333 Castellet era senyor d'Altafulla, la Nou del Gaià i Castellví de la Marca. Aleshores era un militar de 25 anys, delegat del capità general de Catalunya, castlà del castell del Rei i procurador reial al Camp. També estava encarregat de les millores de les fortificacions de Salou (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 224). Quant a l'actuació de Castellet a les defenses de Tarragona, Sánchez Real suposa que tal vegada va consultar un estudi [sic] de 1527 relatiu a les fortificacions de la ciutat (SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, I. La muralla», op. cit.).

centres religiosos.³³⁴ Finalment, el marquès d'Aguilar de Campoo, alhora virrei de Catalunya, va acceptar el projecte, tot i que sense realitzar-ne els esmentats enderrocaments.³³⁵

Les obres, a causa dels problemes econòmics, es van realitzar en dues fases, tal com relata Recasens. La primera va ser entre febrer de 1544 i octubre de 1546, en esgotar el pressupost de 3.680 lliures, i la segona, amb un muntant de 2.022 lliures, es va engagar el 28 d'octubre de 1546 i es va dilatar fins al 1554. El virrei, que va ordenar reiniciar les obres, volia que «la obra del baluart comensat davant lo monestir de Santa clara, fora los murs de dita ciutat de Tarragona sie continuada y a tot efecte acabada». Els treballs havien de ser administrats pel Consell i l'obra havia de ser adjudicada per subhasta. Les despeses s'havien de repartir d'aquesta manera: 800 lliures que pagava la ciutat i un terç, la resta de contribuents. En aquesta segona fase hi van participar l'enginyer Antonio Luciano, els arquitectes Joan Lopes i Pere Castellar, i el mestre de cases Perriz de Giner.³³⁶

El 20 de juliol de 1543 es va notificar al Consell que Castellet volia enderrocar la «torre del Scorxador que's diu d'en Vallcorba» per fer-hi al seu lloc un baluard a l'estil del de Sant Antoni. Es va autoritzar a fer el necessari, amb l'advertiment que a l'hora d'«enderrocar les torres que si miren molt y quey entervinguen hu o dos ciudadans y altres persones aptes de guerra». Es va començar a realitzar el desmunt, però, com que no es va construir el corresponent baluard, el 9 d'octubre el Consell va acordar «que la torre d'en Vallcorba, que està per avuy enderroquada, que tot alentorn sie scurada y levada la terra... per evitar no fos pujador per los enemichs», i quatre dies després decideix tornar a aixecar la torre:

Determinaren que la torre d'en Vallcorba, que per al present està enderrochada ab gran deshonor y vergonya de la ciutat, que's torne a reedificar com stava y que's continue la obra sobre lo peu quey es restat, vist que la ciutat no te posibilitat de poderla millor reedificar.³³⁷

334 El 1554, però, el virrei, marquès de Tarifa, comunicava a l'abadessa de Santa Clara que havia de deixar el convent per les obres de les fortificacions (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 225).

335 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. IV, pàg. 111-117; MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit.

336 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 224-225, nota 266, i pàg. 303-304. Veiem com el baluard de Carles V també és denominat de Santa Clara abans de la construcció del que després coneixerem amb aquest nom. Aquest topònim, donat per la proximitat del convent, es documenta els anys 1586 i 1591, com esmenta Salvat i Bové (SALVAT i BOVÉ, J.: «Cofradia de la Preciosa Sangre. Su fundación». *Semanana Santa*, Tarragona 1982). És més, Pons d'Icart ens parla clarament del «baluarte nuevo de Santa Clara» en contraposició del Vell o de Carles V (PONS DE ICART, L.: *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Lleida 1572, pàg. 92).

337 SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense. I. La muralla», op. cit. No creiem, però, que del document no es pugui extreure l'afirmació de Sánchez Real que la torre va ser desmuntada totalment o en la seva major part, afirmació que arribat fins i tot a la premsa local (*Diari de Tarragona*, 15 de maig de 1998). El desmunt parcial de la torre es palesa en l'estat del parament septentrional, amb una important reparació que Hauschild relaciona, però, amb la Guerra del Francès (HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona*, op. cit., pàg. 57, nota 19). Cal tenir en compte que al segle XVI el parament oriental era encara mig tapat per la «segona fase» de muralla romana, com mostra, per exemple, el dibuix de R. Roig Rodon, publicat a la *Historia de Tarragona* d'Hernández (1892-1893), de manera que no és gaire versemblant afirmar, com fa Sánchez Real, que «no hay duda que en esta operación de derribo y reconstrucción los sillares grandes, las molduras y el relieve de Minerva

El baluard de Carles V, que reforçava l'angle de la torre de les Monges, rebia aquest nom en homenatge a l'emperador. Si seguim Salvat i Bové, l'obra va començar el 1551,³³⁸ encara que hi ha constància que s'estava edificant l'any 1545 i també el 1552.³³⁹ D'aquest any data una reial ordre que donava l'exempció del pagament de les obres a la vila de Cambrils, que llavors contribuïa en les obres dels valls de Barcelona.³⁴⁰

És probable que quan A. van den Wyngaerde va fer estada a Tarragona el 1563, aquesta defensa ja estigués acabada, car apareix sencera en els seus dibuixos de la ciutat. Per a la seva construcció, Palma insisteix que es va haver d'enderrocar part del convent de monges menorettes³⁴¹ i es van usar pedres procedents dels voltants de l'església de Sant Fructuós, a l'actual zona del fòrum local, segons ens diuen les actes capitulars de 1545 («propugnaculo quod eddificatur coram Ecclesia Sancte Clare»).³⁴² Pons d'Icart va ser testimoni de la destrucció de la muralla a la part baixa:

la quinta torre és sis canas de Monpaller més avall, en lo cantó del secà el dit Brunet, la qual torre, dic lo que era restat après de la gran roïna y destrucció de Tarragona, trobí que acabaven uns picapedrés de arroïnar per servir-se de las grans rochas o pedras de aquella com bárbaros y enemichs de tanta antiguitat, que no desfent-la a mans és cosa de eterna memòria.³⁴³

Per altra banda, el mateix Pons documenta la destrucció d'una altra torre:

en lo cantó del dit circo, alt envés lo portal de Predicadós, se mostra un edifici molt antiquíssim, de grans pedras picadas, encara que no à més de vuyt ho deu anys ne an enderrocada una bella torre que en lo cantó de l'edifici estave, casa fortissima.

Per la descripció que ens dona l'autor, la torre es trobaria prop del castell del bisbe de Vic, que ara coneixem com l'Antiga Audiència.³⁴⁴

Del baluard de Carles V encara ens han arribat part de les seves restes, que es veuen al costat de la torre de les Monges. Les excavacions dutes a terme a la capçalera oriental del circ

cambiaron de lugar». Per altra banda, les actes del Consell, si bé diuen que està enderrocada, no diuen que ho estigui totalment. Llavors ni serviria de pujador per als enemics ni tampoc es podria reedificar sobre el que resta, que no és res més que el sòcol megalític.

338 SALVAT I BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 18, nota 4.

339 CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», op. cit.

340 Ibidem.

341 Palma transcriu una carta del procurador del monestir de Santa Clara al Consell de la ciutat (1793) en què diu que «el fuerte o fortín llamado de Carlos V se construyó en parte del terreno del antiguo convento de Santa Clara de Tarragona» (PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 67-69). Però en un altre punt afirma que es va enderrocada en fer-se la muralla de Sant Joan (pàg. 67).

342 SERRA I VILARÓ, J.: *Fructuós, Auguri i Eulogi, mártirs de Tarragona*, Tarragona 1936, pàg. 119-120, full 143 [extret de les actes capitulars de la Seu].

SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pàg. 39.

343 DURAN, E.: *Lluís Pons d'Icart i el «Llibre de les Grandeses de Tarragona»*, op. cit., pàg. 103.

344 Ibidem, pàg. 185. Citat a TED'A: *Un abocador del segle V dC en el Fòrum provincial de Tàrraco*, «Memòries d'Excavació», núm. 2, Tarragona 1989, pàg. 25.

permeteren conèixer les seves característiques. Es tracta d'una construcció de gran envergadura, amb planta de punta de fletxa, i els flancs corbs en els seus costats. Va ser bastida amb uns potents murs en talús, de morter de calç i pedra, i folre exterior de carreus.³⁴⁵

De 1748 data el dibuix dels «Planos y perfiles de los almacenes de San Felipe y la Fusteria de Tarragona», signat per l'enginyer militar Juan Silvy.³⁴⁶ El document mostra l'estat de conservació de les voltes de la capçalera oriental del circ, utilitzades com magatzem militar, senyala la planta del baluard, amb garita a la punta de sageta, i dóna una secció de la torre de les Monges.

Una estructura similar és la del baluard de Sant Antoni a la cantonada dels llenços dels passejos de Sant Antoni i de Torroja, si bé és d'unes dimensions menors, sense els flancs corbs del de Carles V. Es tracta d'una àmplia estructura de morter de calç i reble amb folre exterior de carreus disposats en talús, com es palesa perfectament en el parament septentrional. L'interior del baluard era un replè de terra. Originàriament, vista la documentació gràfica i cartogràfica de l'època, el baluard arribaria a una cota molt superior a l'actual, fins al pas de ronda de la muralla romana.

Es conserva un interessant document gràfic setcentista que pot donar la idea de les característiques del baluard. Es tracta del «Plano y perfiles de los almacenes del baluarte de S. Antonio», del 27 de febrer de 1748, signat també per Juan Silvy. Podem observar la planta poligonal del baluard, amb una garita a la punta i un magatzem intramurs, els soterranis i una rampa d'accés a la plataforma per a l'artilleria, just on n'hi havia una d'època romana.

El 8 de juny de 1549 van començar les obres del baluard de la torre de la Benedicció o de l'Escolà, altrament dit baluard de Santa Bàrbara o fortí Negre. La primera pedra es va posar amb l'assistència dels cònsols, els síndics del Capítol i l'ardiaca de Vila-seca Nicolau Burguera, que beneeix l'obra. Es va finalitzar el 3 de febrer de 1550.³⁴⁷

Les excavacions dutes a terme al baluard pel Dr. Theodor Hauschild, si bé centrades en l'estudi de la muralla romana, aporten algunes dades sobre l'estructura, encara que no es pot definir si la construcció actual té o no fases de reforma posteriors.³⁴⁸ El baluard té una estructura poligonal amb punta al costat sud-occidental, i s'adapta a l'enllaç dels trams de muralla. La seva estructura és també un ampli mur de morter de calç i pedra, amb folre exterior de carreus en talús.³⁴⁹ Com al baluard de Sant Antoni, hi ha una gruixuda imposta de bossell

345 TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània...», *op. cit.*

346 Servei Històric Militar, Madrid. Publicat a DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.: *El circ romà de Tarragona*, I, *op. cit.*, pàg. 29.

347 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. IV, pàg. 125.

348 HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 157-180, cau en l'error de datar el baluard al segle XVIII.

349 El mal estat d'aquests carreus, de pedra del Llorito, faria arrebossar els paraments exteriors, en què també es veuen reparacions posteriors.

sobre la qual hi ha l'ampit de les troneres. S'hi accediria per una rampa des de la plaça de Sant Joan, i tindria dues plataformes o dos nivells, amb paviments de lloses, per instal·lar-hi l'artilleria.

A banda de les obres de nova fortificació, hi consta que les muralles del segle XVI no es trobaven en gaire bon estat. El 1543 la torre Grossa estava plena de forats, i el Consell determinà tancar les obertures que no fossin necessàries per a la defensa i, en les que calgués, que es fessin troneres per a les bombardes.³⁵⁰ Aquestes circumstàncies portaren a l'adobament de les defenses i a altres tasques menors, com l'enreixat de finestres³⁵¹ o el replè dels buits de les finestres de les cases capitulars.³⁵² També hi hagué la denúncia, després falsa, de l'obertura de finestres a la zona de la infermeria dels canonges (actual Seminari).³⁵³ El 1554 el virrei de Catalunya, marquès de Tarifa, va fer una inspecció de les muralles.³⁵⁴

3.1.3 La fortificació del cardenal Cervantes

En aquells anys, el cardenal Gaspar Cervantes de Gaeta (1568-1575) va engegar un important programa urbanístic amb vista a equipar la ciutat amb una sèrie d'edificis, alguns fills directes de la Contrareforma catòlica. Entre els anys 1560 i 1580 es va bastir el nou hospital, el Seminari, l'estudi i el convent dels jesuïtes, que se situaren entre les seus dels franciscans i les menoretetes. Es crea, doncs, l'embrió de la Rambla Vella.³⁵⁵

El nou espai urbà necessitava unes defenses en condicions. El canonge Blanc ens indica que la iniciativa del prelat va potenciar i sufragar la construcció d'una nova cinta: «Féu també aquest bon cardenal per a fortificació de la ciutat aquella muralla que corre des de la Torre Grossa fins al convent de St. Francesc, y la que corre des de lo baluart destràs las monjas fins davant lo baluart del rey, en què gastà molts ducats.»³⁵⁶ Segons Morera, en el plantejament i les obres hi van intervenir tant el prelat com les autoritats reials.³⁵⁷

350 SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II, op. cit.*

351 MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.*

352 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 111, doc. núm. 35.

353 *Ibidem*, pàg. 110, doc. núm. 23.

354 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. IV, pàg. 129.

355 RAMOS, L.; RIU, E.: «Rambla Vella de Tarragona, de Tridentina a liberal». XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Valls-Vila-rudona, octubre de 1989, Valls 1989, vol. I, pàg. 71-93.

Més recentment, RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 52.

356 BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona, op. cit.*, pàg. 149. Andreu de Palma afirma erròniament que el cardenal Cervantes va fer construir els baluards de Cervantes, de Jesús, de Sant Joan, de Sant Pau i de Sant Francesc, sense adonar-se que els dos darrers són el mateix. Cf. PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 69-70.

357 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. IV, pàg. 154.

A més, el prelat va fer una deïxa testamental de 500 lliures per a la fortificació.³⁵⁸ Si seguim Morera, en un principi la fortificació havia d'ampliar-se per ponent fins al port, seguint la línia de muralla romana.³⁵⁹

Els treballs de construcció es van començar l'any 1572. Les obres van ser lentes i hi hagueren problemes de finançament, com després veurem. Això provocaria que la defensa, que pretenia tancar la ciutat seguint els murs posteriors dels dos convents, no es finalitzés fins ben entrat el segle XVII.³⁶⁰ L'activitat constructiva en aquells temps es va centrar en l'erectió dels baluards de Santa Clara o de Cervantes i el de Sant Pau.³⁶¹ Segons Sánchez Real, les obres es van començar el 1581.³⁶² Un any després, el virrei, en dirigir-se als cònsols, trobava «molt acertat que fesse lo baluart y cresca la muralla en aqueixa ciutat per posar dintre de aquella lo monestir de Santa Clara y lo studi y altres cases que són edificades fora y prop de la muralla vella y en tot cas devem continuar y acabar dita obra».³⁶³

Hi ha constància que el 1584 es treballava en les fortificacions. Sánchez Real ens diu que llavors «se decidió que la nueva muralla corriera desde el Mirador, por el lado del mar, hasta la torre de los Herejes, con lo que el monasterio de S. Francisco, el Estudio Nuevo, Mayor o Universidad, la iglesia de los PP. Jesuitas y el monasterio de Sta. Clara quedarían protegidos».³⁶⁴ Després d'un agosarat atac pirata a les costes catalanes, el 1597 es va acordar finalitzar el baluard de Santa Clara i posar una guàrdia al convent.³⁶⁵ L'any següent es va decidir invertir-hi 492 lliures: tampoc no estava, doncs, acabat.³⁶⁶ Com sempre, les obres van ser lentes.

358 SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, *op. cit.*, pàg. 129. Recasens ens explica, partint de Blanch, que l'arquebisbe va fer una deïxa de 600 lliures, de les quals se n'havien donat ja 100. La resta s'havia d'invertir en les obres del baluard de Sant Miquel (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 52, i BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 149). Recasens, però, quan es referix al finançament de les obres dutes a terme en temps del cardenal Cervantes, dubta que «hagués estat factible, almenys en la seva totalitat, sense la contribució econòmica municipal, o, més exactament, dels ciutadans».

359 MORERA, E.: «Provincia de Tarragona», *op. cit.*, pàg. 122.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. IV, pàg. 154.

360 El text de Blanch és clar. Cervantes va construir les cortines d'orient i ponent, no la muralla de Sant Joan, com alguns autors havien suposat.

361 També PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. II, pàg. 69-70. Morera afirma que el 1544 es construïa el baluard de Santa Clara («Provincia de Tarragona», *op. cit.*, pàg. 30). Fixem-nos que els altres dos baluards de la muralla de Sant Joan, el de Jesús i el de Sant Joan, no apareixen en els plànols de 1641-1642 i 1643 de l'Arxiu General de Simancas i de la Biblioteca Nacional de París. Cf. NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas», *op. cit.*, i GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641», *op. cit.*

362 SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, *op. cit.*, pàg. 129.

363 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 52.

364 SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 42.

365 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. IV, pàg. 179.

366 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 52.

3.1.4 Els eterns problemes econòmics

Passem ara a comentar un aspecte no menys important, el del finançament de les obres. Com a l'edat mitjana, el pagament de les fortificacions va ocasionar problemes greus, especialment quant a les contribucions de la Mitra i les Faldes.

El 1521 es feren uns procediments de la Cort en què s'explicaven les obligacions de les viles a contribuir a les talles.³⁶⁷ Per a les fortificacions i armament que el Consell va decidir realitzar i adquirir el 1527, la mateixa institució reconeixia la seva incapacitat d'assumir-los i recordava que, anteriorment, en les obres de defensa hi havien contribuït l'arquebisbe i el Capítol, l'ús dels interessos que es pagaven als censalers i l'impost d'un diner per lliura de la carn venuda.³⁶⁸

El 18 de febrer de 1537, els administradors de Santa Tecla aportaven la quantitat de 300 ducats per a les obres de les defenses.³⁶⁹ Però aquest és un fet puntual, ja que la Mitra i les Faldes es negaven a pagar les contribucions. L'any 1544 es van haver d'enviar un cònsol i un agutzil reial a Montblanc per tal de cobrar les contribucions, però hagueren de tornar protegits amb gent armada.³⁷⁰ L'any 1545 el virrei va cridar representants de la Mitra i les Faldes per trencar la seva negativa a contribuir en les obres.³⁷¹ Entre 1544 i 1546, les 3.680 lliures que Recasens ens diu que van ser invertides en les obres de fortificació es van distribuir d'aquesta manera: la ciutat en va pagar 800; la Mitra, 1.200; la Comuna, 600; el Capítol i el clero de la seu, 500; l'almoïna de Santa Tecla, 100; la Cartoixa, 80, i el clero del Camp, 400. Per al pagament de l'aportació de Tarragona, el virrei va autoritzar un vectigal sobre la carn i un altre sobre el vi.³⁷²

El 1547, el Consell va demanar al virrei que enviés un oficial per executar el cobrament del deute del clero.³⁷³ Aquell mateix any, les Corts de la Corona d'Aragó, celebrades a Montsó, tractaren el problema i acordaren executar el cobrament, suspès poc després per una demanda a la Reial Audiència;³⁷⁴ el governador del regne, el príncep d'Astúries, va consignar la quantitat de 1.860 lliures de Barcelona per finalitzar les obres de fortificació, que extreu de les rendes eclesiàstiques de la diòcesi. Els diners havien de ser administrats per una junta formada pel vicari episcopal, un representant del Capítol i un del comú, el veguer, i tres membres

367 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 110, doc. núm. 20.

368 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 223-224.

369 *Ibidem*, pàg. 110, doc. núm. 22.

370 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. IV, pàg. 117.

371 *Ibidem*, pàg. 117.

372 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 224, nota 265.

373 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona, op. cit.*, pàg. 110, doc. núm. 26.

374 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. IV, pàg. 120.

més. Aquesta junta s'encarregaria de la direcció de l'obra i de les subhastes, i de guardar els diners en un armari tancat amb quatre claus, que es trobaria a la sagristia de la seu.³⁷⁵

La negativa clerical, de la Comuna i del Capítol a pagar les despeses de les fortificacions portaren a un llarg plet en què el virrei, el marquès d'Aguilar, va haver de fer diverses comunicacions als morosos entre 1551 i 1554.³⁷⁶ L'any 1552, unes lletres apostòliques ordenaven al Capítol de la seu i al clero a contribuir a les despeses de la guerra contra França. Per a la recaptació d'aquests fons i per al pagament de les fortificacions de Tarragona i Salou, s'ordenà l'execució d'embargaments i reclamacions a les Faldes.³⁷⁷ L'any 1555, el rei obligava el prior a contribuir en les obres.³⁷⁸ En la reunió de la Comuna del Camp del 22 de gener de 1575 es va fer saber que Felip II havia ordenat fortificar la ciutat de Tarragona, amb la contribució de tots els pobles.³⁷⁹ L'acta del 26 de març de 1576 ordenava que «és sa voluntat [la del rei] se fortifique Tarragona, y que tota la terra y vegueria participe en dita fortificació, y segons tenim entès, hauria de pagar la vegeria gran suma de diners».³⁸⁰ Per alguns autors aquesta ordre de Felip II s'ha de relacionar amb la declaració de Tarragona com a plaça de guerra o plaça forta.³⁸¹

Per a la construcció de les fortificacions del que Recasens anomena «Pla del cardenal Cervantes», es va obligar a la contribució de «tota la terra y vegueria», fet que òbviament comportà seriosos problemes.³⁸² Així, l'any 1576, els jurats i síndics de la Comuna van recórrer contra l'obligatorietat dels pagaments.³⁸³

El 1579, el rei Felip II va recomanar al Consell General i a l'Audiència del Principat d'acabar amb el plet existent des de feia cinc anys entre el Consell de la ciutat, el Capítol, l'arquebisbe, el clero i les vegueries de Tarragona i Montblanc, que es negaven a contribuir a les

375 CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», *op. cit.*

RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 224.

376 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 225.

377 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 110-111, doc. núm. 27 i 30.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. IV, pàg. 128-129.

378 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 111, doc. núm. 31.

379 MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.* Erròniament s'hi apunta l'any 1675.

380 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. IV, pàg. 155. També, del mateix autor: *Reseña histórica de la Comuna del Camp de Tarragona*, Tarragona 1902, pàg. 56-58.

381 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 43. En canvi, J. Aresté afirma que aquesta declaració és de 1678 (ARESTÉ, J.): *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, pàg. 9). Basa aquest argument en una cita de Morera en la qual s'esmenta l'ordre de fortificar definitivament la ciutat (MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.*). Recasens, recentment, però, diu que la ciutat es convertí en presidi el 1653 (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 330).

382 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 52.

383 MORERA, E.: *Reseña histórica de la Comuna del Camp de Tarragona*, *op. cit.*, pàg. 56-57.

obres.³⁸⁴ El mateix any, el Consell de la ciutat va demanar al rei poder carregar 20 diners per lliura de peix procedent de l'estany de Sangolí, prop del port de Salou, fins al port de Semna.³⁸⁵

Entre 1586 i 1625, seguint Recasens, les inversions en les fortificacions van ser força irregulars. La mitjana anual muntava a 150 lliures, i possiblement es mantingué fins al 1640.³⁸⁶

3.1.5 La imatge: els dibuixos d'Anton van den Wyngaerde

L'any 1563 el flamenc Van den Wyngaerde, pintor del rei Felip II, va fer estada a la ciutat de Tarragona, com bé ens diu el seu contemporani Pons d'Icart.³⁸⁷ Fruit dels dies que va ser a la ciutat, tenim una sèrie de dibuixos actualment conservats al museu Victòria i Albert i al museu Ashmolean.³⁸⁸ Entre aquests en destaquen dos: una vista de la ciutat des de la mar i una altra des del riu. L'interès d'ambdues imatges per al coneixement de la Tarragona medieval i moderna és clar, i òbviament les dades que aporten sobre les fortificacions són de primera mà.

La vista des de mar mostra una interessant panoràmica de la muralla, amb els baluards de Sant Antoni i de Carles V, el castell del Rei i una sèrie de torres. Entre el baluard de Carles V i el castell del Rei, en situa dues, i una altra entre aquest últim i la torre de Saportella o Geminells, on no dibuixa cap baluard. A l'alçada de l'actual passeig de Sant Antoni en situa una altra.

Quines són aquestes noves torres? Quan es van construir? És versemblant pensar que la que hi ha entre el castell del Rei i la torre de Saportella sigui la que va fer construir el Consell a finals del segle XIV, que és la que s'observa en un dels gravats publicats per Laborde. Quant a les dues defenses properes al baluard de Carles V, no apareixen a la cartografia militar posterior.

La vista des del riu aporta interessants dades sobre la Muralleta, amb tres torres dempeus, i la possibilitat que el portal de Framenors sigui una torre-porta. També es veuen els de Carles V i el de la Benedicció, que es corresponen amb els mencionats per Pons d'Icart en el *Llibre de les grandeses*.³⁸⁹

En conclusió, sobre la base d'aquests dibuixos, podem dir que la muralla del cardenal Cervantes encara no era dempeus i la ciutat del tercer quart del segle XVI estava defensada

384 CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», *op. cit.*

385 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 280.

386 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, *op. cit.*, pàg. 293.

387 DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icart i el «Llibre de les Grandeses de Tarragona»*, *op. cit.*, pàg. 214.

388 KAGAN, R. L. [ed.]: *Ciudades del Siglo de Oro...*, *op. cit.*, pàg. 7, 118 i 174-180.

389 PONS DE ICART, L.: *Libro de las grandezas...*, *op. cit.*, pàg. 92 i 211.

per la fortificació romana i medieval, reforçada almenys per tres baluards i una sèrie de torres, algunes de cronologia imprecisa.

3.2 El segle XVII

No podem entrar a parlar de les vicissituds de les fortificacions de Tarragona sense recordar una referència del darrer any del segle XVI. En el 1587, el vell pont romà sobre el riu havia estat reparat i uns anys després va patir forts desperfectes per una riuada. Malgrat les reparacions, va caure l'arc del pont i es va haver de refer de bell nou. Per al proveïment de l'obra, l'any 1600 el Consell va establir que «se humple de pedra de la muralla vella y per asso se ha de fer una carretera dins de la dita vinya de dit m^o Gil per traure dita pedra».³⁹⁰

En el segle XVII, amb la Guerra dels Trenta Anys a Europa (1618-1648), la de Separació a Catalunya i els posteriors enfrontaments amb França, es pot continuar veient la preocupació pel manteniment i la millora de les fortificacions, a les quals es passa revisió periòdicament, com en el cas de 1602, quan s'ordena «ques reconegan las murallas de la ciutat y que es fassa servir y rompre los tancats y que la muralla se puga correr sens algun impediment».³⁹¹ Les ordres en altres casos són ben explícites: calia deixar lliure el pas de ronda, «quey pugue passar carreta y peça de artilleria y forsa» i, per tant, «los particulars no tingan ortas al mur».³⁹²

Al *Llibre del Consolat* de 1604-1605 es poden llegir les resolucions per reparar els trams que es consideraven perillosos,³⁹³ com els caiguts dins la infermeria dels canonges, a l'actual Seminari.³⁹⁴ A les actes de 1605-1606 es determina pagar les reparacions a jornal.³⁹⁵

Tot i aquesta preocupació pel manteniment de les muralles i per evitar que l'ús privat en pugui afectar la capacitat defensiva, el Consell autoritzà algunes obres que en principi ens poden semblar poc ortodoxes per a una muralla en funcionament i uns temps inestables. És el cas de les llicències al clero per fer obertures a la muralla: el 24 de maig de 1604, se'n dona una a l'arquebisbe Joan Vich i Manrique per obrir un balcó a la torre del Paborde,³⁹⁶ i el 22 de març de 1607 se'n atorga una altra al prior de la ciutat per fer una finestra a la muralla.³⁹⁷

L'any 1609 hi ha constància d'una inspecció al baluard de Sant Antoni, que es trobava amb poques peces d'artilleria. També es repassava el pany entre aquest baluard i la torre del

390 Citat a SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pàg. 39-40. Vid. també el *Llibre del Consolat*, anys 1600-1601, full 11r.

391 *Llibre del Consolat*, any 1602, full 16v.

392 *Llibre del Consolat*, any 1602, full 28v.

393 *Llibre del Consolat*, anys 1604-1605, full 31v.

394 *Llibre del Consolat*, anys 1604-1605, fulls 59v-60r.

395 *Llibre del Consolat*, anys 1605-1606, full 68r.

396 ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, op. cit., pàg. 112, doc. núm. 37.

397 *Ibidem*, pàg. 112, doc. núm. 38.

Cabiscol.³⁹⁸ Al volum de l'any següent es determina «prochurar de pilotas y altres municions per los baluards de la dita ciutat y reparar aquells y les muralles».³⁹⁹ També es feren inspeccions de la part de mar i es determina, com sempre, deixar franc el pas de ronda.⁴⁰⁰

L'acta del 21 d'agost de 1614⁴⁰¹ ordena, una altra vegada, fer adobar la muralla «per poder correr aquellas en cas fos necessitat». Anys després tornem a tenir una altra inspecció, segons diu l'acta del 21 de novembre de 1625, en la qual es fa adobar el pany entre el baluard de Sant Antoni i el castell del Rei. És interessant que en aquest document se cita el baluard de Santa Clara amb sis peces d'artillera, fet que indica que en aquells anys ja estava finalitzat.⁴⁰² L'any 1634, segons diu l'acta d'11 d'agost, es nomena una comissió per reconèixer baluards, muralles i armament, i per ordenar-ne les reparacions necessàries.⁴⁰³

3.2.1 La Guerra dels Segadors

Des de 1639, amb la invasió francesa del Rosselló, i especialment un any després, quan comença la Guerra de Separació o dels Segadors (1640-1652), les defenses de la ciutat tenen un nou impuls. Les construccions militars d'aquest segle i del segle XVIII perfilaren el sistema de fortificacions de la ciutat.

L'any 1640 arriba el marquès de Los Vélez i estableix la capital del virregnat a la ciutat de Tarragona, mentre que a Barcelona romanien els sublevats juntament amb les tropes franceses. Llavors, per Morera, la defensa de la ciutat passa de mans municipals a les del governador militar.

La situació de la ciutat i la seva especial orografia la fan ser un lloc estratègic de primera magnitud. Això no va passar per alt als exèrcits francesos a Catalunya. Tant Richelieu com Mazzarino van intentar per tots els mitjans fer-se amb Tarragona, de manera que la ciutat va patir dos setges, primer el 1641 i després el més conegut de 1644, dirigit pel mariscal La Motte.⁴⁰⁴

Òbviament, l'exèrcit espanyol es planteja l'acabament de les fortificacions de la ciutat. Si bé ja havien estat impulsades en temps del cardenal Cervantes, l'anomenada muralla de Sant Joan no estava ni molt menys finalitzada. Sembla, però, que una mica abans es treballava en

398 *Llibre del Consolat*, anys 1609-1610, full 36.

399 *Llibre del Consolat*, anys 1610-1611, full 24v.

400 *Llibre del Consolat*, anys 1611-1612, full 31r.

401 *Llibre del Consolat*, anys 1614-1615, full 34r.

402 *Llibre del Consolat*, anys 1625-1626, fulls 31v-32 v.

403 *Llibre del Consolat*, anys 1634-1635, full 37.

404 RECASENS, J. M.: «El colapso sufrido por la ciudad de Tarragona en la 'Guerra dels Segadors' (1640-1652)». *Revista Tècnica de la Propiedad Urbana* núm. 8 (1963), pàg. 51-60.

les obres de la muralla vers la mar.⁴⁰⁵ A l'acta del Consell de la ciutat del dia 4 de desembre de 1640 es va determinar fer fortificacions d'acord amb el que demanin els «cabos».⁴⁰⁶

En els primers anys de la Guerra de Separació es va preparar un projecte de fortificació, del qual es conserva un plànol a l'Arxiu General de Simancas. És la «Planta de la ciudad de Tarragona con sus nuevas [sic] fortificaciones», datat per Gabriel i Hernández el 1641 i per Negueruela el 1642.⁴⁰⁷ En aquest document gràfic es detallen les defenses existents en aquell moment: la muralla romana i medieval, conservada a la Part Alta, el baluards de Sant Antoni, el de Carles V i el de la Benedicció. A l'eixample siscentista marca el tram de muralla de Santa Clara fins al corresponent baluard de les Monges, i d'aquí una cortina fins rere el convent dels franciscans, en la qual no es marca el baluard de Sant Pau. En aquesta part de la ciutat marca la muralla romana fins damunt l'actual escarpat del carrer del Vapor. Al port, situa la torre que va fer construir el prelat Pere de Cardona.

Quant a les fortificacions projectades, es proposava construir un baluard davant de l'ermita de Sant Jeroni (lletra B), al peu de la torre de Sant Magí; un baluard al peu de la del Cabiscol (lletra C); una plataforma davant de la torre del Paborde (D), i un baluard a la zona del portal del Roser («Valuarte que se añade para que tenga defensa»). Se'n volien aixecar d'altres: davant del convent de Sant Francesc i de la torre Grossa (G); un altre vers el convent dels Caputxins, a l'alçada del que seria després el de Sant Pau (H); un altre prop del convent (I), del qual sortiria una cortina cap a llevant, amb un nou baluard (L), i d'aquí al de les Monges (N), al peu del qual es projecta mig baluard de reforç (M). A l'actual passeig de Sant Antoni es preveia aixecar una «falsa braga» fins al convent de la Mercè. Sobre el riu ja es projecta el que després seria el fortí Reial (lletra Y, «fuerte traçado en el cuartel de los Valones») i, per defensar la torre del Port, un altre fortí (Z).

L'any 1642, l'enginyer Antoni Gandolfo va preparar un altre projecte de fortificació, que van executar els enginyers Antoni Barruero i Joan Pau Capità de Xestí. Palma transcriu alguns paràgrafs d'una carta de Gandolfo a Ruiz de Contreras, en els quals es palesa l'estat de les defenses de la ciutat:⁴⁰⁸

A la frente que hace el muelle, que es desde el dicho baluarte del Rey hasta la puerta de San Francisco, en derecha, hay un convento de Monjas, casa de la Compañía de Jesús, el Ospital, casa de la Universidad y Convento de San Francisco, fábricas de mucha consideración a distancia de 100 pies al pie de la Muralla, que forma una calle que llaman la Rambla, que para demolerse será necesario mucho gasto, y así

405 MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.* Si bé Morera ens diu que per a aquesta construcció es va enderrocar el convent dels Caputxins, aquest convent apareix perfectament marcat al plànol de 1641 o 1642 conservat a l'Arxiu General de Simancas.

406 *Llibre del Consolat*, anys 1639-1640, full 58v.

407 *Vid. supra.*

408 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 43-44. Extreu la cita d'una sèrie de documents de l'Arxiu General de Simancas que José Aparicio Garcia tenia per escriure una *Historia del Cuerpo de Ingenieros*, en cinc toms.

teniendo en cuenta esta consideración, cerrándolas dentro se han dispuesto en la dicha frente tres baluartes los cuales se podrán levantar después de haberse puesto en defensa las demás fortificaciones, por lo que los dichos conventos vienen a quedar incluidos en las demás fortificaciones [...].

Para la ejecución de dichas fortificaciones es necesario demoler el Convento de Santo Domingo y el de los Capuchinos que están pegados a ellas; él no me ha dado lugar a poderles valuar, pero lo hará el dicho ingeniero Juan Antonio Varruero por si Su Magestad mandase satisfacer el valor de ellos.

I después fa un estat de les defenses:

Tarragona está situado en un puesto algo eminente, sobre una peña casi en forma paralelograma irregular, distante de la orilla del mar casi dos tiros de mosquete, es cerrada de una muralla algo antigua, sin terraplén ni foso, con un corredor del grosor de ella para la ronda y en algunas partes de casa muro con defensa de torres y valuartes pequeños de poca capacidad; por la guardia del muelle y entre ella y el recinto de la Plaza hay una plataforma sin foso que llaman de las Monjas; esta distancia de la Plaza del Muelle está embarazada de casas, huertas; tapias y conventos en corta y larga distancia; y parece que fortificado sólo el recinto de la Plaza, dejando el Muelle sin otra fortificación que la Torre, siempre que el enemigo la quiera sitiar con ejército de tierra le quitaría el socorro de ella y de la mar, porque se podrá alojar en el burgo de marina.

Palma seguidament fa una llista de les fortificacions projectades per Gandolfo, moltes de les quals ja es troben marcades en el plànol de Simancas de baluards i terraplens: un davant l'ermita de Sant Jeroni (torre de Sant Magí), entre aquest i la torre de l'Arquebisbe; una plataforma davant seu; una plataforma al convent de Sant Domènec (davant el fortí Negre); un baluard davant de la porta de Sant Francesc [sic], i un altre darrere seu; una cortina d'aquí fins al baluard dels Caputxins (muralla de Marina); el baluard dels Caputxins; una altra cortina des d'aquest al baluard de la Marina, i la continuació fins al de Santa Clara, de Cervantes o de les Monges, i mig baluard que se li recolzaria. També projectava una falsabraga des del baluard de les Monges fins al de Sant Antoni, el fortí de la torre del Moll i el dels Valons, cadascun amb els seus terraplens.⁴⁰⁹

El projecte de fortificacions de Gandolfo es va valorar en 6.157.256 rals, unes 658.000 lliures. Recasens, escèptic davant el que realment es va executar del programa de l'enginyer, planteja l'etern problema econòmic: el municipi no tenia diners per afrontar-lo. Al juny de 1645, el governador Tiberio Brancaccio va haver de demanar un préstec de 1.500 lliures a la ciutat esperant les 6.000 que havia de rebre de Madrid. Així, doncs, ni la ciutat ni la corona estaven en condicions d'assumir la despesa. L'any 1550 el municipi va aportar 500 lliures de l'impost de les carnisseries.

Una de les solucions per alleugerir el problema va ser la lleva de joves i les prestacions en treball. Fins i tot el governador va demanar als preveres i canonges que participessin en les obres «per a moure lo poble», i es va fer treballar de franc els diumenges els pagesos i hortolans.⁴¹⁰

409 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 44-45.

410 RECASENS, J. M.: *El municipio i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 323.

Un altre plànol, conservat a la Biblioteca Nacional de París i signat per Calbet, ens indica l'estat de les defenses el 1643.⁴¹¹ Les fortificacions marcades no es corresponen amb la llista de les de Gandolfo, les quals sí que apareixen en el famós gravats del setge de 1644 publicats per Beaulieu. Sembla més aviat una evocació de l'estat de les fortificacions més importants a l'inici de les obres de 1642.

A banda de marcar la muralla romana i medieval de la Part Alta, situant fins i tot el Mur Vell, es dibuixen els baluards sota la torre de Sant Magí, la de Sant Antoni i la del Sant Jeroni en avançada; un altre baluard davant el portal de Sant Antoni, el de Carles V i el de la Benedicció; altres dos davant el Portalet i el portal de Framenors; la muralla de Sant Joan amb els baluards de Santa Clara i de Sant Pau, i la muralla de Marina, amb un baluard a l'alçada del convent dels Caputxins i, prop del port, el baluard del Molí. Afegeix el baluard del camí de Marina i la torre del Port, i la fortificació dels Napolitans al port.

L'any 1644 Tarragona pateix el segon setge de la guerra, dirigit pel mariscal La Motte, que arriba a la ciutat el 28 de juliol amb 6.000 infants i 500 cavalls i s'estableix a les Forques Velles, a la muntanyeta de Sant Pere.⁴¹² Els exèrcits francesos van atacar Santa Magdalena i van preparar una trinxera artillada per atacar el baluard del Molí i per entrar a la ciutat per la part de Marina. Finalitzada la trinxera el 19 d'agost, comencen la fustigació de la bateria, obrint-hi una bretxa el dia 22, encara que no envaeixen la ciutat, cosa que intenten fer dos dies després.

Finalment, les tropes franceses aconseguen entrar al barri de marina, les tropes espanyoles es rendeixen a la torre del Port i abandonen el baluard dels Caputxins. Un cop dins la ciutat baixa, els homes de La Motte preparen una nova bateria per fustigar el baluard de Sant Joan, propugnacle, al qual se n'afegeixen dos més per fer foc sobre els de Sant Pau i de les Monges. El setge de la muralla de Sant Joan aconseguen fer bretxa rere el convent de Sant Francesc, fet que s'aprofita per a l'assalt francès, rebutjat per les tropes espanyoles, que seguidament tanquen l'esvoranc amb arbres i ceps. La impossibilitat de fer-se amb la ciutat va obligar La Motte a aixecar el setge el 14 de setembre.

Després de l'atac, tenim altres dues relacions de les fortificacions, que ens proporciona Palma, ambdues fetes per Capità de Xesti, en les quals apareixen algunes d'aquestes defenses marcades al plànol de 1643. Tant l'una com l'altra són de 1645. A la primera esmenta: la tenalla al peu del baluard de Sant Domènec; el baluard vell de Sant Domènec; els baluards nous de Santa Teresa i de Sant Dídac; mitja lluna nova de Sant Tiberi, davant del portal de Sant Antoni; el castell i el baluard vells del Rei; el baluard petit de les monges de Santa Clara; els baluards nous de Jesús i de Sant Joan; la plataforma sobre els Molins; la tenalla al peu dels Molins; mig baluard de Sant Jaume; mitja lluna de Santa Maria, per defensar el port; el flanc nou des del fortí de Sant Felip a la torre del Port; el fortí de Sant Felip en projecte; mitja lluna nova de Sant Andreu; el reducte damunt dels Molins i la porta de Marina.⁴¹³

411 GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Un plano de Tarragona de 1643», *op. cit.*

412 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. IV, pàg. 394-398, data el setge l'any 1643.

413 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 44-45.

La segona es fa per manament del governador Brancaccio i esmenta les fortificacions ja acabades: els baluards de Sant Pau i de Sant Francesc; la tenalla al peu del baluard de Sant Domènec, anomenat de Sant Carles, sense acabar; el baluard de Santa Tecla, el de Sant Dídac; mig baluard de Sant Antoni; el baluard de Sant Climent; el castell del Rei; el baluard de Santa Clara, el de Jesús i el de Sant Joan; les falsabrigues entre els baluards de Jesús i de Sant Joan (per fer); l'entrada coberta i estacada des del baluard de les Monges fins a la tenalla de Sant Carles, i des del de Sant Pau a mar; els «bonetes» davant el baluard de Jesús i Sant Pau (hi falta la tàpia); la plataforma sobre els Molins; mig baluard de Sant Jaume; mitja lluna de Santa Maria, que va fins al fortí Reial i la torre del Moll, i el revellí davant els Caputxins.⁴¹⁴

Quant a la imatge gràfica de la ciutat, hem de fer menció dels gravats del llibre del cavaller de Beaulieu *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre*.⁴¹⁵

El primer que s'ha d'esmentar és una vista de la ciutat des de la riba oest del Francolí. Si bé el plànol mostra algunes llicències artístiques i errors de perspectiva, proporciona una idea de com estarien les fortificacions de la ciutat en temps del setge de 1644. Es marca el baluard de la Benedicció, adossat a la muralla romana, les torres del Paborde, del Cabiscol, d'en Tintorer, de Veciana, Grossa i n'afegeix (erròniament) una al costat del portal de Sant Antoni.

Remarca el nou portal de Sant Francesc i el baluard de Sant Pau, del qual neix la muralla de Marina, amb cinc baluards. A la Part Alta, davant de la muralla romana, situa sis fortins.

La vista de la ciutat des de la mar marca la muralla de Sant Joan, amb els baluards de Sant Pau, el de Sant Joan amb el seu portal, el de Jesús i el de Santa Clara o de les Monges. Al port es marca la nova línia de defensa, amb la torre del segle XVI, i darrere seu possiblement un altre fortí a la zona on després hi hauria el baluard de Toro.

Finalment, cal parlar del famós «Plan de la Ville et molle de Taragone», en què es descriu el setge francès. Si bé el plànol de la ciutat no és gaire precís, hom hi pot veure, igual que en les perspectives de la ciutat, la fortificació romana i medieval, la muralla de Sant Joan, la de Marina, amb la fortificació del port, i els baluards de la zona de l'actual passeig de Sant Antoni, en què destaquen els del Portal, el de Cadenas i el convent de la Mercè.

3.2.2 La ciutat, presidi

Una de les conseqüències de la guerra va ser la decisió del virrei, marquès de Los Vélez, d'establir una guarnició permanent a la ciutat, així com l'ordre reial que el governador mili-

414 Ibidem, pàg. 46-47.

415 PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre*, op. cit., vid. nota 198.

tar en tingués al seu càrrec la defensa. Així, el 1653, es converteix en plaça forta.⁴¹⁶ El Consell va esdevenir una eina al servei del governador de la ciutat, senyor absolut de la situació.⁴¹⁷

El municipi era, doncs, el que havia de resoldre les peticions del representant reial, com ara l'allotjament de les tropes, el seu proveïment i, lògicament, pagar les defenses. Després del setge, les actes del Consell continuen mostrant-nos el mal estat de les fortificacions i, com sempre, els problemes amb el clero perquè assumeixi les despeses de reparació dels trams de muralla que té a les seves propietats. En efecte, a l'acta del 2 d'agost de 1645:

fonch proposat que en la muralla que esta a la casa de la infermeria hi ha dos bacuos y demes palacio del arquebisbe tant com be la entrada y una escala qes puja de dita curia al corredor del claustro de palacio, que esta tot dins lo gros de la muralla que per dita causa resta poch defensada y ab molt perill en cas de invasio del enemich. Importa que ab molta diligencia se terraplenen dits bayes y vacuos fent paret a la part de dins per a mes seguretat, y que com a cosa de murallas toca a la ciutat se procura lo remey ab diligencia.⁴¹⁸

El dia següent, l'acta diu:

fonch proposat que per part del governador desta plaça lo Illm. Jimeno Brancacho per medi del ingenier Major Joan Pauls de Lexto, y de tinent general se demana lo dia de ayr que la ciutat fes tancar y terraplenar uns vaccios que hi ha dins de la muralla, en Palacio del Arqbe. y casa de la Infermeria y per ella deliberat, se pujar al conser per haver bist los Srs. Consuls que lo cost ha de esser molt més de 24 lliures. Se proposa que es lo que deu fer la ciutat en aquesta petició. Fonch deliberat per lo Savi Consell que per part de la ciutat se fassa embajada al Illm. Capítol protector de las dignitats per a que ho fasse terraplenar, y no volentho fer dit Illm. Capítol, ho mane fer terraplenar la ciutat, posant-lo al carre almenos [...] y que procure cobrar lo que costara de los dignitats a qui toca cometer la execució de aquest negoci y obra als Ills. senyors consuls.⁴¹⁹

I es transcriu la carta adreçada al Capítol:

Mols Illes. Señors

Per part del Illm. Señor Governador desta plaça se ha demanat a la Ciutat fes tancar y terraplenar uns vacuos que hi ha dins de la muralla que dóna dins casa de la infermeria y del palacio del señor arquebisbe per convenir així a la defensa de la plaça per estar ab perill en dites parts dita muralla. La ciutat ha determinat se donas part de asso a V. I. per tocar lo reparo de dits vacuos als obtenir de dites dignitats de les quals V. I. es protector y com es cosa del servey de sa Magt. y requereix tota diligencia demana a D. I. ho mane fer a qui toca. Altrament haventho de fer la ciutat ho repetirà tot lo que gastarà en ferho de les persones a qui tocarà pagarho de les rendes de les dignitats, suplicave a V. I. que de la resolució pendrà fesi servits to[r]nar la resposta ensents així com la [...] tona esta embaixada per medi del M. Josep Respall syndich de la ciutat.

Los cònsuls de la ciutat de Tarragona

416 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 224, nota 330.

417 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 224, nota 257.

418 *Llibre del Consolat*, anys 1645-1646, full 22r.

419 *Llibre del Consolat*, anys 1645-1646, full 22v-23r.

La resposta del Capítol catedralici va ser clara, és a dir, negativa.⁴²⁰ Donat que aquest es feia càrrec de les dignitats vacants, però la d'infermer era plena, es desentenien del tram de muralla de la Infermeria; i com que la càtedra de l'arquebisbe sí que es trobava vacant, contesten que el Consell reclami els diners a l'administrador apostòlic o al nunci. La solució es va establir el 4 d'octubre:

fonch proposat per los Magchs. 55rs. Consellers que la muralla de la ciutat està en tres parts enderrocada y particularment a la part de palacio y lo Governador demana se adobe a tota diligencia, deliberen y aconsellen lo fahedor. Fonch deliberat ques cometa als señors cònsuls y obrer per a que fassen adobar dita muralla ab tota comoditat y brevetat, portant compte del que gastarà en cada cuarto de muralla que se adoba.⁴²¹

Aquests problemes amb el clero no són els únics. La Comuna del Camp, disconforme amb les imposicions, l'any 1650 demanava al governador Juan de Palavicino el muntant de les despeses del baluard de la Marina, que va pujar a 350 lliures i 6 sous.⁴²²

Acabada la Guerra dels Segadors, les fortificacions continuen sent motiu de preocupació. L'acta del Consell del 30 de setembre de 1668 indica que el Capítol de la seu va foradar la muralla per fer una finestra «sens tenir permís de la ciutat ni del Illme. Consell de aquesta».⁴²³ Així que es determina fer tapar el forat i s'aprofita perquè «se regonega [la muralla] per què si hi ha alguna cosa de dant se fasse adobar».

El 1667, davant el perill d'un atac de l'armada francesa, el Consell va ordenar fer guàrdies a les portes, tancar la de Sant Francesc i disposar un destacament a la Marina.⁴²⁴ L'any 1675 el «Sr. Governador demana que la ciutat adobe los puestos de la muralla perquè aquella se pugua pasar y córrer quant menester sia».⁴²⁵

L'any 1678, una carta de Joan de Sans Gras manifesta que el «Consejo Supremo de Cataluña», durant la guerra contra França, ordena fortificar definitivament la ciutat, fet que es confirma el 1680.⁴²⁶ Les tasques realment van ser, segons Morera, la finalització de les fortificacions de marina, del fortí Reial i la reparació dels desperfectes existents.

En aquells anys hi havia a la ciutat diferents regiments militars, i de vegades feien algunes actuacions de pillatge, com quan els soldats genovesos, l'any 1679, van intentar endur-se tres canons que eren al fortí Reial, al Pes de la Farina i al baluard de Santa Clara, fet que els

420 *Llibre del Consolat*, anys 1645-1646, full 22v-23v.

421 *Llibre del Consolat*, anys 1645-1646, full 22v-33v.

422 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. IV, pàg. 411.

423 *Llibre del Consolat*, anys 1666-1669, full 33r.

424 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. IV, pàg. 443.

Llibre del Consolat, anys 1673-1676, sessió del 25 de març de 1676, full 46.

425 *Llibre del Consolat*, anys 1673-1676, acta del 12 de maig, full 67v.

426 MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. IV, pàg. 452.

impideix el virrei.⁴²⁷ Un d'aquests contingents militars, destinat a guardar les fortificacions, costava al Consell la quantitat de 700 lliures anuals.⁴²⁸

El 1696, amb la pèrdua de Roses, se sol·licita material bèl·lic modern per defensar els baluards de la ciutat.⁴²⁹ Un any després, el virrei va ordenar a la ciutat i a l'arquebisbe que efectuessin les despeses necessàries per realitzar les fortificacions:

Fonch proposat per dits ills. señors còsols que vuy sobre lo mitg dia lo Sr. Conde de Peñarubia governador desta plaça nos ha entregat una carta del Exm. Sr. Francisco de Vélez virrey y capità general de aquest principat en la qual demana que la ciutat juntament ab lo Capítol y Illm. y Afm. Sr. Archebisbe contribuesca en alguna porció a fi de emplearla en la redificació del més necessari per la fortificació y defensa desta plaça [...].⁴³⁰

A tal efecte es decideix crear una comissió.

Dies després, a l'acta del 7 de març, es veu que les gestions de la comissió esmentada no van reeixir del tot:

d'acord amb l'acord de 1 de març els comissionats han parlat amb el governador i els comissaris del Capítol, s'han ofert algunes dificultats i inconvenients, el rei demana reparar fortificacions del portal del roser [...], el consell determina que es faci el desig del rei «ab dos dos centas dobles y que aquellas sien empleadas en la reedificació del forti, de mà dreta al aixir lo portal del Roser [...] y si feta dita obra hi sobran alguns diners sien aquells empleats en altres obras de las fortificacions de la present ciutat a disposició de la Exa y Señor Governador.⁴³¹

3.2.3 La torre Grossa

L'any 1700 succeí un fet que va commocionar la ciutat. De feia temps que hi havia una forta preocupació per l'existència de polvorins dins el nucli urbà. L'any 1625, la torre Grossa era plena de municions, però el polvorí més gran era al castell del Patriarca. De manera que el 1672 es va sol·licitar al virrei que hi portés els explosius. Anys després, el governador de Tarragona va proposar al Consell de traslladar la pólvora d'aquest castell a altres llocs, com la torre Grossa i el baluard del Rei. Des de llavors la torre va esdevenir la santabàrbara de la ciutat.⁴³²

427 *Ibidem*, pàg. 411, 10 d'octubre de 1679.

428 RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 244.

429 *Ibidem*, pàg. 465.

430 *Llibre del Consolat*, anys 1695-1701, full 66.

431 *Llibre del Consolat*, anys 1695-1701, full 67v.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. IV, pàg. 470.

Aquesta donació exigida pel rei es va haver de satisfer també el 1694 (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal...*, op. cit., pàg. 332).

432 SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, op. cit., pàg. 123-142.

El trasllat del material a la torre Grossa no va calmar les preocupacions de la ciutat, que el 1694 va ordenar tancar totes les portes que hi donaven. Però la nit del 3 de setembre de 1700 un llamp va caure a la torre i va provocar una violentíssima explosió. L'acta del Consell de l'11 de setembre de 1700 dóna fe de les tasques de desenrunament i apuntalament de la zona. Va ser necessari llogar «alguns mestres de cases y fusters del camp de diferents vilas a fi i efecte de apuntalar las casas y tot lo demás necessari que parillavan»⁴³³ i es demana que:

la restant [pólvora] quede en la torre de las monjas y castell del rey se fassen alguns almagasents fora de la ciutat perquè en cas Nostre Señor fos servit en volernos castigar altra vegada no pugués fer estrago algun y així mateix si Sa Altesa voldria contribuir en los gastos ocasionats en lo fer altres amagazems y tornar la muralla y sa Altesa respongue que avista los pochos medis buy se trobava no és posible lo concedit a la petició de esta ciutat per què quant antes ne donaria part a sa magestat creyent que de son paternal amor y Real clemencia dispondria que luego se subministrás alguna porció de diner pera fer ditas obras però se proposa alsarien cap sa Magestat tarda y a subministrar medis per concedir y fer almagazems per la pólvora a puesto proporcionat li passará la ciutat a las costas lo fer dits almagatzems ab permis de Sa Altesa almenos gasto le puga.

Sánchez Real transcriu l'acta del Capítol escrita poc després de l'explosió:

Lo succés tan horrendo y espantós que ha succehit esta nit entre las onse y dotse de que un llamp ferí la torra del portal de Sant Francesch ahont hi havia quatre cents quintars de pólvora y sinch centas granadas y haventsi posat foch los estragos que ha fet y las desgrácias que han succehidas de haverse arruinat de tot la iglesia y convent de Sant Francesch y haver mort quatre religiosos y dos escolans y estan los demás religiosos de aquell descalabrats y ferits y haverse arruinat a iglesia y convent dels pares de Sant Domingo, la Universitat y lo Hospital y tantas casas de aquell encontorn y barri havent causat la mort de tantas personas y criaturas que diuen arribat a trenta y haberni moltas més de feridas y escalabradas y haver estat lo estrago tan gran que totes las casas y convents de la pnt. diutat han quedat sacanadas, maltractades y espatllades en las teulades, parets, enbans, portas y finestras ya que las pedras, ya que las granadas y del impetu y furia de la pólvora y estruendo y fins en present Santa Iglesia ha fet lo estrago de V.S. veu de portas, vidrieras y altars y que tota la gent de la present ciutat esta aturrida y diuen que ha arribat lo estruendo fins a Reus y moltas vilas del Camp que feu tremolar las casas de aquelles y tant per tota la ciutat com per lo terme está cubert de las pedras y terra que bolaren de tal modo que causa grandíssima aflicció lo veurer la ruína de las casas, convents, carrer y campinya y singularment los convents de Sant Francesch y Sant Domingo, Universitat y Hospital y barri de la plassa de Sant Francesch y devallada de Predicadors y lo terror que ha causat y causa tant estupendo succés y així V.S. determine lo fahedor.

I el Capítol es va oferir en tot el necessari, fins i tot en diners.⁴³⁴

3.3 El segle XVIII

El segle XVIII es va anunciar amb la mort de Carles II (1700) i la proclamació com a rei de Felip V de Borbó, nét de Lluís XIV. La reacció europea no es va fer esperar. Es va formar una coalició entre la Gran Bretanya, Holanda, Prússia, Hannover i l'imperi austríac per tal de

433 *Llibre del Consolat*, anys 1695-1701, fulls 163v-164r.

434 SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II, op. cit.*, pàg. 123-141.

defensar la pretensió al tron de l'arxiduc Carles d'Àustria. Es va iniciar la Guerra de Successió (1701-1714), de fatals resultats per als drets històrics de Catalunya.

Durant aquesta contesa bèl·lica, Tarragona va ser objecte d'importantes obres de fortificació. L'any 1705, Josep Boneu, aleshores governador militar de Tarragona, va demanar al municipi que tanqués amb un mur de tàpia l'angle de la malmesa torre Grossa i refés el cos de guàrdia del portal de Sant Antoni.⁴³⁵ El 1707 es va tornar a ordenar reparar el tram de la torre Grossa, a més d'altres obres, com les del castell del Patriarca, convertit en caserna, i altres edificis per poder allotjar un regiment d'infanteria i un altre de cavalleria.⁴³⁶

El mes de novembre de 1709 va arribar a la ciutat el general anglès James Stanhope, amb dotze regiments austríacistes.⁴³⁷ L'objectiu era convertir Tarragona en una base naval estable a l'estil de Maó o Gibraltar. Calia, doncs, fornir-la d'una completa fortificació. El relat de Morera ho especifica prou bé:

Trataron desde luego los ingleses de fortificar la ciudad con elementos propios, constando que construyeron en principio lo que se llama la «Falsa Braga» y algunos baluartes exteriores del circuito de la misma, achicaron las principales puertas de la población, especialmente en la muralla romana, que todavía conservaba de la época del Imperio, establecieron la plaza de armas a medio kilómetro de la población en el camino de Barcelona, para defender cualquier desembarco en las playas de la Rabassada y Milagro o en la punta de éste último, llamada entonces Bondinar, en los sitios donde quedan ahora subsistentes los ex-fuertes de la Reina y San Carlos y verificaron varias obras de ensanche en el Fuerte Real, sobre la cortadura de la colina de Tarragona, que domina el muelle, cerca de la actual plaza de toros, habiéndose indicado la idea de aislar dicha colina por medio de un canal marítimo desde la playa de la Rabassada al cauce del río Francolí, por el profundo valle que circuye la población alta, entre la misma y cordillera de colinas inmediatas.⁴³⁸

Per Andreu de Palma, durant els anys d'estada dels austríacistes a Tarragona, es va construir la falsabraga al voltant de la muralla romana de la Part Alta, i els baluards de Sant Pere, el d'Starhemberg, el de Sant Jeroni i el de les Forques, a més dels fortins de la Reina i de Sant Jordi.⁴³⁹ Segons Recasens, els baluards d'Orleans i el fortí Reial daten també d'aquests anys.⁴⁴⁰

435 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 20. En un altre lloc diu que la data és 1703: «Nuestras murallas antiguas y modernas», ibídem.

436 Ibídem, pàg. 15.

437 MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit. Cal anar alerta ja que alguns autors, com Andreu de Palma, daten l'arribada dels anglesos l'any 1707, PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 47.

438 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 48-49.

El mateix Morera, a *Tarragona Antigua y Moderna. Descripción Histórico-Arqueológica de todos los monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y Guía para su fácil visita, examen é inspección*, Tarragona 1884, pàg. 174, diu que el 1707 «con motivo de reconstruir los austríacos é ingleses la muralla de Lérida, se obligó á los religiosos [caputxins] á abandonar su morada, comprendida dentro del recinto de la nueva fortificación». Probablement l'any sigui el 1709.

439 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 47. Aquest autor atribueix la construcció de les obres a lord Stanhope (a qui dóna el títol de marquès) i a Joan Starhemberg. Possiblement es tracti de Guido (i no Joan) von Starhemberg, que va ser el cap de les forces austríacistes a Catalunya entre 1708 i 1713.

440 RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, Tarragona 1965, pàg. 66.

És possible que també es bastís el parament de muralla entre el baluard de Cervantes i la muralla romanomedieval entre el baluard de Carles V i la torre de Pilat.⁴⁴¹

3.3.1 Les fortificacions després de l'entrada de les tropes borbòniques

Tot i els esforços per convertir la ciutat en una ciutadella inexpugnable, els exèrcits borbònics van entrar pacíficament a Tarragona el 14 de juliol de 1713.

A finals d'any es produeix, per causes naturals, un esllavissament parcial en la Muralleta, davant de l'hospital, que calgué adobar ràpidament. Andreu de Palma transcriu una memòria de les tasques a realitzar, que havien de ser seguides per l'enginyer Josep Boy, amb uns honoraris de set rals diaris, que pagaria la ciutat:⁴⁴²

Memoria de lo que se deve aser et travaxar a la muralla cayda de la Rambla delante el hospital,

Primerament [sic] se a de apartar toda la ruina de la piedra y tierra asta descubrir el fundamento que sea bueno, y en aviendo examinado que el fundamento es bueno aviendo igualado la tierra de su altura, avirtiendo que se han de aser caer los pedasos que an quedado dende la Torre asta el rincon, por estar muy malo y irse cayendo; y se ará dicha muralla de ocho palmos de grueso, asiendo la cara de buena piedra picada de la misma qualidad que es la que se ve en lo restante de la muralla, que estén bien ligados con la dicha muralla siendo bueno la mamposteria y masoneria formando a una distancia conveniente unos travesos a quatro palmos de grueso para que vayan unidos y vayan de una muralla a otra, esto es de la muralla de la cara a la contra muralla, y si la contra muralla se ve que no tiene bastante fuerza para mantener el teraplano de dentro la muralla a la distancia conveniente se avrán de aser unos estribos que sean fuertes e bien echos mas que la tierra que se pondrá en terraplenar la muralla aya de ser bueno; e bien pisonado y esta dicha obra se ha de aser dins el termino.

A principis de 1722 es van realitzar reparacions als castells del Rei i del Patriarca a fi d'hostatjar-hi les guàrdies valones.⁴⁴³ L'any 1734, en temps del corregidor Juan del Prado Portocarrero, es va ordenar la reparació del tram de muralla del portal del Roser, el llenç del Joc de Pilota, entre el baluard de Carles V i el del Portalet, sota la supervisió de l'enginyer de la plaça, José Díaz Pedregal,⁴⁴⁴ i segons el projecte del coronel en cap Míguel Marín. Dos anys abans es van reiniciar les obres d'obertura d'un pou al costat del portal del Carro, que es van fer aturar per Díaz Pedregal, donada l'excessiva proximitat a les muralles.⁴⁴⁵

441 Documentada arqueològicament per les excavacions del Taller-Escola d'Arqueologia. *Vid.*: TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània», *op. cit.*

442 Actes municipals del 22 de desembre de 1713 i del febrer de 1714, full 54v. *Vid.* també PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 73-74. Segons l'autor, el document que traslladem pertanyia a la seva col·lecció particular. *Vid.* també el Llibre d'actes municipals de 1713, acta del 22 de novembre, full 54v.

443 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. V, pàg. 96.

444 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. V, pàg. 108; i amb error de la data a MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.*

445 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. V, pàg. 108. Es data erròniament el 1732 a MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.* Aquesta reparació es documenta al Llibre d'actes municipals de 1734, sessió de l'11 de setembre, full 61-62v.

3.3.2 El nou portal de Sant Antoni

El 1737 es va ordenar la construcció del nou portal de Sant Antoni, segons el projecte d'Antonio Marín, a més d'algunes obres a les casernes del Patriarca i del Rei i els «castillos» del portal de Sant Antoni, sota les ordres de Díaz Pedregal. Erròniament s'havia pensat que el portal es va fer el 1757 o 1754, mentre era rei Ferran VI.⁴⁴⁶ Els treballs van consistir en l'enderrocament del mur antic, portal inclòs, i l'aixecament d'una estructura amb nucli de formigó de calç i parament exterior de carreus, principalment de la muntanya del Llorito, i de secció lleugerament atalussada.⁴⁴⁷ També es va construir l'actual portalada de marbre i pedra de la Savinosa. Els treballs van ser encarregats a Salvador Ortega; la decoració de la porta, a l'artista Francesc Borja.

Al l'Arxiu Històric de Tarragona es conserva la documentació dels comptes de pagament dels treballs que van realitzar Ortega i Borja. Es glossen les despeses de l'enderrocament de l'antiga muralla i la construcció de l'existent. També es coneix la carta de Díaz Pedregal certificant els treballs de Borja:

el maestro escultor Francisco Borja ha concludido intensamente las Armas del Rey, y demás esculturas que las adorna, según lo pactado, muy a mi satisfaccion, las quales se allan colocadas sobre la puerta principal desta ciudad nombrada de San Antonio las quales fueron ajustadas en treszientas piezas de a ocho reales de plata cada uno cuya cantidad la deve avonar el Muy Ilustre Ayuntamiento desta ciudad.

Als comptes dels treballs d'Ortega es puntegen els diferents pagaments de les fases d'obra. Així l'enderrocament de la muralla vella: «Por dos tuesas, un pié, cinco pulgadas y once líneas cúbicas de demolicion, que contienen los merlones de las troneras que se arrancan sobre la puerta principal.» S'apunten també les despeses «del parapeto de la muralla hasta el ygual del terraplen», les voltes i murs adjacents a l'antic portal, l'escala d'accés al pas de ronda o el cos de guàrdia. L'antiga muralla es va enderrocar i es va tornar a aixecar:

Por seis tuesas, quatro pies, y seis pulgadas cúbicas, que contiene la escarnacion que se hizo para formar el cimientto de la muralla principal desde la Puerta, asta encontrar con la pared vieja de la derecha [...] Por quatro tuesas, quatro pies y cinco pulgadas cúbicas de masoneria ordinaria, que contiene la bóveda de la puerta principal.

Les obres de terraplenat van ser realitzades davant la porta, i s'explica també el «revozado y sospedrado» de la muralla interior, així com la col·locació del portal de pedra:

446 Morera dona la data de 1757: *Tarragona Antigua y Moderna*, op. cit., pàg. 37.

Andreu de Palma diu que és de 1754, PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 48.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 108.

MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit.

SÁNCHEZ REAL, J.: «Una puerta abierta a la historia». *Diario de Tarragona*, 23 de juny de 1993.

447 Actes municipals de l'any 1737, fulls 104r i seg. Segurament la pedra és reaprofitada, ja que si observem els panys romans dels passejos de Sant Antoni i de Torroja, veurem que són d'aquesta petrologia. A més, els documents de pagament no comptabilitzen el transport de la pedra des de la pedrera, de manera que presumiblement els carreus són reaprofitats i es van retallar de nou per col·locar-los a la nova obra.

Por dos mil quatrocientos noventa y ocho palmos, y tres quartos superficiales de piedra labrada que contienen las dos paredes laterales de dicha puerta, en que van comprendidos los yntermedios de las pilastras de afuera, el arco interior de la bobeda, las tres canales que vierten agua a la parte de adentro, y los dos guardaruedas de la expresada puerta.

El mateix any es va realitzar obres als castells del Patriarca i del Rei, i als «castillos de la puerta de San Antonio».⁴⁴⁶

3.3.3 Fortificacions i reformes

Una ordre del 12 de gener de 1740 va fer recompondre els cossos de guàrdia dels castells del Patriarca i del Rei, i els dels portals de Sant Antoni i de la seva avançada, els del Miracle, els de Sant Joan, els de Marina, l'avançada de Sant Carles, el Portalet, el portal de Sant Francesc i del Roser, l'avançada del fortí de Sant Jeroni, el portal de la Creu, la torre dels Criminals –al costat del portal del Rei–, la torre de Carles V (és a dir, la torre de les Monges) i la de l'Arquebisbe. A més es van reparar diferents llenços, com el de palau arquebisbal.⁴⁴⁷

Segons Morera, l'any 1745 estaven en construcció els fortins de la Reina, a la platja del Miracle, i el Reial, encara que aquest darrer ja existia a finals del segle XVII. Les obres del fortí de la Reina eren dirigides pel coronel d'enginyers Miguel Marín amb la col·laboració del comandant d'artilleria de la plaça, Antonio de Olmedo.⁴⁵⁰ L'any 1754 es feren noves reparacions a les fortificacions.⁴⁵¹ L'arquitecte Joan Antoni Rovira va realitzar un «diseño del castillo del Rei».⁴⁵² Dos anys després el mariscal de camp Juan Van-Marke, governador de Tarragona, va ordenar netejar els fossats i fortificacions sota la direcció de l'enginyer Alonso de Villalar. El 1757 es derriba i torna a construir part de la façana del castell del Patriarca sota les ordres de l'enginyer militar Pedro Zermeño.⁴⁵³ L'arquitecte Rovira va fer un informe «en calidad de experto».⁴⁵⁴

448 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. V, pàg. 108 i, amb error de data, MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.*

449 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. V, pàg. 112; MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.*

450 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. V, pàg. 116; MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas» *op. cit.*, en què diu que les obres van acabar aquell any.

451 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 48, fa referència a un document conservat a la Biblioteca de Catalunya en què s'esmenten les «Continuadas recomposiciones de la Muralla, Cuarteles, Cuerpos de Guardia y otros parages de la Fortificación de la Ciudad y conducción de agua para la tropa, que sin intermisión de tiempo guarnece... en que se han expedido crecidas sumas, que el Ayuntamiento tiene justificado por la cuenta presentada y liquidada».

452 Segons ordre de pagaments del 23 de desembre de 1754, conservada a l'Arxiu Històric de Tarragona. *Vid.*: HERRERA, J.: «Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira conservados en el Archivo Histórico Provincial de Tarragona», *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 141-144 (1978), pàg. 103-113.

453 MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.*; MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. V, pàg. 128.

454 HERRERA, J.: «Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira...», *op. cit.*

Entre 1774 i 1779, segons Andreu de Palma,⁴⁵⁵ es van realitzar les «obras y reparos que se ofrezcan en las fortificaciones y edificios Militares de la Plaza de Tarragona y puestos de su dependencia» d'acord amb un programa del mariscal de camp i enginyer director Francesc Llobet. Anteriorment, el 1772, es va publicar un

Assiento otorgado por el Señor Intendente General de este ejército y Principado a favor de Juan Antonio Campañá, como más beneficioso postor en el público Subhasto, por el tiempo de cinco años a contar deste día de la aprobación de Su magestad, de las Obras y Reparos de la Plaza de Tarragona y sus dependientes, con Escritura Passada ante Vicente Simón, Escribano Mayor de la Intendencia. A los 5 de Mayo de 1772. Barcelona por Francisco Suriá, y Burgada, Impressor, y Libroero en la calle de la Paja.⁴⁵⁶

És en aquests anys quan el franciscà mallorquí data la construcció de la defensa marítima de la ciutat sota les ordres del major de la plaça, Francesc d'Orleans. Es va construir una sèrie de fortificacions des del baluard de Sant Francesc al port: el baluard de Sant Domènec, el fortí de Sant Carles, la lluneta del Rei, el baluard d'Orleans, la bateria de Sant Josep i la del Llatzaret.⁴⁵⁷

Andreu de Palma indica que l'any 1777 el mestre arquitecte Joan Antoni Campañà s'oferia a continuar les obres. Però la subhasta de l'11 d'octubre de 1777 la va adjudicar a Alons Borrellas. Un conveni entre Campañà i Borrellas va permetre que el primer hi continués treballant:

Habiéndose hallado arreglado a ordenanza la Escritura de asiento para las obras de Fortificación que se ofrezcan practicar en la ciudad de Tarragona y sus Dependencias, ha aprobado S.M. se haya otorgado a favor de Juan Antonio Campañá como mejor postor de los que han presentado [...]. Aranjuez 14 de mayo de 1778.

3.3.4 Enderrocament de la Muralleta i del baluard de Carles V

Morera ens diu que l'any 1774 va fer estada a Tarragona l'intendent general Juan Felipe Castaños i, donat l'augment de la població, va decidir demanar al rei l'enderrocament de la «Muralla interior» o Muralleta des del convent de Sant Francesc al de Santa Clara.⁴⁵⁸ El dia 9 de novembre l'Ajuntament es va dirigir al rei per sol·licitar aquesta gràcia. Per estudiar el projecte, es va encarregar a l'enginyer de la plaça la realització d'un plànol del «terreno y lienzo de la muralla», que es va presentar el 30 de gener de 1775. Per mitjà d'una reial ordre del 18 de juny de 1775, el ministre de la Guerra, comte de Ricla, autoritzava l'enderrocament de la Muralleta, ordenava obrir dues noves portes, una a cada extrem de l'actual Rambla

455 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 49-50.

456 *Ibidem*, pàg. 49. El mateix any es reparaven el Portalet, el portal de Sant Antoni i el del Roser. *Vid.* SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit., pàg. 64.

457 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, op. cit., vol. I, pàg. 48.

458 MÓRERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit.

PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 74-75, confon la demolició de la Muralleta amb la del baluard de Carles V.

Vella, i tancar la del Roser i el rastell del Miracle, i reservava al rei i el bisbe el domini en alou dels terrenys.⁴⁵⁹

Un any després es va començar la construcció del llenç de la muralla de Santa Clara, potser una reconstrucció o reforç, segons el projecte del baró de Ronechi, i va ser acabat pel comandant d'enginyers Antonio Bayo.⁴⁶⁰

El mes de gener de 1779, els administradors de l'església de Sant Magí van demanar permís al govern militar per arreglar la muralla, on hi havia l'ermita, al costat de la torre homònima. Possiblement, segons Morant i Clanxet, hi hauria algunes dificultats, de manera que es va tornar a sol·licitar el permís uns mesos després.⁴⁶¹

També tenim constància que, l'any 1783, es feren obres a les fortificacions entre els baluards del Roser i de la Sínia, en les quals es va destruir part d'un dels aqüeductes d'època romana.⁴⁶²

L'any 1789, el capità general, comte de Lacy, ordenava anar a Tarragona a l'enginyer militar de Tortosa, Francisco Gil, per tal d'examinar els baluards de Carles V i de Sant Francesc, que l'Ajuntament volia enderrocar, i així regularitzar el que ara és la Rambla Vella. L'acta municipal del 30 d'octubre de 1789 transcriu la carta que el comte de Lacy va enviar al cap d'enginyers, baró de Roncali, en què diu que l'inspector:

me ha instruido lo bastante, para que me imponga que mi juicio en el asunto, antes de darle la comision era arreglado, y quise sin embargo enviarle á él, para exponerlo á Vd. con mas seguridad, y confianza, verificada la sola operacion de demoler el lienzo de muralla, au[n]que no se opone el Sargento Mayor, considerandola de la Real Gracia, resulta inútil el Baluarte de Carlos Quinto, pues á su flanco derecho, no le queda á quien defender, que es la única pieza util, internin permanezca en pie la muralla de que se trata, pues las dos canas impedidas de los edificios de su frente, y el flanco izquierdo con un torreón que le ocupa, son inservibles mayormente que queda en su ser el Baluarte de Cervantes mas avanzado á la Marina, y playa, con elevacion competente de mamposteria, buena construccion y situado ventajosamente, de que se infiere, que cuando se dió el Real permiso de ensanchar la Poblacion, se comprendió el

459 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 157. Arxiu Municipal de Tarragona, carpeta «Expediente sobre derribo de la Muralla (R. Vieja). Índice de actuaciones (de 1774 a 1787)». Conté el plec de documents «Resumen de todo lo ocurrido hasta ahora en el Expediente sobre el derribo del Lienzo de Muralla por la parte que corresponde á la Rambla de esta ciudad, con el fin de poder construirse Casas en el mismo sitio», publicats parcialment a ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., esp. pàg. 193.

És força interessant observar que als plànols de finals de segle XVIII ja no apareix la Muralleta. Cf. els plànols de 1795 i 1797 publicats per SÁNCHEZ REAL, J.: *Defensa de Tarragona en 1811*. Tarragona 1982, pàg. 45, i DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.: *El circ romà de Tarragona*, I, op. cit., pàg. 37-39; TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània», op. cit.; PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, op. cit., vol. I, pàg. 49.

460 MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit.

SÁNCHEZ REAL, J.: «Publicaciones sobre Tarragona». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 55-56 (1956), pàg. 70-79.

461 MORANT, J.: *Història i tradició del copatró de Tarragona Sant Magí*, Tarragona 1997, pàg. 26.

462 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 170; ADSERÀ, J.: «Una decisió sobre restos arqueològics». *Revista del Diari de Tarragona*, 3 de desembre de 1989, pàg. 9-10; SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense. El acueducto de las Ferreras». *Quaderns d'Història Tarraconense*. XII (1993), pàg. 147-186.

expresado Baluarte de Carlos Quinto, y el de San Francisco en el termino ó puntos que prefija la gracia, ésto es distancia entre San Francisco y Santa Clara, en cuya extension y frente, se puede derribar, á mi juicio quanto se encuentre de muralla inmediata, siguiendo la direccion de la Rambla; en éste supuesto V. E. podrá providenciar lo que fuese de su agrado.⁴⁶³

De resultes d'això, es va permetre l'enderroc, amb l'autorització prèvia del cap d'enginyers, baró de Roncali.⁴⁶⁴ Però una reial ordre del 18 de desembre de 1789 manà conservar el baluard.

El mes de febrer de 1790 es va concedir permís per obrir el portal de Sant Francesc. El 29 de març es destinava a les obres de les fortificacions l'enginyer Federico Gil de Federich. En aquell any es projectava la porta de Santa Clara, i un any després es verificava la bateria de la porta de Sant Francesc.⁴⁶⁵ Finalment es permet l'aterament del baluard de Carles V i l'obertura del portal de Santa Clara, que encara estava per fer l'any 1792.⁴⁶⁶ Un any abans s'ordena fer el cos de guàrdia del portal de Sant Francesc.⁴⁶⁷ Aquests dos portals s'obriren per donar pas al nou vial de la Rambla, a llevant i a ponent, i reberen els noms dels convents adjacents. Amb el portal de Santa Clara l'accés principal a la ciutat deixa de ser el de Sant Antoni.

El 27 de juny de 1796 fa estada a Tarragona el coronel d'enginyers José López Sopena i l'Ajuntament fa gestions per a l'enderrocament del baluard de Carles V, que no s'aconsegueix per manca de l'ordre de Madrid.

3.3.5 La imatge gràfica: gravats i plànols

Fins ara hem fet una aproximació al que ens han dit els investigadors sobre la construcció de les fortificacions del segle XVIII i s'han pogut observar fortes vacil·lacions quant a la seva adscripció cronològica. Quines van ser realment les fortificacions construïdes pels austriacistes durant la seva estada a la ciutat? Realment sembla com si els diferents autors que en parlen facin una llista de defenses sense gaire fonament crític. La realitat és que ens basem en una sèrie de publicacions sovint amb errors; s'ha generat una literatura assentada en la cita sovint acrítica, mentre que la documentació d'arxiu no ha rebut el tractament que es mereixia.

La cartografia històrica i els gravats de la ciutat ens ofereixen dades que ens poden donar algunes pautes a l'hora d'estudiar l'evolució de les fortificacions al llarg del segle XVIII.

463 Llibre d'actes municipals, any 1789, fulls 174v-178r.

464 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. V, pàg. 170.

465 Al Llibre d'actes municipals de 1790, full 21, consta el: «Memorial de Juan Antonio Rovira que solicita la satisfacció de 75 libras por la realizaci6n del plano de la Rambla y el de la nueva puerta que se está subastando». Cf. HERRERA, J.: «Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira...», *op. cit.*

466 MORERA, E.: *Tarragona cristiana, op. cit.*, vol. V, pàg. 181-182. Segons PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 74-75. No es fa, però, fins al segle XIX.

467 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona, op. cit.*, vol. I, pàg. 97.

En primer lloc hem de fer esment d'un plànol conservat a l'Arxiu Militar de París, publicat per Antonio Bonet Correa.⁴⁶⁸ Es tracta del «Plan de la ville de Tarragone en Catalogne sur la Méditerranée en l'estat quelle estoit en 1700». La ciutat es dibuixa de forma aproximativa, bé que les fortificacions es remarquen força bé i es defineixen amb xifres i lletres, que es descriuen en una llegenda en castellà i francès. Hom situa la porta i el baluard de Sant Joan (A), el baluard de Sant Pau (B), el baluard del Comte-duc –que equival al del portal del Roser (C)–, el portal del Roser (D), el baluard de Santa Bàrbara (E), el baluard de Sant Domènec (F), el baluard de Santa Tecla (G), el baluard de Sant Dídac (H), el baluard i la torre de Sant Jeroni (I), el «revel» de Sant Antoni (K), el baluard de Sant Antoni (M), el portal de Sant Antoni (N), el baluard de Sant Climent (O), el castell del Rei (P), el portalet (R), el baluard de Santa Clara (S), el baluard de Jesús (T), el fortí Reial –«que esta arruinando» (J)–, la torre del Port (2), la fortificació exterior (3), el fortí del Buen Clima (6), el magatzem de la pólvora (8) i la falsabrega (11). També hi senyala, per bé que sense número ni lletra, el baluard de Sant Jeroni.

Ens sorprèn la datació del plànol i de les fortificacions marcades, com les de davant de la muralla de ponent, que es correspondrien a la falsabrega que hom suposa construïda a partir del 1709. També sorprèn el comentari de l'estat del fortí Reial, que probablement estaria a mig construir, així com el marcatge gairebé perfecte del que seria la muralla de Marina, que es data a mitjan segle XVIII, amb el baluard de Sant Carles i el de Marina, així com el baluard d'Orleans. En canvi, a la zona de la platja del Miracle, perfila dues construccions (número 6 i sense número) que es correspondrien als llocs on després s'aixecarien els fortins de la Reina, de Sant Jordi i de la plaça d'Armes. El topònim de «Buen Clima» es pot correspondre amb el que cita Morera, «Bondinar».⁴⁶⁹ El problema rau a saber si el plànol vol reproduir idealment la ciutat abans de la guerra de Successió, incloent-hi anacronismes, o si realment totes aquestes construccions ja estaven en obres.⁴⁷⁰

El gravat que Matt. Antoine Weiss (1711) fa de l'amfiteatre dibuixa, en una perspectiva molt forçada, una sèrie de fortificacions al peu de la muralla del passeig de Sant Antoni, així com la torre del Moll.⁴⁷¹

El plànol de 1716 que es conserva a l'Arxiu General de Simancas tan sols se centra en la Part Alta de la ciutat, de manera que poca cosa pot afegir als anteriors.⁴⁷² Situa el baluard i la torre de Carles V, la Muralleta –amb el Portalet i una construcció davant seu–, la torre del

468 BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX. Planos del Archivo Militar Francés*, Madrid 1991.

469 *Vid. supra*, MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 48-49.

470 Bonet Correa publica altres plànols d'aquests anys, amb marcat similar de les fortificacions: un plànol de 1709 sense llegenda, en el qual ja es grafien els baluards de Sant Pere, del Rei, de Sant Jeroni, el fortí de la Creu, la plaça d'Armes i els fortins de Sant Jordi i de la Reina. De 1710 és el «Plan de Taragone située sur la coste de la mer Méditerranée dans la province de Catalogne», molt menys fiable, a diferència del «Plan de la ville, fort et molle de Tarragone», de 1713 (BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas...*, op. cit.).

471 FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur*, Viena 1721.

472 NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas», op. cit., pàg. 72-75.

Bordell, el portal de Framenors amb dos petits fortins, les torres d'en Tintorer i de Veciana, el portal del Roser, el baluard de Santa Bàrbara, les torres de l'Arquebisbe, del Cabiscol i de Sant Magí, i el baluard de Sant Antoni. Davant del portal homònim, un altre baluard, i més avall el baluard de Cadenas i de la torre de Saportella. Intramurs remarca els castells del Rei i del Patriarca i el palau arquebisbal, entre altres construccions.

De 1749 és el «Plano de Tarragona con su proyecto», en el qual observem ja les fortificacions esmentades i el seu projecte de reforç, en especial al peu de la muralla de Sant Joan.

De gran interès és el ja esmentat –diverses vegades– plànol d'Alcedo de *l'Espanya Sagrada* (1769).⁴⁷³ És, doncs, un document de la segona meitat avançada del segle XVIII, en el qual no manquen tampoc alguns errors toponímics. Se centra en la fortificació de la ciutat i obvia les defenses del port i de ponent. Hi tenim situats els baluards de la Sínia⁴⁷⁴ (1) i del Roser (2); el fortí del Rei (3), el de Sant Pere (4); el d'Starhemberg (5); el fortí i la torre de Sant Jeroni (6); la plaça d'Armes (7); el baluard de la Mercè –aquí anomenat de Sant Antoni⁴⁷⁵ (8)–, el de Sant Climent (9), el de Cervantes (10), el de Jesús (11), el de Sant Joan (12), el de Sant Pau (13), el de Sant Magí –aquí de Santa Tecla (14)–, el de Sant Dídac (16), el de Santa Bàrbara (17) i el de Sant Antoni –que es denomina de Sant Josep (18)–; el baluard i la torre de Carles V⁴⁷⁶ (19), i el lloc on hi havia la torre Grossa –denominada torre Voladera (20)–. Es marca perfectament la falsabraga al voltant de la muralla romana, de la muralla de Sant Joan i dels portals de Sant Joan, del Roser, de Sant Antoni i de Sant Simeó.⁴⁷⁷

Uns anys després (1781), a *l'Atlante Español* d'Espinalt⁴⁷⁸ es publica una «Vista meridional de la ciudad de Tarragona», en la qual es pot veure la muralla de Sant Joan amb els corresponents baluards i portals i, al port, la muralla de Marina, amb la porta de Sant Carles i la torre del Port. Més precís quant a les defenses de la ciutat alta és el gravat de Pau Montanyà que il·lustra el *Viage de España* de Ponz (1785).⁴⁷⁹ La perspectiva des de mar ens mostra l'estat dels castells del Rei, del Patriarca i del palau de l'Arquebisbe. La ciutat es veu delimitada meridionalment per la muralla de Sant Joan, de la qual es veu perfectament el portal en el

473 FLÓREZ, H.: *Espanya Sagrada*, tom XXIV, lám. pàg. 80.

474 Sembla que la construcció del pàrquing de la Rambla Nova va topar l'any 1994 amb aquesta fortificació. Vid. BELLMUNT, C. S.: «Localitzen restes d'un baluard del segle XVIII al pàrking de la Rambla». *Nou Diari*, 13 de febrer de 1994.

475 És de gran interès la notícia que l'any 1994 va aportar el malaguanyat Enric Ballart. Durant les obres de la residència de la Mercè (1975-1976) es va descobrir un túnel amb diferents ramificacions, que podria correspondre a les comunicacions subterrànies de les fortificacions. Sembla que podria tenir un ramal al llarg del passeig de Sant Antoni. Vid. BALLART, E.: «Posible comunicació subterrànea del s. XVIII». *Diari de Tarragona*, 12 de maig de 1994.

476 Per als lectors espavilats, aprofitem el nom popular que es dona a la torre de les Monges.

477 Aquesta porta es va descobrir, amb el corresponent cos de guàrdia, durant les excavacions efectuades pel TED'A. Vid. TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània», *op. cit.*

478 ESPINALI, B.: *El Atlante Español*, tom V, Madrid 1781.

479 PONZ, A.: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables y dignas de saberse que hay de ella*, vol. XIII, Madrid 1785 [hi ha una segona edició de 1788], lám. entre les pàg. 164-165.

corresponent baluard. El de Sant Pau es representa amb troneres i una garita a la punta. El de Santa Clara, de grans dimensions, és també senyalat amb troneres. Ja a la costa tenim la torre del Port, i la muralla i el baluard de la Marina.

El mateix any, l'enginyer Joan Antoni Rovira va fer el «Plano del famoso acueducto de los romanos des de la ciudad de Tarragona hasta el lugar de Pont de Armentera», en el qual es dibuixen les fortificacions de la ciutat i es fa la «Explicacion de las principales de la Plaza de Tarragona»: el baluard de Carles V; la porta de Nostra Senyora; la «torre bolada» (torre Grossa); el baluard i la porta del Roser; els baluards de Santa Tecla, de Santa Bàrbara, de Sant Dídac, de Sant Domènec i de Sant Antoni; la porta de Sant Antoni; el baluard de Sant Climent i la torre de Criminells [sic]; la porta del Miracle; els baluards de Cervantes i de Jesús; el baluard i la porta de Sant Joan; el baluard de Sant Pau, de la Sínia, d'Asprés, de Sant Jaume, dels Canonges i del Moli; el fortí Reial; el baluard i la porta de Sant Carles; el baluard i la torre del Port; el fortí de la Reina i el de Sant Jordi; la plaça d'Armes; el fortí de la Creu; el fortí i la torre de Sant Jeroni; el fortí d'Starhemberg, el de Sant Pere i el del Rei.⁴⁸⁰

De 1795 és el plànol de Juan Saliquet i Negrete, «Plano General de la Plaza de Tarragona con todas sus inmediaciones hasta la distancia de 1500 varas, casas que se hallan en el intermedio con los nombres de sus dueños», amb una «Vista de la ciudad de Tarragona, tomada sobre una línea paralela entre los baluartes nombrados de San Pablo, y el de Servantes...», en el qual es veu un perfil molt similar al de l'*Atlante Español* o al del *Viage de Ponz*.⁴⁸¹

Per conèixer la fortificació de la Marina, hem de fer referència al «Plano del Puerto de Tarragona, su Playa, Arrabal, Bateria, Muralla arruinada y la proyectada», aixecat per l'enginyer José de Santa Cruz i signat a Barcelona el 18 d'octubre de 1870. La llegenda és prou explícita per saber l'estat de la fortificació:

A.B. Muralla proyectada en lugar de la que hay enteramente arruinada y se pretende edificar, formando Almacenes bajo de su terraplen, sin apartarse de la que esta proyectada en el Plano de la Redificcion del Puerto, tiene de largo desde la Bateria de Capuchinos hasta el baluarte de San Carlos, 412 varas, de ancho 15 varas, y de desnivel 11 varas, 2 pies y 4 pulgadas.

S'hi situen el baluard i la porta de Sant Carles, i el baluard i la torre dels Caputxins (que no és més que la torre del Port).⁴⁸²

480 Conservat a l'Arxiu Històric Militar. Llàstima que la reproducció del plànol (de cinc fulls de 80,2 x 64,3 cm) sigui parcial i de petites dimensions. Cf. BONET, M.; CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: «Un plànol de l'aqüeducte Pont d'Armentera-Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 8-9 (1986-1987), pàg. 219-228. Es reproduïx íntegrament, tot i que reduït en caixa, i per tant de difícil consulta, a: *La ciutat hispano-romana*, Barcelona 1993, pàg. 302-303. El text del *Butlletí Arqueològic* i una reproducció desplegable del plànol es reproduïx a *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», 0, Tarragona 1993, pàg. 213-220.

481 Conservat a l'Arxiu Històric Municipal i publicat per SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona en la Guerra i en la Postguerra de la Independència*, Tarragona 1961, pàg. 342.

482 SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, Tarragona 1995, pàg. 116.

Hem de fer esment també del «Plano de las Murallas y Baterias en el Puerto de Tarragona» de 1792.⁴⁸³ De llevant a ponent s'hi senyalen una bateria, la torre del Port, la bateria dels Caputxins, una cortina amb el portal de Marina i una altra cortina fins al baluard de Sant Carles, amb la porta homònima. Al peu de la llegenda hi ha una nota substancial: «Que las murallas de las cortinas y baluartes asta E [baluard de Marina] sobre ser vajays y de tapiales se hallan en muy mal estado».

3.4 El segle XIX

La passada centúria marca el punt d'inflexió de les fortificacions de la ciutat. Si a començaments de segle Tarragona es preparava per a la guerra contra les tropes napoleòniques i patia un dels més cruels setges de la Guerra del Francès, a les acaballes havia enderrocat bona part de les fortificacions i el que restava de muralla romana feia pocs anys que havia estat declarat monument nacional.

A principis d'aquell segle tenim dades tant de petites obres d'adobament com de la forta activitat constructiva a la zona del port.

3.4.1 Les reixes del passeig de Sant Antoni

Entre els dies 11 i 15 de novembre de 1802, el rei Carles IV va fer estada a Tarragona i va sojornar a les cases del carrer d'en Granada.⁴⁸⁴ És en aquest moment quan es col·loquen els famosos balcons de la casa Canals, que donen l'especial carisma al passeig:

Para el alojamiento de SS. MM. y Altezas los Señores Reyes, dispuso el Ayuntamiento de las seis casas de la calle de Granada de la acera que tienen la vista a la mar que son las casas de Canals, la de Patau, la de Figuerola, la de Llorach, la de Escolá y la de los PP de Poblet, desocupándolas sus dueños y abriendo puertas de comunicación en las mismas casas para que pudiesen comunicarse en todas las piezas principales y como esas Casas tienen Rexas por la parte de Mar se quitaron seis y mandaron poner seis balcones distribuidos en las Casas más inmediatas de la Puerta de S. Antonio para que SS. MM. lo pudiesen estar con mejor comodidad y desencia para ver las diversiones y obsequios que ofrecía la Ciudad y Gremios en la plaza fuera de la Puerta de San Antonio enfrente los balcones de Palacio y se puso en ellos un pabellón de Damasco carmesí...

Aquest fet motivà també que en escriptures noucentistes es conegués també com el «paseo de les reixes».

483 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 49; publicat a ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., fig. 4. Molt similar és un altre plànol publicat per aquest autor, ibidem, fig. 3.

484 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. II, pàg. 113-115.

SALVAT, J.: *Tarragona antigua y moderna...*, op. cit.

Amb motiu d'aquesta visita, l'Ajuntament va demanar poder obrir la porta de Santa Clara.⁴⁸⁵ El comte de Santa Cruz va redactar el corresponent projecte i, amb la seva obertura definitiva, al poc temps va deixar de funcionar la de Sant Simeó. El mes de desembre Godoy va autoritzar l'aterrament de part del baluard de Carles V.⁴⁸⁶

3.4.2 La muralla i el port

L'any següent, una reial ordre va aprovar la creació d'una junta per dur a terme la reurbanització de la zona del port. Es componia de Pere Ignasi Correa, l'enginyer Antoni López Sopena, Joan Smith, director de les obres del port, i Josep Torras Pellicer. Entre les actuacions projectades, es proposava un nou traçat de les fortificacions de Marina.⁴⁸⁷ D'aquest mateix any data el «Plano de la nueva poblacion que se propone ejecutar en la Marina de la plaza de Tarragona segun el examen hecho sobre el terreno por la Junta que en R[ea]l. orden de 5 de febrero de 1803 se sirvió S.M. determinar p[ar]a este efecto, ceñida á las fortificaciones q[ue] se proyectan y se consideran mas convenientes establecer en lo sucesivo».⁴⁸⁸ En aquest se situen els baluards de Cervantes, de Jesús, de Sant Joan, de Sant Pau, de la Sínia, d'Asprés, de Sant Jaume, «que se ha de demol[er]», i dels Canonges,⁴⁸⁹ el fortí Reial; la bateria sobre el Molí; el baluard i la porta de Sant Carles, i la porta de la muralla del Port, bateria rasant «princiada en el año 1800 que debe concluirse». Entre altres actuacions, es proposava refer una sèrie de fortificacions notòriament en mal estat i construir-ne de noves, tal com es pot llegir en la transcripció de l'explicació i en els traçats del plànol.

3.4.3 La Guerra del Francès

L'any 1806, Alexandre de Laborde va publicar el primer volum del seu famós *Voyage*, en el qual incloïa un complet plànol de la ciutat de Tarragona amb les seves fortificacions.⁴⁹⁰

485 Segons el «Plano de la puerta de Santa Clara que se está abriendo en esta Plaza inmediato al convento de Santa Clara, como también el de un Cuerpo de Guardia y Placeta proyectada», signat per José de Santa Cruz el 10 d'octubre de 1802.

486 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 194. MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit., erròniament data el fet l'any 1800.

487 ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., pàg. 14-15. També es reproduïx, i datat el 1804, a SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, op. cit., pàg. 164.

488 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 52-53.

ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., lám. 8. A més, publica un altre plànol del mateix any, signat per Smith (lám. 3). També és interessant un plànol signat per Sopena, de 1807: «Plano de la porción de terreno que media entre el Recinto alto de la plaza de Tarragona y su Puerto, en donde se señalan los límites en que se podrá extraer Piedra para la formación del nuevo muelle que se esta haciendo».

489 De 1800 data un plànol de la nova bateria que havia de substituir el baluard dels Caputxins, publicat per ALEMANY, J.; BLAY, J.; ROQUER, S.: *Port de Tarragona*, Tarragona 1986, pàg. 83.

490 LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, op. cit., planxa XLVII, pàg. 131.

Sens dubte, el seu paper d'espia de Bonaparte el dugué a detallar al màxim l'estat de les defenses: la caserna de Pilat; els baluards de Sant Pau, de Sant Joan, de Jesús, de Cervantes, de Sant Climent, de Sant Josep, de Santa Bàrbara, del Roser, de Santa Tecla, de Sant Antoni, dels Canonges, de Sant Carles i la seva porta, i del Port; la bateria dels Caputxins; la torre dels Cartoixans; el forti d'Starhemberg, el de Sant Pere i el del Rei; el portal del Roser; la porta nova de Sant Francesc i la de Santa Clara; la porta de Sant Joan i la de Sant Simeó; la porta i el portal de Sant Antoni, i el forti Reial.⁴⁹¹

Dos anys després, les tropes napoleòniques envaeixen la Península i comença la Guerra del Francès (1808-1814). La ciutat aviat es veu abocada als preparatius per a la defensa, ja que es converteix en la capital del Principat després de la caiguda de la Ciutat Comtal.⁴⁹²

Fa gairebé cent anys, Antoni de Magriñà ens deixava aquesta descripció de la Tarragona de la primera meitat del segle XIX, en la qual la imatge urbana era literalment oprimida per les fortificacions:⁴⁹³

La Tarragona de 1800, ó sea el último año del siglo XVIII, era un gran convento, una gran fortaleza y un Museo arqueológico viviente. La fe, la fuerza y el recuerdo del pasado, estaban hermanados. Dios, el Rey y la Historia eran trinidad que imperaba en ella [...].

Como fortaleza poseía la actual muralla, que tenía sus fosos, baluartes y contra muralla. Cerraba la ciudad por la parte Sur con un lienzo de muralla defendido por el fuerte de Cervantes al Oeste y el de Toro al Este, que pasaba por el actual centro de las casas señaladas con sus números impares de las Ramblas de San Juan y de Castelar, ó sea la parte Norte de éstas; su extensión era de la calle de Ixart al paseo de Santa Clara. A más estaba rodeada de fuertes y reductos exteriores, en número de doce, de los cuales quedan vestigios de todos, menos de dos, una que llamaban Plaza de Armas, que estaba en la carretera de Barcelona y otro llamado Fort Roig, que estaba en el actual Campo de Marte [...].

Cinco puertas, que al anochecer se cerraban y hasta que estaba amanecido no se abrían, en las que constantemente había guardia, daban salida y franqueaban la entrada; tales eran: la de San Antonio, construida en 1737; la del Rosario, que aun existe; la de San Francisco entre el Instituto provincial y la fuente del Rajolot; la de San Juan entre la actual calle de Augusto y la Rambla de San Juan, y la de Juan II por donde este rey entró en Tarragona en el siglo XV, que fué inutilizada cuando se construyó la de Santa Clara, y estaba en la rampa en forma de escalinata que hay al lado del castillo de Pilatos. A más de estas puertas, en las murallas había los rastrillos en las contramurallas, que los principales eran los de San Francisco y San Antonio, que hizo desaparecer la revolución del 68.

491 Hem de fer esment del «Plano del proyecto de una nueva población en la Marina de Tarragona aprobado p[or] el Sr. Generalísimo», de 1802 i una còpia de 1806, en què destaca especialment el forti Reial (publicats per ARESTÉ, J.; *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., lám. 6; SÁNCHEZ REAL, J.; *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, op. cit., pàg. 166). De 1807 és el «Plano que manifiesta el local en donde se ha proyectado el Cuartel para la Compañía Fija del Real Cuerpo de Artillería, y limite que le circuyen», conservat al Servei Històric Militar i citat per DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.; *El circ romà de Tarragona*, I, op. cit., pàg. 32 i 37 (vid. també ARESTÉ, J.; *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., lám. 10). En aquest es pot apreciar l'estat de les fortificacions de la zona del baluard de Carles V.

492 En aquest cas parlem de Ciutat Comtal, és a dir, Barcelona, i no de ciutat comtal, equivalent a ciutat medieval d'època comtal.

493 MAGRIÑÀ, A. de: *Tarragona en el siglo XIX*, Tarragona 1901, pàg. 47-50.

No havia ninguna casa de camp ni ninguna pared en las inmediaciones de la ciudad, o mejor dicho fortaleza, pues como plaza de guerra, estaban prohibidas las edificaciones y construcciones dentro de la zona militar; así tampoco existía ningún cultivo dentro de ella, pues todo eran yermos y roca pelada, salvo la huerta de la parte del Francolí que ya estaban fuera de la primera zona de defensa.

De cualquier lado que se mirara Tarragona, su aspecto era muy triste, no se veían más que murallas, justificadoras de su fuerza, y las torres ó campanarios de la Catedral, de San Francisco y de San Agustín, que justificaban su fé. Siempre me acordaré cuando siendo niño, hace más de medio siglo, en 1847, la tristeza que de mí se apoderaba al regresar de paseo con mis compañeros de Colegio, al ver aquellas murallas con su aspecto lúgubre, teñidas de color de los siglos, me hacía el efecto de una gran cárcel y el corazón se me oprimía.

La ciutat, doncs, es mostrava envoltada de baluards, fortins, cortines... insuficients, però per a la seva correcta defensa davant l'exèrcit francès. Malgrat els segles de construcció de fortificacions, el que tenia Tarragona era un complex mig rònc, en males condicions, sense fossats ni camins coberts, en part obsolet en part inacabat, amb greus problemes per defensar la zona del port i inútil sense un bon suport naval. El mateix general Senen de Contreras, defensor de la plaça en el setge de 1811, tenia clar que Tarragona no era ni de bon tros inexpugnable.⁴⁹⁴

Les fortificacions existents es van reforçar amb noves construccions, fetes amb materials dolents i amb pressa. La protecció del flanc del port, si seguim Recasens, es constituïa pels baluards de la Sínia, de Santa Caterina, d'Orleans, la lluneta del Rei, els baluards del Rei i de Sant Carles, la bateria de Sant Josep, la lluneta del Príncep i el fortí del Francolí. També es va construir el baluard de Reding i es feren altres obres militars.⁴⁹⁵ Per a la defensa dels afores de la ciutat, es feren obres de fortificació al fortí de l'Oliva; al Llorito es va fer un altre fortí i, prop seu, el poc conegut fortí dels Ermitans.⁴⁹⁶

494 RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, op. cit., pàg. 68.

Hi ha una abundosa bibliografia sobre el setge de la ciutat, de la qual hem utilitzat:

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàssim.

SALAS, J., de: *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811*, Tarragona 1882 [publicat anteriorment a la *Revista científico-militar*, 3a època, tom 3], o el de *VAtlas de la Guerra de la Independencia*, lám. 32, Arxiu Històric Militar.

SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, op. cit.

SÁNCHEZ REAL, J.: *Defensa de Tarragona en 1811*, op. cit.

495 Entre les obres de defensa, hem de fer menció de la muralla de 7 metres d'amplada excavada a la capçalera oriental del circ pel Taller-Escola d'Arqueologia. Vid. TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània», op. cit.

496 RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, op. cit., pàg. 64-68.

Morera ens dona una descripció similar: «no sólo tenía construída ya la doble muralla de que antes se ha hecho mérito, sino que, extra de la misma, aparecía levantada una línea de fuertes exteriores, que rodeaba todo su recinto militar. Hacia occidente, en el extremo de la muralla de San Juan, y debajo del baluarte de San Pablo, aparecía el llamado de la Sénia; entre éste ya la puerta del Rosario, existía el baluarte del Rosario, cuyo terraplén todavía se conserva y sirve de plataforma al sitio en que ha sido erigido el monumento dedicado al tarraconense Excmo. Sr. Eduardo Saavedra y Moragas; más al norte, como salientes de la muralla se levantaron los fuertes llamados del Rey y de San Pedro, y ya enfilando a la cumbre de la colina, donde radica la ciuda, aparecían, como una tercera línea fortificada, los fuertes de Starhemberg y fuerte y torre de San Gerónimo. De allí hacía oriente, se cerraba el

L'any 1808, la Junta del Corregiment de Tarragona va crear una comissió de fortificacions, que va ordenar, des d'un primer moment, fer companyies de treballs forçats amb ciutadans d'entre 16 i 40 anys, que s'encarregarien de les tasques de reforç de les defenses, car la Junta Superior va prohibir esmerçar-hi diners.

Després de la derrota a Molins de Rei, el 24 de desembre de 1808 es pren Tarragona com a reducte davant les tropes napoleòniques i el general Reding decideix millorar les fortificacions, sota la direcció del sergent major Ramon Folguera. La Junta Superior i l'intendent, necessitats de cabals per a les despeses de guerra, designen la Junta del Corregiment perquè s'encarregui de les tasques de fortificació, i se l'autoritza a usar els fons propis i a recaptar diners tant a la ciutat com al districte.

La manca de diners i les vicissituds bèl·liques van marcar profundament el ritme de les obres. L'amenaça de setge va fer augmentar la intensitat dels treballs els primers mesos de 1809 i, després de la presa de Lleida i el setge de Tortosa, hi ha un segon moment de fortes actuacions a la segona meitat de l'any 1810.

Els mesos de desembre de 1808 i gener de 1809 es va estipular un arbitri de 10 rals sobre càrrega de vi i 15 sobre la de licor. També es va ordenar una contribució extraordinària als ciutadans de 15.000 rals mensuals, a més de la contribució amb el treball personal. Una derama als pobles del Camp tenia un muntant de 30.000 rals.

Amb el setge de Girona, les ajudes econòmiques de la Junta Superior i del capità general van cessar.

L'any 1809, la Junta Superior insistia al Corregiment de Tarragona a continuar les obres i s'obligà els ajuntaments a pagar determinades obres segons un pla establert: millorar la fortificació del port, especialment els baluards de Sant Domènec i d'Orleans, i la construcció d'un baluard nou entre les torres de la Garsa i la Vigueta. Es preveia construir un revellí al costat de la porta de Sant Francesc i continuar els treballs al fortí Reial, entre altres tasques. Però les obres tingueren serioses dificultats financeres, fins a l'extrem que els treballadors no es presentaven a la feina perquè se'ls devia el sou d'unes quantes setmanes.

recinto, con el baluarte de San Antonio comprensivo de todas las fortificaciones, cuyos restos aparecen hoy en los alrededores de la Casa de Beneficiencia, para llegar a la plaza de armas, en el camino o carretera de Barcelona, y desde dicho sitio, al fuerte de la Reina y de San Carlos [sic] erigidos en pequeño promontorio, entre las dos playas de la Rabassada o el Milagro, para incluir la última dentro de la fortificación total de la ciudad. Además, formando parte de la muralla moderna, existían los baluartes de San Clemente, en donde existe ahora el grupo de casas de los Sres. Ripoll; al extremo de la Muralla de Santa Clara, el baluarte llamado Cervantes, del cardenal-arzobispo que construyó la Muralla de San Juan, con los baluartes de Jesús, San Juan y San Pablo, que formaban parte de dicha muralla; los de Santa Tecla, Santo Domingo, San Diego y Santa Bárbara, siguiendo nuevamente la ruta amurallada hacia occidente; los conocidos por fuerte Breyto, San José y Cadenas, como salientes de la antigua muralla romana, y en la parte baja el fuerte Real, sobre el puerto moderno, el del Francolí, junto al río, el del Lazareto, y otros tambores salientes de menos importancia, terminándose en los años de la guerra, los conocidos por huertos del Príncipe, baluarte de la Cruz y el fuerte del Olivo, teatro de sangriento asalto, pocos días antes del de la ciudad a mediados del año 1811» (MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», *op. cit.*).

L'any 1810, Enriquer O'Donnell va establir definitivament el quarter general de l'exèrcit de Catalunya a la ciutat de Tarragona, fet que va provocar un nou impuls a les obres de fortificació.

La manca de fons va dur el mes de març a exigir una contribució de 200 treballadors i es van tornar a aplicar arbitris sobre el vi i el licor i altres aportacions extraordinàries tant de la ciutat com del Camp. Si bé al principi aquestes mesures donaren resultat, la resistència de la població va fer fracassar l'intent. Per això la Junta Superior, finalment, es va veure obligada a utilitzar els seus fons en les fortificacions. Segons Recasens, entre el juny de 1808 i el maig de 1809 es van gastar més de 800.000 rals de billó, a més de 20.000 més procedents d'un préstec de l'intendent. D'aquesta quantitat, uns 715.000 procedeixen de fons municipals.⁴⁹⁷

Però, finalment, Tarragona fou conquerida per les tropes napoleòniques dirigides pel mariscal Suchet. No entrarem ara a explicar les vicissituds del setge, narrades a bastament pels diferents autors que s'han ocupat del tema. La cartografia que descriu el setge ens informa tant de les defenses com de l'evolució de l'avanç de les tropes napoleòniques fins a la sangonant caiguda de la ciutat el dia 28 de juny de 1811.

En primer lloc tenim la «Descripción topographica de la Ciudad de Tarragona y de su sitio en 8 de junio de 1811», més que plànol, croquis en el qual se situen les defenses militars de la ciutat i les línies d'atac napoleòniques.⁴⁹⁸ Força coneguts són el «Plan de Tarragone» i el «Plan du Siège de Tarragone»,⁴⁹⁹ en què es descriu el setge de 1811, dels quals s'han fet reproduccions posteriors.⁵⁰⁰

Entre 1811 i 1813, els exèrcits napoleònics van realitzar algunes obres de reparació a les fortificacions de la ciutat. El general d'enginyers Rogniat va preparar un pla de reconstrucció de les defenses de la ciutat baixa i Musnier va rebre l'ordre de fer el mateix a la Part Alta. El capità d'enginyers Rouselle va dirigir les tasques. Per a la seva execució, els francesos van fer reclutaments forçosos al Camp, ja des del juliol de 1811, que van topar amb la resistència dels diferents pobles. Al final adjudiquen l'obra a preu fet a un constructor particular, i van obligar a fer contribucions numeràries.⁵⁰¹

Si el setge de 1811 per les tropes napoleòniques va tenir efectes devastadors, la seva retirada tampoc no va fer curt. Abans de marxar l'exèrcit francès, es va donar ordre al general Bartoletti de volar els punts neuràlgics de la ciutat.⁵⁰² Així, es disposaren 23 mines de pólvora

497 RECASENS, J. M.: *El Corregimiento de Tarragona y su Junta en la Guerra de la Independencia (1808-1811)*, Tarragona 1958, pàg. 90-93.

498 Publicat a ALEMANY, J.; BLAY, J.; ROQUER, S.: *Port de Tarragona*, op. cit., pàg. 78.

499 El primer apareix publicat a ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., lám. II. Pertany a les memòries del mariscal Suchet (SUCHET, L. G.: *Memoires du Maréchal Suchet*, 2 vol., París 1828).

500 Com el que publica SALAS, J. de: *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811*, op. cit.

501 RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, op. cit., pàg. 326-328.

502 ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., pàg. 42-43.

SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, op. cit., pàg. 344.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, op. cit., vol. V, pàg. 315 i 317.

ra, que es van explotar el 19 d'agost de 1813. Les parts vitals de la fortificació van ser arrasades, com els castells de Pilat i del Patriarca. Fallà, però, la mina del baluard de Sant Magí –la religiositat populat ho atribueix a un miracle del patró de la ciutat–, però malgrat tot Tarragona va quedar devastada. Una descripció coetània de la ciutat ens demostra la magnitud del desastre:⁵⁰³

A la subida de la Rambla hasta la puerta del Rosario, no se puede pasar por las ruinas; bien que á la parte que mira fuera de la ciudad, hay algún tanto de muralla. El Fortin Negro, parte está arruinado. Subsiste la torre del palacio. La mayor ruina es la del castillo ó palacio del Patriarca, que ha caído enteramente, menos la cuarta parte de la torre; las ruinas ocupan la mayor parte de la Pescadería vieja; la calle que le sigue en donde havia las carnicerías, hasta encontrar la de la mercería, arruinada toda hasta la casa del droguero Pastó; volado el castillo de Pilatos, toda la plaza del rey llena de ruinas, con algunas casas caídas, volada la Muralleta al baxar de la pescadería nueva, habiendo quedado dos cañones de 24 sobre las ruinas; parte del fuerte de Cervantes volado; la iglesia de Dominicos quemado con el trigo que tenían en ella; intacta por la misericordia de Dios, la Catedral, y han quedado algunas bombas, balas y granadas en las murallas.

Els dibuixos de Vicenç Roig *Vicentó* són testimonis gràfics del desgavell.⁵⁰⁴

3.4.4 Darreres fortificacions de la ciutat

Durant el regnat de Ferran VII es feren algunes obres de fortificació, com la cortina des del baluard de Sant Francesc al Llatzaret, el baluard de la reina Amàlia o la plaça d'Armes, segons afirma Andreu de Palma.⁵⁰⁵

Amb el Trienni Liberal, el regidor Guillem Oliver va proposar la construcció d'un nou recinte defensiu, en el qual s'incloua la població de marina i es desmuntava la muralla de Sant

503 *Gaceta Extraordinaria del Principado de Cataluña*, 22 d'agost de 1813, citat per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., pàg. 42. Hi ha un plànol al Servei Històric Militar en el qual es marquen els punts de la ciutat volats el 1813 [publicat per FERRER, M. A.; AROLA, R.: «Necessitat d'una reforma urbana a la ciutat de Tarragona durant el Trienni Constitucional». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 133-140 (1976-1977), pàg. 271-295, i posteriorment per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., lám. 12].

504 És il·lustrativa la carpeta publicada amb motiu del 175 aniversari del setge de Tarragona (MORANT, J.: *El Setge de Tarragona de 1811...*, op. cit.). Els dibuixos de Vicentó es poden apreciar a la làmina XVII, amb la ciutat incendiada després de la retirada dels francesos; la làmina XIX, amb dos aspectes del castell del Patriarca; la làmina XXI, amb dues vistes del castell de Pilat, comentades més amunt. A la làmina XX ens ofereix una visió anònima de l'enderrocats castell del Patriarca i a la làmina XXII, dos dibuixos més amb l'aspecte dels baluards de Sant Pau i de Sant Antoni. Els originals es conserven a l'arxiu del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

505 PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, op. cit., vol. I, pàg. 48-49. De 1817 és una còpia d'un plànol servat al Servei Històric Militar signat per José Díaz: «Desniveles del terreno que comprende el proyecto de Quartel de Ynfan(eria) y, parque de Yngenieros propuesto para la Plaza de Tarragona y manifiesta del modo como deven considerarse combinadas con la nueva obra las porciones antiguas que subsisten utiles» (citat a DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.: *El circ romà de Tarragona*, I, op. cit., pàg. 33 i 38). Cal veure també: el «Plano del muelle, contra-punta y nueva población del puerto de Tarragona, su ciudad y cercanías» de Pablo Bartoli (1823), el «Plano» (1830-1840), el «Plano de Tarragona y sus alrededores hasta la distancia de 1500 varas» amb descripció de les fortificacions (1847) o un altre de 1850 (ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona*, op. cit., lám. 13, 14, 16 i 17). Quant al baluard de la reina Amàlia, ha estat localitzat i estudiat durant les darreres excavacions a la zona, realitzades per l'empresa Codex.

Joan. Amb aquesta idea, Oliver proposava crear una junta especial amb el comandant de la província com a president, el governador com a vicepresident, a més del ministre d'Hisenda provincial, el comandant director d'enginyers i el d'artilleria, el director de les obres del port, dos representants municipals i dos més elegits pel cap superior, a més d'un dipositari i un comptador.⁵⁰⁶

El 27 de maig de 1822, Oliver es va adreçar a l'Ajuntament i a la Comissió d'Obres amb aquestes paraules:

ni no se tratase ahora más que de concluirse la cerca que se está construyendo al frente del Francolí en la marina, fuera obra pronto y fácilmente concluida, con las disposiciones ya tomadas por el Ayuntamiento con la Comisión especialmente nombrada para esta obra y con gran protección del Señor Jefe Político. Más como con esta sola obra no se conseguirán los principales y más importantes fines que el Gobierno, los Jefes, el Ayuntamiento y vecindario de Tarragona se ha propuesto, cuales son los de unir y cerrar con defensa toda la población de esta capital, reedificando o recomponiendo las obras de fortificación o resguardo, según los nuevos planes adoptados por la superioridad, es preciso seguir las reglas ordenadas en semejantes casos.

El mateix any exposava que, aprofitant la reconstrucció del portal de Sant Carles, es feia convenient reparar el camí de sortida de la ciutat, inutilitzat des de la Guerra del Francès. Quant al finançament de les obres, Oliver proposava el 23 d'agost que es fes un ban «escitando el patriotismo y celo de los moradores de esta Ciudad para que sea con dinero o con carros auxilien gratuitamente y voluntariamente a las interesantes y urgentísimas obras de la cerca». A finals d'any, amb la imminència de la invasió dels Cent Mil Fills de Sant Lluís es feia urgent fortificar la ciutat i es va optar per llogar obrers a jornal.⁵⁰⁷

En aquells anys també es va intentar l'enderrocament del castell del Rei, aleshores anomenat «Cuartel de Pilatos» (1820), i aprofitar la pedra per reparar diferents panys de muralla que estaven malmesos. Finalment la destrucció es va poder evitar.⁵⁰⁸

L'any 1825 el municipi va acordar enderrocar el que quedava del castell del Patriarca i obrir de bell nou la porta de Sant Francesc.⁵⁰⁹

506 FERRER, M. A.: «El programa urbanístic de Guillem Oliver, síndic personer de la ciutat de Tarragona l'any 1819, diputat a Corts per Catalunya l'any 1820 i regidor de Tarragona el 1822-23». *Revista Tècnica de la Propietat Urbana* núm. 27 (1977), pàg. 115-122.

FERRER, M. A.; AROLA, R.: «Necessitat d'una reforma urbana a la ciutat de Tarragona durant el Trienni Constitucional», *op. cit.*, pàg. 271-295.

507 Entre aquestes obres de reforç davant la imminència de les tropes absolutistes, la zona del castell de Pilat-capçalera oriental del circ, afectada per les explosions de 1813, es va reedificar de bell nou. *Vid.* TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània», *op. cit.*

508 Llibre d'actes municipals, sessió del 15 de juny de 1820, full 115. *Vid.* també ADSEÀ, J.: «El Dr. Manuel Dalmau (hijo) y el derribo del 'Castillo del Rey'». *Boletín informativo del Colegio Oficial de Médicos de la Provincia de Tarragona* núm. 6, juliol de 1969, pàg. 37-56.

509 MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, *op. cit.*, vol. V, pàg. 393. Una de les darreres descripcions de les fortificacions de la ciutat es troba al diccionari Madoz (MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico e histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, tom XII, Madrid 1849, pàg. 377-378) i encara més interessant, i poc coneguda, la del *Diccionario Geográfico Universal*, tom IX, Barcelona 1833, pàg. 488-511.

4. LA MURALLA, MONUMENT (SEGLES XIX-XX)

Al llarg del segle XIX Tarragona té un desenvolupament econòmic, cultural i demogràfic que porta a eixamplar el nucli urbà, fins llavors cenyit pel seu sistema defensiu i obligatòriament separat d'un incipient barri de marina amb un port en creixement. L'objectiu era clar: unir la Part Alta i el barri de marina, l'impediment físic havia de ser superat per la piqueta.

Per altra banda, el sistema defensiu de Tarragona havia quedat obsolet pels avenços de la tecnologia militar i de les noves estratègies bèl·liques, fet que permetria sense gaires problemes el seu enderroc, i amb uns bons beneficis per a l'Estat en vendre els terrenys.⁵¹⁰ Les demolicions s'iniciaren l'any 1854, i evidentment s'emportaren per davant les construccions modernes i el que restava de les romanes.

Aquell any van començar els enderrocs de les fortificacions i l'eixamplament de la ciutat, amb la planificació del que ara és la Rambla Nova.⁵¹¹ Dos anys després s'enderrocà el baluard de Jesús, zona en què Hernández Sanahuja vol veure el «recinte sagrat» de Tarragona, segurament una pedrera romana.

Amb la revolució de 1868, Tarragona deixa de ser considerada plaça forta. Aquell mateix any, Hernández publica una detallada descripció dels «Muros ciclòpeos de Tarragona» en el segon volum de les *Memorias de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*.⁵¹² Llavors la Junta Revolucionària de Tarragona engegà un seguit d'actuacions per tal de demolir la muralla exterior. El mes de setembre s'enderroquen els portals de Santa Clara i de Sant Francesc i, entre d'altres, el fortí Reial. Un any més tard, després de la victòria electoral republicana, continuen les activitats per tal de desmuntar les defenses de la ciutat, com la muralla de Sant Francesc o el baluard d'Starhemberg o de Cadenas. En ser enderrocat el 1869, es redescobreix la portella dels Jueus. L'enderroc afecta la fortificació romana i medieval, i es va haver de

510 Fet que es fa palès en la documentació estudiada per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona...*, op. cit., pàg. 135-151.

511 Ibidem, i també: DASCÀ, A.; ROVIRA, J.: «Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història». *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense -una aproximació a la seva història- (1844-1994)*. Tarragona 1994, pàg. 85-328, esp. les pàg. 168-169 i 190-192.

512 HERNÁNDEZ, B.: «Muros ciclòpeos de Tarragona», op. cit.

refer el mur.⁵¹³ A finals de 1870, el governador dóna permís per reobrir la portella dels Jueus, feina que es dilata fins a la visita reial d'Amadeu de Savoia.⁵¹⁴

Durant aquests anys, les gestions de la Societat Arqueològica i la Comissió de Monuments, que van recórrer a les acadèmies de Madrid, no es van centrar en la protecció de les fortificacions modernes, les quals tenien clar que eren un destorb al creixement de la ciutat, sinó a evitar que durant la *vorágine* urbanística es malmetessin les restes romanes.

Les gestions fructificaren el 14 de novembre de 1871, quan una ordre del director general d'Instrucció Pública va establir que la Comissió de Monuments realitzés les gestions oportunes per evitar la demolició de les muralles i del castell de Pilat. El dia 1 de juny es votà una llei general per mitjà de la qual se salvaven de la venda i de l'enderroc els edificis històrics.⁵¹⁵

El govern central va anunciar la desmilitarització de la ciutat i una ordre de l'administració provincial va donar ordre de pública subhasta de les muralles. Les gestions de la Comissió de Monuments i de la Societat Arqueològica van ser dirigides a evitar tal desastre. En aquest context es redactaren uns *Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destruccion de aquellos monumentos*.⁵¹⁶ S'hi incloïen una memòria de la Comissió de Monuments dirigida al governador civil, signada el 2 de gener de 1871; l'acta de la sessió de Junta de la Societat Arqueològica, del dia 17 de desembre de l'any anterior; una memòria de la Societat Arqueològica al ministre d'Hisenda, del 17 de febrer de 1871, i un plànol amb llegenda dibuixat pel mateix Hernández.⁵¹⁷

També, amb data de 13 d'octubre, Hernández redactà un text sobre les muralles de la ciutat. En aquest manuscrit les descriu, referint-se al plànol publicat el mateix any, seguint els conceptes que tenia sobre la vella fortificació romana. Finalitza el text amb un important comentari sobre la cessió de la muralla al municipi:

El Ayuntamiento tiene pedido al Gobierno la totalidad de las murallas de Tarragona antiguas y modernas; éstas para dar ensanche á la poblacion y hermosearla, y aquéllas para su conservacion.

Sembla que la Comissió de Monuments va fer el mateix, però creu necessària la «cesion de todo lo que no sea monumental (de les fortificacions) á esta Corporacion municipal, que á no dudar será bien poco, puesto que las murallas modernas radican en terrenos de particulares á quienes no se les indemnizó».

513 Documents originals exposats a *Muralles de Tarragona, op. cit.*, pàg. 11, amb fotografia d'un dels dibuixos d'Hernández Sanahuja.

514 DASCA, A.; ROVIRA, J.: «Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història», *op. cit.*

515 LLORT, P. [Toda, E.]: «Les Muralles de Tarragona», *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 42 (1932), pàg. 137-187.

516 *Muralles de Tarragona. Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destruccion de aquellos monumentos*, Tarragona 1871.

517 *Vid.* CORTÉS, R.: «Murallas antiguas de Tarragona», un manuscrito inédito de Buenaventura Hernández Sanahuja», *Universitas Tarraconensis*, IV (1981-1982), pàg. 135-143, nota 1.

L'any 1872, al costat del portal del Roser es va enderrocar un tram de muralla. La notícia de la premsa mostra la sorpresa pel fet:

No sabíamos que tal muralla se hubiese vendido y ni siquiera hemos advertido que se haya anunciado la subasta en Boletín alguno, por lo que, y por haber oído decir que todas las murallas antiguas de esta habían sido cedidas a la Comisión de Monumentos, nos ha extrañado sobremanera ver que se haya procedido al mencionado derribo.⁵¹⁸

L'any 1883 el municipi va fer obrir una porta –al llenç entre les torres de Sant Magí i el baluard de Sant Antoni– per comunicar l'Escorxador amb l'exterior de la ciutat. El rebombori i les protestes van ser molt forts, i les accions endegades van fructificar amb la declaració de Monument Nacional el 24 de març de 1884. El mateix any, per reial ordre del 30 de setembre, el Ministeri d'Hisenda declara exemptes de desamortització les muralles «ciclòpies» i un any després passen a ser possessió municipal.⁵¹⁹ Però el mateix any s'informava a la Reial Acadèmia de la Història de Madrid que l'Ajuntament havia començat a enderrocar un tram de muralla de Tarragona. L'Acadèmia lamenta el fet i dicta mesures per evitar-ne la desaparició:

Es nacional y ni pudo ni puede estar a disposición del Municipio: y es además de no escasa valía para la historia universal del linaje humano.⁵²⁰

Les obres de construcció del seminari (1985) provocaren una esllavissada de la muralla adjacent,⁵²¹ reparada per l'arquitecte Salas Ricomà. L'obra es va realitzar quatre anys més tard «en condicions dolentes, perquè es tingué la desastrosa idea de repicar els carreus romans deixant-los com si fos obra nova», segons diu Lloret, que glossa altres problemes i veritables situacions carpetovetòniques a la muralla.

Sembla que les obertures de finestral i balcons al passeig de Sant Antoni van obligar, el segle passat, a ficar reixes per evitar intrusions. L'any 1876 es van tancar les portelles del Roser i la Portella, que eren un cau de brossa. Una nit van robar la reixa de la primera, i l'any 1880 les aigües residuals del canonge Llopis, que vivia en una casa a redós de muralla, baixaven pels paraments. L'any 1881 es va permetre ampliar la capella de Sant Magí, amb seguiment de la Comissió de Monuments. Un any després es van canviar els panys de la falsabrega per «evitar la intrusió de gent exòtica en aquells terrenys». Anys després es denuncià que el propietari del fortí Negre havia plantat vinya a la muralla romana (1888).

518 *El Tarraconense*, 1 de maig de 1872.

519 *Vid. Butlletí de l'Associació d'Excursionistes de Catalunya* núm. 61-62, octubre-novembre de 1883.

Diario de Tarragona, 28 i 29 de novembre de 1883.

Gaceta de Madrid, 12 d'abril de 1884.

La reial ordre de declaració de monument, del 24 de març de 1884, es reproduïx a SÁNCHEZ REAL, J.: *Las corporaciones locales y el Patrimonio Histórico-Artístico*, Tarragona 1965, pàg. 167.

520 «Noticias». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom LIV, quadern III, i tom IV, 1884, pàg. 6.

521 SÁNCHEZ REAL, J.: *Las corporaciones locales y el Patrimonio Histórico-Artístico*, *op. cit.*, pàg. 68. Tant aquest autor com Serra i Vilaró han publicat alguns dibuixos de l'arquitecte servats a l'Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona, com el «Proyecto de consolidación de un trozo de muralla romana de Tarragona».

El 1892, hom esventrava part de la muralla al costat del que ara és el Museu Arqueològic.⁵²² El 1895 es van fer obres al tram de muralla del palau arquebisbal per construir un sífo de l'entrada d'aigües potables a la ciutat. Sortosament, un canvi de projecte va impedir que es continués malmetent la muralla. Aquell mateix any, el capellà Josep Vidales va obrir una porta al sòcol de la muralla del passeig de Sant Antoni.⁵²³ L'any 1898 l'Ajuntament va sol·licitar permís per obrir un pas per comunicar el carrer de la Portella i el passeig de Sant Antoni, la Comissió de Monuments s'inhibeix del tema i el passa a l'Acadèmia de San Fernando, que el va denegar. Però, finalment, l'any 1926, aprofitant l'estiu, hom va desmuntar el llenç.⁵²⁴

L'any 1901 es va declarar nul·la la venda del fortí Negre i a l'oest de la Rambla Nova es va destruir, en una pedrera, un tram de basament megalític. Anys després, el 1910, la Comissió de Monuments va demanar al propietari d'una pedrera entre els carrers d'Agust, de l'Assalt i Rambla Nova, que conservés un tram de muralla trobat en desmuntar el fortí de Sant Pau.⁵²⁵

L'any 1904 Enric Ventosa demanava permís per instal·lar un pal de telèfons a la baixada del Roser, que es concedeix a condició de poder-lo retirar en el cas que la Comissió de Monuments ho consideri oportú.⁵²⁶

L'any 1905 mossèn Josep Vidales i Maria Teresa Folch van demanar a l'Ajuntament poder fer obres al núm. 3 del carrer de la Portella, i tenien previst extreure els carreus adossats a l'obra, cosa que la Comissió de Monuments permet fer sota la seva supervisió. També es concedia permís per desmuntar un tram de maçoneria al núm. 5 de la plaça del Rei, que donava a la muralla.⁵²⁷ Mesos després la Comissió de Monuments va donar permís per obrir un pou a la muralla per poder instal·lar un parallamps al Seminari Pontifici.⁵²⁸

Sota la condició de no afectar la muralla i de lliurança del corresponent projecte, el 1906 la Comissió va aprovar autoritzar l'enderrocament del «trozo ó trozos del fortín de la Falsa Braga» que no permetien veure la muralla romana.⁵²⁹ Aquell mateix any ja es parlava de la

522 A la sessió de la Comissió de Monuments del 20 d'abril de 1892, es pot llegir que «A fin de evitar reclamaciones en las obras nuevas ó de reparación que se verifiquen en el recinto de la muralla de esta ciudad, declarado monumento nacional, á propuesta del Sr. Presidente se acordó remitir al Exmo Ayuntamiento de esta ciudad testimonio de la disposición á que se refiere a declaración citada, al objeto de que se tenga en cuenta el perimetro que comprende la referida muralla para que no se autorice en la misma obra de ninguna clase sin previa consulta de esta Comisión» (Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments).

523 DASCÀ, A.; ROVIRA, J.: «Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història», *op. cit.*, pàg. 207.

524 *Ibidem*, pàg. 208.

LLORT, P.: «Les muralles de Tarragona», *op. cit.*

525 DASCÀ, A.; ROVIRA, J.: «Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història», *op. cit.*, pàg. 253.

526 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de juliol de 1908, full 2r.

527 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió de l'1 de gener de 1905, full 5v.

528 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió de l'1 de setembre de 1905, full 5v-6r.

529 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 5 de maig de 1906, full 9v.

creació del Passeig Arqueològic tot aprofitant la falsabrega. L'alcaldia va remetre a la Comissió la Memoria y Plano de las obras que aquella proyecta, para que pueda abrirse un paseo de circunvalación, junto á la Muralla monumental, desde el arranque de la Rambla de San Carlos á continuación de la calle del Asalto, hasta el Matadero y entrada al paseo de San Antonio; se acordó pasar dicho plano y Memoria al vocal Sr. Salas para que formule las condiciones en que podrá llevar a ejecución la obra.

A la mateixa acta de la Comissió de Monuments se citava l'Associació Artísticoarqueològica de Barcelona, que havia cridat l'atenció sobre l'estat de la muralla.⁵³⁰ El 17 de gener de l'any següent, la Comissió acceptava la ponència de l'arquitecte Salas sobre els desmunts de la falsabrega i el passeig de circumval·lació que a la sessió anterior proposava l'Ajuntament. Amb tot, es va acordar de demanar el projecte definitiu i de crear una subcomissió d'inspecció.⁵³¹

És interessant l'acta del 17 de març de 1908, en la qual es comentava la sol·licitud de Pau Jauma Ferré, que demanava una parcel·la al costat del portal del Roser i volia saber si la muralla en formava part. La Comissió diu que forma part de la zona declarada com a monument i es remet a l'escriptura d'entrega per part de l'Administració d'Hisenda, del 21 d'abril de 1885. L'arquitecte provincial aprofità l'avinentsa per dir que allí hi havia una figuera i s'autoritza arrencar-la. A la mateixa acta, Salas expressava la necessitat de tornar a demanar al llavors Ministeri d'Instrucció Pública la petició de diners per reparar la muralla «en el lienzo desmoronado hará unos tres ó cuatro años». També va expressar la necessitat de recordar al Ministeri que calia «reconstruir el pequeño lienzo de muralla romana, que hace años se derrumbó detrás del Seminario, á fin de atender á la conservación de aquel monumento nacional».⁵³²

En l'acta de la Comissió de Monuments del 17 de desembre de 1912 es llegia l'acord municipal d'ocupar els terrenys de la falsabrega, entregats per l'Administració d'Hisenda, ja que es va considerar que aquesta no havia comunicat res a la Comissió, que tenia les claus per entrega oficial de 1882. Per delimitar la zona necessària calia consultar la superioritat per saber fins on arribava la cèssió, de manera que es va acordar comunicar a l'Ajuntament que realitzés les consultes indispensables per tal de resoldre definitivament el tema.⁵³³ Un any després, l'arquitecte Salas donava compte de les obres de restauració que s'anaven a fer a la muralla per haver-se aprovat els corresponents pressupostos.⁵³⁴ L'any 1918 es va encarregar a l'arquitecte Salas fer un informe sobre el tram de muralla del llavors passeig de Saavedra.⁵³⁵

530 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 15 de desembre de 1906, full 10r.

531 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de gener de 1907, full 11v.

532 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de març de 1908, full 14-15v i 17v-18r.

533 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de març de 1908, full 26.

534 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 16 de desembre de 1913, full 26v.

535 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 27 d'abril de 1918, full 43v.

Fins a l'any 1919 funcionà una pedrera sota el fortí Negre, que s'empassà la roca fins a gairebé la base de la fortificació, fet que complicà enormement la visita de la zona, que s'havia de fer demanant prèviament la clau al Museu, amb la dificultat que suposava obtenir-la. El mateix any Salas Ricomà expressava la conveniència de netejar la falsabraga, amb l'assumpció de despeses per part de la Comissió de Monuments.⁵³⁶

La Societat Arqueològica instà l'arquitecte Jeroni Martorell a fer una xerrada (7 de maig de 1919) sobre «La nova Tarragona i els seus antics monuments», en la qual es presentà un avanç del projecte de rehabilitació de la zona.⁵³⁷

Durant les darreres setmanes de 1921 la pedrera del Camp de Mart, encara en funcionament, va tallar el pas de ronda de les muralles.⁵³⁸ A l'acta de la Comissió del 13 de gener, el secretari comenta «de haver sido interceptado el paso de ronda de las murallas ciclópeas» pel «destajista que arranca piedra en terreno propiedad del ayuntamiento». Sembla que l'alcalde es va comprometre a informar-se sobre la qüestió i a reobrir el pas.⁵³⁹

Finalment, l'obra del Passeig Arqueològic s'engegà l'any 1928 sota la direcció de l'arquitecte municipal, Josep Maria Pujol, i el mateix Martorell. Les importants gestions del llavors director general de Belles Arts, Ricardo de Orueta, permeteren que el 22 d'octubre de 1933 s'inaugurés oficialment el passeig de la Falsabraga.⁵⁴⁰ Un any abans es denuncià als veïns de la plaça de Sant Joan per plantar al fortí Negre i s'informà que les portelles eren aprofitades com a magatzems d'eines –i brossa– de la brigada municipal.

Però mentre es treballava per arranjar el Passeig Arqueològic, un altre cop les obres de l'Escorxador desfeien un bocí de muralla. L'obertura d'un pas sobre el mig desmuntat baluard de Sant Antoni va comportar desmuntar parcialment una portella romana. Serra i Vilaró, testimoni de la malifeta, expressà a l'alcalde –per escrit– la seva queixa; l'obra es va aturar al cap de poc temps.⁵⁴¹

536 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 25 d'abril de 1919, full 53v.

537 MARTORELL, J.: *Tarragona i els seus antics monuments*, Barcelona 1920. L'acta de la Comissió de Monuments del 14 de maig de 1919 diu, però, que és el mateix Martorell que vol fer la conferència «La conservació dels monuments i engrandiment de Tarragona», sota el patrocini d'aquesta institució (Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 14 de maig de 1921, full 79v).

538 LLORT, P.: «Les muralles de Tarragona», *op. cit.*

539 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1904-1922, sessió del 13 de gener de 1922, full 93.

540 MARTORELL, J.: «Passeig Arqueològic de la Falsa Braga a Tarragona», *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya* núm. 462 (1933), pàg. 421-431.

A l'Arxiu de la Diputació de Tarragona es conserven diverses fotografies d'una visita d'autoritats a la falsabraga l'any 1932, publicades als *Quaderns d'Història Tarraconense*, VII, Tarragona 1988, pàg. 175-181.

L'esdeveniment comptà també amb una edició commemorativa, signada per Antoni Rovira i Virgili [*Les muralles de Tarragona*, Tarragona 1933] i un àlbum fotogràfic [*Passeig arqueològic de Tarragona (Album-Guia)*, Tarragona 1933].

541 Carta signada el dia 14 de maig de 1933, citada per SERRA VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona», *op. cit.* De la porta també en parla Martorell (*op. cit.*)

4.1 Esllavissades de la muralla

La desgàcia de les esllavissades parcials de la muralla, que deixaven a la vista el farcit intern, va permetre el reconeixement de la seva estructura, i els estudis de Serra i Vilaró portaren la seva innovació cronològica. Comenta Llorc que l'any 1926 es denuncià que el convent de les oblates vessava aigües brutes i que a la torre de Sant Magí es construïa una cisterna. Un any després les filtracions sortien pel llenç del costat i el 1932⁵⁴² va arribar l'esllavissada. L'explicació oficial donà la culpa a les pluges, però tothom sabia que l'aigua procedia del convent.

Anys abans –concretament el 1921– la Comissió alertà sobre la situació de la muralla als jardins de l'arquebisbat; l'arquitecte Ramon Salas va realitzar l'oportú projecte, que no es va executar fins al 1929 per manca de diners.

El 9 d'agost de 1935 en va caure un altre tram,⁵⁴³ aquesta vegada entre el fortí Negre i el portal del Roser, i la premsa se'n féu ressò ràpidament.⁵⁴⁴ L'alarma entre la comunitat ciutadana no es féu esperar, i sembla que la Generalitat donà ordre d'esmerçar 3.000 pessetes –via Servei de Monuments– per tal de restaurar-ne els desperfectes,⁵⁴⁵ però la reparació no es va realitzar fins a molt més tard.

Un any després, cau el llenç intern de l'Escorxador, que afecta bona part del parament. La reparació es porta a terme sota la direcció de Cèsar Martinell durant l'any 1937, en plena Guerra Civil.⁵⁴⁶

L'Ajuntament va tirar els murs que delimitaven els espais particulars en el pas de ronda i va desfer els jardins del fortí Negre, i entre altres coses les conduccions d'aigua de la casa adossada al fortí que hi ha a la plaça de Sant Joan, que vessaven l'aigua dins la muralla.

542 Vid. X. (Eduard Toda) «Esllavissament d'un troç de muralla de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 40, 1932.

Diari de Tarragona, 20, 21 i 23 de febrer de 1932; *La veu de Tarragona*, 13 d'abril de 1932.

543 OLIVA, C.: «Nova ensulsiada de la muralla romana». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 3 (1935), pàg. 93-97.

A l'Arxiu Històric de Tarragona (Comissió de Monuments, caixa 7, sig. 22) es conserven diversos dibuixos fets per Antoni Nogués, amb detalls de l'estructura interna posada al descobert. En el reblliment hi van aparèixer materials de l'Alt Imperi, inclòs el tors d'una figura de marbre, i fins i tot més tardans (com una pipa de fang), fet que demostra que aquesta part no s'havia conservat intacta. El mateix Nogués diu que aquest tram «ja havia estat refet sens dubte als començos del segle XIII» (vid. també del mateix Nogués l'article «Las murallas romanas de Tarragona». *Diario Español*, 3 i 10 de desembre de 1950).

544 *Avui*, 14 d'agost de 1935; *Catalònia*, 10 i 13 d'agost de 1935.

545 *Diari de Tarragona*, 14, 15, 22, 23 i 30 d'agost, i 2 d'octubre de 1935. Entre els documents de la Comissió de Monuments de Tarragona (Arxiu Històric de Tarragona) es conserven els dibuixos fets per Nogués Ferré relatius a l'esllavissada, i publicats a SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pàg. 64.

546 BATLLE, P.: «Los museos, monumentos, bibliotecas y archivos, Catedral y demás iglesias de la capital de Tarragona». *Los monumentos arqueológicos y tesoro artístico de Tarragona y su provincia durante los años 1936-1939*, Poblet 1942, pàg. 30-31.

Aquesta obra va consistir a tornar a aixecar el parament, aprofitant de qualsevol manera els carreus esllavissats, a construir uns estreps de formigó al remat de la muralla –encara visibles–, i a efectuar alguns pous de drenatge. Els treballs de consolidació van afectar també el rebliment de toves, que fou extret en diversos punts.⁵⁴⁷ El mateix any, el *Butlletí Oficial de la Generalitat* publicà una normativa de protecció de la muralla per l'ocupació abusiva pel veïnat.⁵⁴⁸

L'esllavissada de 1932 restà encara sense refer. El motiu és ben senzill: l'aparició del relliu de Minerva. Les obres de condicionament⁵⁴⁹ es van limitar a la construcció d'un teuladet sobre el rebliment intern –que ha resultat inútil per a la seva preservació.

En canvi, la reparació del tram caigut l'any 1935 es va fer esperar. La Guerra Civil i els durs anys de postguerra retardarien força la reparació, tot i haver-hi dos projectes de restauració.⁵⁵⁰ Poc abans de la guerra, a la sessió de la Comissió de Monuments del 5 de gener de 1936, el comissari de la Generalitat Sr. Vila exposava les gestions que havia fet per restablir «el dret pertorbat en l'ocupació del pas de ronda de la muralla» i insistia en la necessitat de fons per refer l'esvoranc del costat del fortí Negre, que no arribaven donat que encara no s'havia rebut el traspàs de Madrid. Jeroni Martorell comentava que havia presentat el corresponent projecte en tres parts:

recobrament de les seccions del pas de ronda que abusivament hagin ocupat els veïns; reconstrucció de la part enderrocada, utilitzant els mateixos elements constructius recollits de l'esventrament, i sanejar la coronació en tota la seva allargada de sis cents metres, fent-hi el paviment necessari i conduint degudament les aigües de pluja.⁵⁵¹

Però les queixes i esments de Lluís Maria Mezquida al llavors *Diario Español* demostren que 17 anys després encara no s'havia adobat.⁵⁵² Malgrat tot, es constaten algunes obres de neteja i manteniment, com la instal·lació de canons a les troneres del Passeig Arqueològic.⁵⁵³

Segons F. Bonamusa, el 10 d'agost de 1936, el comissari de la Generalitat a Tarragona, Lluís Mestre, s'apropia –entre altres monuments i edificis– de «les Muralles en tota la seva extensió, des de l'oest o Portal del Roser fins a l'extrem sud contigu a l'Escorxador»; més

547 SERRA VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona», *op.cit.*; *Diari de Tarragona*, 26 de maig de 1937.

548 BOCC, 42, 11 de febrer de 1937.

549 Projecte de Ramon Salas i Ricomà servat a l'Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona.

550 MONRAVÁ, E.: «Memòria» [reparació del tram en contacte amb el fortí Negre o Santa Bàrbara], arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1940 [manuscrit inèdit].

FERRANT, A.: «Memòria» [intervenció al tram de muralla a l'E del fortí Negre], arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1942 [manuscrit inèdit].

551 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1936-1963, full 10v.

552 *Diario Español*, 13 de febrer i 13 de març de 1947, 4 d'octubre de 1949, 8 de gener de 1950, i 31 de març i 20 de juliol de 1951.

553 *Diario Español*, 13 de desembre de 1951, 2 i 27 d'agost i 15 de setembre de 1952.

endavant, el 25 de novembre, és també apropiada «la torre de les muralles de davant del passeig de Saavedra».⁵⁵⁴

Poc després de l'acabament de la Guerra Civil, en concret el mes d'agost de 1939, el comte Ciano, cunyat de Mussolini, va visitar Tarragona. Aprofitant l'avinentesa es va reposar l'estàtua d'August, regalada pel govern del Duce el 1934, que s'havia retirat durant la guerra a causa dels bombardejos italians sobre Tarragona, i es va guarnir el Passeig Arqueològic amb nombroses inscripcions i altres elements arqueològics procedents del Museu Arqueològic, fet que originà un conflicte administratiu.

A la sessió del 2 de març de 1945, la Comissió de Monuments demanava que es fessin desaparèixer les lletres del portal de Sant Antoni i que es tragués l'heura i altres plantes de la falsabràga.⁵⁵⁵

L'any 1961, un establiment d'hostaleria del carrer d'en Granada decidí obrir una porta al sòcol de la muralla. Evidentment, la Comissió de Monuments ordenà tapiar-la.⁵⁵⁶ Pocs anys després s'inaugurava l'enllumenat de la muralla, projecte realitzat per l'enginyer Bohigas.⁵⁵⁷ Paral·lelament s'elaborava un fullet sobre el Passeig Arqueològic.⁵⁵⁸

També es van iniciar, amb el treball de les famoses Brigades de Patrimoni i els seus «canteiros galegos», tasques de restauració a la zona del passeig de Sant Antoni. La feina consistí en el repicat de parets i el canvi de carreus malmesos.⁵⁵⁹ Mezquida, en diversos articles signats amb el seu més famós pseudònim Petròfilo, ja comentava la possibilitat d'obertura pública del pas de ronda de la muralla, així com de fer un museu militar a les voltes del baluard de Sant Pau. Aquest museu o «Sala 1811» explicaria les vicissituds del setge de la ciutat durant la Guerra del Francès.⁵⁶⁰

Les notícies del columnista tarragoní són una veritable font de dades sobre les actuacions, més o menys puntuals, més o menys programades, sobre la muralla. Finalment, l'any 1964, el municipi adquireix el fortí Negre. Tres anys després tenim notícia de les tasques de manteniment del Passeig Arqueològic,⁵⁶¹ i l'any 1970 s'hi instal·len diverses columnes procedents de la zona del Miracle.⁵⁶²

554 BONAMUSA, F.: *Política i finances republicanes (1931-1939)*. Lluís Mestres i Capdevila. Comissari conseller a Tarragona (1936-37) i director general de Finances de la Generalitat de Catalunya (1937-39), Tarragona 1997, pàg. 203.

555 Llibre d'Actes de la Comissió de Monuments, 1936-1962, full 25v.

556 SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., nota 5, pàg. 24.

557 *Diario Español*, 26 de juny i 8 de novembre de 1964.

558 *Diario Español*, 23 de gener de 1965.

559 FERRANT, A.: «Proyecto de obras de la muralla de Tarragona. Memoria» [intervenció al passeig de Sant Antoni] arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1963 [manuscrit inèdit].

Diario Español, 8 de novembre de 1964 i 27 d'agost de 1966.

560 *Diario Español*, 4 de juny de 1967 i 5 de març de 1967.

561 *Diario Español*, 4 de març de 1967.

562 *Diario Español*, 25 d'abril de 1970.

Un any després es torna a intervenir en el passeig de Sant Antoni,⁵⁶³ qüestió que aixeca força polseguera. Sembla –segons testimonis del moment– que la direcció de les obres va realitzar un seguit d'accions per treure les reixes del segle XIX del passeig de Sant Antoni, va netejar els murs, va reobrir la zona de la portella dels Jueus i va instal·lar-hi enllumenat.⁵⁶⁴ Si bé són un element afegit, aquestes reixes donen una especial essència al tram de muralla i estan perfectament identificades amb el paisatge de la ciutat. Accions en contra, encapçalades per membres de la Reial Societat Arqueològica, deturaren una iniciativa pública que poc escrúpol va tenir d'amençar els propietaris dels immobles.⁵⁶⁵

La mateixa premsa anuncia també reparacions a la torre de l'Arquebisbe, així com un itinerari turístic.⁵⁶⁶ Es va parlar també de musealitzar dita construcció medieval en el marc de les sales del Museu Diocesà.⁵⁶⁷

L'any 1973, la direcció del Museu Arqueològic va iniciar un seguit de campanyes d'excavació a la capçalera del circ, dins un projecte de crear una zona monumental. El fet és que no tan sols es van excavar sinó que també es van desmuntar diverses fortificacions medievals i modernes, com a part del mateix baluard de Carles V.⁵⁶⁸ Durant els anys següents (concretament 1977-1978) prosseguiren les campanyes de restauració i excavació, sense publicar-se els resultats ni tenir pràcticament notícia dels treballs realitzats.⁵⁶⁹

Un altre desgavell causà greus desperfectes a la muralla. La construcció d'un nou edifici a la via de l'Imperi –concretament l'actual seu del Col·legi Oficial de Metges–, que comportà el desmunt, totalment il·legal, d'un pany d'època romana.⁵⁷⁰ Un cas similar va ser la construcció irregular d'un immoble al carrer d'en Granada.⁵⁷¹ Tampoc no hi mancaven les queixes per l'estat de la muralla, com l'heura sobre la torre de Minerva.⁵⁷²

4.2 La història recent

La situació de degradació del Passeig Arqueològic ha estat fruit d'una seriosa manca de manteniment. A poc a poc, l'enllumenat i la megafonia es van deteriorar, la brutícia i la deixadesa es feren presents. Mentrestant, els carreus del passeig de Sant Antoni es desfan a poc a

563 FERRANT, A.: «Obras de conservación en la muralla de Tarragona. Memoria» [intervenció al passeig de Sant Antoni], arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1971 [manuscrit inèdit].

564 *Diario Español*, 18 de febrer, 4 d'agost i 12 de desembre de 1971, i 25 i 29 de febrer de 1972.

565 *El Correo Catalán*, 12 de maig de 1972.

566 *Diario Español*, 18 de febrer de 1971; 4, 7 i 8 de juliol, i 7 de març de 1972.

567 *Diario Español*, 18 de febrer de 1971.

568 *Diario Español*, 4 de maig, 4 de juny, 7 i 14 de juliol de 1973.

569 Notícia donada a ALOGUÍN, R.; MARTÍNEZ, E.; RECASENS, J. M.; FERRER, M.: *Pla especial de Protecció de la Zona arqueològica del Pretori i Circ Romans*, Tarragona, 1981.

570 *Diario Español*, 21 de febrer i 23 de març 1976.

571 *Hoja del Lunes*, 4 de setembre de 1978.

572 *Diario Español*, 1 de juliol de 1979.

poc però sense descans.⁵⁷³ Es va parlar també de substituir el relleu de Minerva per una còpia, projecte que no va reeixir.⁵⁷⁴ Sembla que l'any 1982 es tornà a plantejar enllumenar el passeig.⁵⁷⁵

El pla especial de 1981,⁵⁷⁶ conegut com «Pla Pilat», afectava part de la muralla. D'aquesta manera, en la Memòria urbanística es parla de la recuperació de les fortificacions medievals i romanes («Zona I o de Recuperació») i es preveu una primera fase d'execució en la qual s'excavaran i restauraran la muralla i el circ, juntament amb la demolició dels immobles i el desmunt del carrer de Sant Hermenegild a fi de deixar la muralla lliure. Un any després, el projecte de restauració del monument públic dedica un important apartat a la problemàtica arqueològica de la relació circ-muralls.⁵⁷⁷

Segurament, la intervenció que ha despertat una major polèmica ha estat la realitzada pel Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat l'any 1986,⁵⁷⁸ fins al límit d'aparèixer pintades a les parets amb queixes. Quatre anys abans, l'arquitecte Xavier Romaní va elaborar un primer projecte que sembla que proposava un revestiment de formigó. Va ser força discutit per la Comissió Tècnica de Patrimoni, la qual finalment va prendre una solució força diferent a la inicial, fet que provocà la renúncia de l'arquitecte.

El nou projecte, dirigit per la Generalitat de Catalunya, consistia en una neteja superficial de la pedra, el revestiment amb làmina de PVC i obra vista, i pedra artificial al damunt. Les recomposicions es farien, seguint les línies dels carreus, continuant el lleuger talús de la muralla. Els blocs naturals s'havien de deixar vistos, les obertures i les parts més deteriorades i més altes s'arrebossarien amb morter pigmentat. A més, s'instal·larien canonades de ferro colat per al desguàs de les teulades.

Es va realitzar una primera prova, amb la documentació fotogramètrica i planimètrica prèvia per part del Servei d'Arqueologia, al passeig de Sant Antoni. La intervenció seguí les directrius del projecte, però el resultat visual va ser ben controvertit.

Per aquestes dates s'estava gestant la idea d'un gran programa urbanístic i de restauració del circ i de l'amfiteatre. La tasca, encomanada a l'arquitecte italià Andrea Bruno i el seu equip de col·laboradors, comportava no tan sols la recuperació d'ambdós monuments sinó un ambiciós replantejament urbanístic de la zona, que en permetia el contacte físic i visual.⁵⁷⁹

573 *Diario Español*, 17 d'octubre de 1980, 6 de març de 1981, 11 de febrer i 9 de desembre de 1982, i 17 de gener de 1983.

574 *Diario Español*, 18 d'abril de 1980.

575 *Diario Español*, 1 de juliol de 1982.

576 ALOGUÍN, R.; MARTÍNEZ, E.; RECASENS, J. M.; FERRER, M.: *Pla especial de Protecció...*, op. cit.

577 *Memòria del projecte de restauració del Circ Màxim de Tarragona*, Tarragona 1982 [manuscrit inèdit].

578 ALOGUÍN, R.: *Restauració d'un tram de la muralla romana de Tarragona*, Tarragona, maig de 1986 [manuscrit inèdit].

579 BRUNO, A. et al.: «Avant projecte de restauració del conjunt del circ-anfiteatre», Torí, desembre de 1987 [manuscrit inèdit].

BRUNO, A.; CERRI, M. G.; PIA, L.: «Il restauro architettonico in Tarragona: il recupero del circo e dell'anfiteatro di Tarragona». *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-92)*, Tarragona 1992, pàg. 87-93.

La idea de Bruno era variar el traçat del passeig de Sant Antoni fent una ramificació vers la muralla en contacte amb el circ. Això donaria pas a una zona d'accés de vianants. D'altra banda es restauraria la muralla romana i la zona de la torre de les Monges, actuació ja realitzada.

Més polèmica ha estat, però, la idea de desmuntar la Muralleta davant de l'entrada monumental al circ, qüestió que va acabar en un tall vertical que ara s'utilitza per accedir al conjunt monumental.

Es van portar a terme també algunes actuacions específiques sobre la muralla. Per una banda es van fer diverses anàlisis químiques i geològiques, i per altra es van rebre algunes propostes d'actuació des de l'empresa privada. Aquest és el cas de Terastic Ibérica S. A.⁵⁸⁰ Es van proposar la realització d'una impermeabilització de la part superior de la muralla i de consolidacions amb injeccions de productes químics.

Eren previstes diferents proves d'hidrofugació, eliminant l'ús de reïnes Epoxi, ja que podien comportar seriosos problemes. Es proposaven també proves Polytexon, que és la combinació de dues aplicacions: Stobenak (producte d'impermeabilització i solidificació per maçoneria porosa que evita les capil·laritats mitjançant la cristallització) i Polytexon (hidròfug incolor per a façanes). Finalment se sol·licità realitzar unes proves a preu de cost consistents a impermeabilitzar el pas de ronda, consolidar i reforçar el rebliment de la muralla i tractar els paraments.

L'any 1990, la Reial Societat Arqueològica Tarraconense va elaborar un memoràndum centrat en diversos monuments. Un dels apartats més extensos es dedicà a la muralla.⁵⁸¹ En aquest, després de fer un breu estat de la qüestió històrica, es passà a comentar la situació del monument seguint un criteri espacial. La zona entre la torre de les Monges i la de Pilat no és comentada perquè formava part del projecte de restauració dirigit per Bruno, igual que succeeix amb el pany conservat a l'interior del Museu Arqueològic.

En el passeig de Sant Antoni es denunciava la imatge antiestètica de les balconades modernes amb bombones de butà, roba, andròmines, canaleres, línies d'enllumenat, antenes, manca d'enllumenat, senyalitzacions de trànsit encastades al costat de la muralla, vegetació, etc. Es remarcava l'estat dels jardins davant la Diputació i, evidentment, el deteriorament de la pedra.

Al passeig de Torroja es destacava l'existència de gran quantitat d'heura, la manca d'enjardinament i de seients. Al Passeig Arqueològic es comentava l'abandonament de les antigues casamates, el mal estat dels WC i l'enllumenat arrasat. A més es remarcava la degra-

580 *Murallas de Tarragona. Estudio de la degradación de las piedras. Estudio petrográfico de las muestras. Análisis preliminares. Conclusiones. Resultado de las pruebas realizadas en laboratorio, con piedras de la muralla, con objeto de frenar el proceso de degradación*, Tarragona, Terastic Ibérica S. A. [manuscrit inèdit].

581 MENCHON, J. [coord.]: *Memorandum que la Reial Societat Arqueològica de Tarragona presenta a l'Excm. Ajuntament de Tarragona relatiu a monuments històrics i arqueològics de la ciutat*, Tarragona, abril de 1990 [manuscrit inèdit].

dació de les peces d'artilleria exposades i l'anacronisme d'estar muntades sobre armons de marina. També s'apuntava el descuit de les portelles i l'existència de grafit, una retolació en castellà i amagada, poques papereres, a més de la manca d'informació i d'una guia impresa. Respecte a la conservació, s'assenyalaven els problemes de l'heura, les plantes adventícies, el mal de pedra i les refaccions modernes.

En la zona de la via de l'Imperi, la queixa va cap a la vegetació, els senyals de trànsit, els pals de televisió i els cables d'elèctrics. El mateix es diu de la baixada del Roser. Respecte a altres punts, es remarcava la necessitat de protecció de la zona del teatre i de la torre del carrer del Vapor.

Finalment es realitzava una «Proposta», que es concretava en tres nivells: arqueològic, de conservació i de difusió.

En el primer es parla de la necessitat d'una documentació planimètrica exhaustiva, una recerca documental i arqueològica, i una protecció de les zones per on va passar la muralla romana i medieval, amb el recolzament d'intervencions arqueològiques d'urgència i/o programades.

Quant a la conservació, es manifestava la necessitat de «neteja i condicionament dels llenços de muralla, substitució dels braços d'enllumenat, antenes de TV, rètols, senyals de trànsit, i tot altre element que trenqui l'estètica del monument; enllumenat. Possibilitat d'accés als passos de ronda i torres». Es demanava també la creació d'una comissió tècnica per avaluar la situació de la muralla i estudiar una intervenció de conjunt.

En l'àmbit de difusió es reclamaven unes indicacions clares i en català que no trenquessin l'estètica; l'adequació del Passeig Arqueològic, amb uns objectius pedagògics i difusors, i la realització d'un petit museu monogràfic o exposició permanent. Així mateix, es demanaven publicacions de tipus divulgatiu i programes de difusió.

El mateix any, l'Ajuntament instal·la de nou l'enllumenat de la muralla gràcies al patrocini de Caixa Tarragona. La tasca es va realitzar amb gran celeritat i aixecà, com és natural, una certa polèmica. La Comissió Tècnica de Patrimoni no estava d'acord amb els pals de llum que entorpien la correcta visualització del monument.

El mes d'abril, la Direcció General del Patrimoni inicia un projecte per fer visitable el pas de ronda de la muralla romana.⁵⁸² Preveia un accés que aprofitaria el ja existent al costat de l'entrada de la via de l'Imperi. Es podria visitar des d'aquest punt fins a la torre de Minerva, amb un pressupost de prop de 10 milions de pessetes.

582 ALOGUÍN, R.: *Projecte bàsic i d'execució de restauració del pas de ronda de la muralla romana*, Tarragona 1990 [manuscrit inèdit].

La iniciativa va topar amb grans problemes; bona part del pas de ronda és en mans de l'arquebisbat. Altres qüestions que s'hi van afegir, com la seguretat, van paralitzar les obres, ja iniciades a les portes de l'estiu.

L'Ajuntament de Tarragona encarregà a l'arquitecte italià Andrea Bruno i al seu equip el projecte de restauració del tram de muralla del passeig de Sant Antoni. El detonant de les actuacions va ser la caiguda, la tardor de 1989, d'alguns carreus al costat del portal, la qual cosa va dur a realitzar una intervenció d'urgència. Aquesta consistí a realitzar una substitució, a tall de prova, dels carreus malmesos per uns altres que en principi havien de procedir de la mateixa cantera –el Llorito–, però després no va ser així. El Taller-Escola d'Arqueologia s'encarregà de realitzar l'informe històric d'unes prospeccions arqueològiques a fi de conèixer els nivells de fonamentació de la muralla.

El projecte de Bruno⁵⁸³ tenia com a objectiu sanejar les zones deteriorades i consolidar tot el conjunt intentant restituir al màxim la continuïtat visual de la muralla. Prèviament pensa a realitzar una sèrie de proves de materials i pedra per tal d'obtenir la major protecció i la millor incidència de color. Respecte al pas de vehicles es preveu el seu allunyament i l'enjardinat a peu de muralla.

El mes d'abril de 1991 obria les portes el TERM, fruit del conveni Ajuntament-INEM-Fons Social Europeu, emmarcat en el programa d'Escoles Taller del govern de Madrid. L'escola tenia com a finalitat la formació d'especialistes en el ram de la rehabilitació de monuments, en concret paletes i picapedrers, als quals es donà una formació teòricopràctica.

L'objectiu principal de l'escola era, evidentment, el treball de rehabilitació de la muralla de la ciutat, i entre 1991 i 1994 es va treballar en la baixada del Roser i en el passeig i el baluard de Sant Antoni, a més d'altres edificis històrics de Tarragona.⁵⁸⁴

583 BRUNO, A.: *Projecte de restauració de la muralla del passeig de Sant Antoni*, Tarragona, maig de 1990 [manuscrit inèdit].

584 ARROYO, P.; COSTA, J.; MENCHON, J.; SOLÉ, X.; BERMÚDEZ, A.: «La muralla de Tarragona. Metodologia per una intervenció». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 37-38.

ARROYO, P.; COSTA, J.; MENCHON, J.; SOLÉ, X.; BERMÚDEZ, A.: «Restauració de la muralla de Tarragona: tècniques i materials». *IV Simposi sobre Restauració Monumental. Restaurar o Conservar? Barcelona-Cardona 17-20 de novembre de 1993*, Barcelona 1996, pàg. 201-206.

ARROYO, P.; MENCHON, J.: «Conservació i restauració [de la façana de l'antic hospital de Santa Tecla]»; COSTA, J.; CABESTANY, J. F.; COMPANYS, I.; VIRGILL, M. J.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; SAXUM: *El Consell Comarcal a l'Antic Hospital*, Tarragona 1995, pàg. 112-137.

ARROYO, P.; MENCHON, J.: «La muralla a la baixada del Roser: Proposta per a la seva restauració». *Bulletí Arqueològic*, època V, núm. 15 (1993), pàg. 391-416.

BERMÚDEZ, A.: «El Taller Escola de Restauració y la rehabilitación de la Muralla de Tarragona». *Acta Arqueológica de Tarragona V (1991-1992)*, Tarragona 1992, pàg. 99-109.

BERMÚDEZ, A.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; ÀLVAREZ, A.; NAVARRO, A.; ARGEMÍ, M.; PRADA, J. L.; GOMA, E.: «Intervencions a la muralla de Tarragona», *op. cit.*

5. BREU HISTORIOGRAFIA SOBRE LA MURALLA ROMANA

La muralla de Tarragona, sens dubte, pel seu caràcter romà, per la seva monumentalitat i, especialment, per la seva estructura arquitectònica, ha suscitat i motivat nombrosos escrits ja des de l'edat mitjana. No ha estat un tema vedat als no iniciats en les ciències del passat; els murs tarragonins han estat tractats per poetes, viatgers, passavolants, erudits i cronistes al llarg dels anys. Aquesta ingent documentació historiogràfica, i fins i tot literària, condicionada pel mateix monument i pels coneixements de cada època, ofereix una interessantíssima panoràmica.

La tipologia constructiva del basament de la muralla de Tarragona i la seva mateixa extensió van obrir els ulls i encuriosiren força autors i estudiosos. L'explicació de les causes històriques d'aquest *estrany* fonament foren el caliu en què es van coure diverses hipòtesis i idees sobre el tema.

5.1 Fonts d'època medieval

Tot i que és difícil d'imaginar una Tarragona totalment despoblada, el cert és que els documents de l'època compresa entre els segles VIII i XII ens presenten una ciutat gairebé fantasmagòrica, plena de ruïnes d'antics edificis i situada en terra de ningú. Com era d'esperar, les escasses fonts que en parlen fan una referència especial al monument més vistent de l'antiga capital provincial romana, és a dir, les muralles.

La primera font destacable és una crònica elaborada, a la primera meitat del segle X, per l'erudit andalusí Ahmad al-Razí (Còrdova, 888-955), que ens ha arribat a través d'una versió feta pels volts de 1300.⁵⁸⁵ Al-Razí ens explica que:

Tarragona es çibdat muy vieja e poblada de los antiguos. E yaze sobre el mar, e va a par della el rrio Galian, que corre contra el sol levante e entra en el rrio de Ebro entre Tortosa e Tarragona. E Tarragona yaze en el oriental de los moros [...]. E Tarragona fue de los logares mas antiguos que fallan fundamentos muy viejos e muy maravillosos, e a y cosas que se non desfazen por ningun tiempo, maguer todas las

585 CATALÁN, M.; DE ANDRÉS, M. S. [ed.]: *Crónica del moro Rasis. Versión del Aḥbar muluk al-Andalus de Ahmad ibn Muḥammad ibn Musā al-Razī, 889-955; romanizada para el rey don Dionís de Portugal hacia 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porçel*, Madrid 1974. Vid. també ÁVILA, M. L.: «Los Razi». *Historia* 16 núm. 265, maig 1998, pàg. 100-109.

destruyo Taris, fijo de Mazayr, quando entro en Espana, e el mato las gentes e destruyo las obras, mas non pudo todas, tanto las fizieron de firmes. E Tarragona ha nuy buen termino e fermoso e muy rregantio e conplido de muchos frutos.⁵⁸⁶

Ja del començament del segle XII és el testimoni del cronista cristià Orderic Vital, que descriu Tarragona com una ciutat totalment abandonada, deshabitada després de la conquesta sarraïna, amb arbres que creixien entre les ruïnes dels antics edificis que hi havia a l'espai clos per les muralles:

In episcopali quippe basilica quercus et fagi aliaque procerae arbores iam creuerant, spaciumque interius intra muros urbis a priscis temporibus occupauerant, habitatoribus per immanitatem Sarracenorum peremptis seu fugatis qui eandem dudum inclouerant.⁵⁸⁷

Uns quants anys després, en una fase de repoblació cristiana més avançada, el geògraf musulmà al-Idrissi (Ceuta, 1099 - Sicília, c. 1164), el *Nubiense*, explica que:

la ciutat de Tarragona està situada sobre el litoral. És una ciutat dels jueus i té una muralla de marbre, construccions reforçades i torres fortificades. És habitada per pocs cristians i realment està molt ben protegida [...]. Tarragona és una ciutat situada a la costa. Té una muralla de marbre negre i blanc com n'hi ha poques. Avui dia aquesta ciutat és habitada; però en temps antics era despoblada perquè es trobava en el límit entre els musulmans i els cristians. És una ciutat bonica; les serps que hi ha són molt verinoses. Té un port bo i les seves aigües són abundants.⁵⁸⁸

Una mica posterior (c. 1165) és el testimoni del viatger jueu Benjamí de Tudela (c. 1130 - c. 1175). En començar el relat del seu viatge, intitulat *Séfer-Masa'ot*, ens informa que, després de sortir de la seva ciutat i passar per Saragossa i Tortosa, va arribar a

l'antiga ciutat de Tarragona, amb les seves edificacions de fenicis i grecs. La seva bellesa no es pot comparar amb cap altra edificació de Sefarad. Està situada al costat del mar.⁵⁸⁹

586 Vid. la transcripció completa de BALANÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya*, vol. I: *Relats de viatgers i escriptors (segles I aC-XIX)*, Barcelona 1991, pàg. 62.

587 CHIBNALL, M.: *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, Oxford 1968, pàg. 402. Cf. BENITO RUANO, E.: «El Principado de Tarragona», *Estudios d'Història oferts a Ramon Abadal de Vinyals en el centenari del seu naixement [Estudis Universitaris Catalans, vol. XXX, vuitè de la tercera època]*, Barcelona 1993, pàg. 109.

588 BALANÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya*, op. cit., pàg. 70 i 72.

589 Cf. ADLER, M. N.: *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, translations and commentary*, Londres 1907, pàg. 2. Josep Ramon Magdalena, en la traducció del text de Benjamí a l'espanyol –que segueix força la d'Adler– (*Libro de Viajes de Benjamín de Tudela*, Barcelona 1989, pàg. 56), fa que els constructors siguin uns «ciclops griegos» [!]. El text de Benjamí de Tudela és conegut sobretot per les seves versions llatines. La primera la va editar a Anvers, l'any 1575, el gran hel·lenista i humanista extremeny Benito Arias Montano. D'aquesta versió llatina, Henrique Cock en va fer poc després aquesta traducció: «Tarragona, antigua çiudad edificada de los hijos de Enoc y de los Griegos: la lindeza de sus edificios no hay en toda España con que igualar, está la dicha ciudad junto á la mar» (MOREL-FATIO, A.; RODRÍGUEZ VILLA, A. [ed.]: *Relacion del viaje hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia. Escrita por Henrique Cock, notario apostólico y archivero de la guardia del cuerpo real*, Madrid 1876, pàg. 113). Flórez (*España Sagrada*, op. cit., pàg. 66) reproduceix una altra versió llatina del text hebreu de Benjamí, feta per Bochart, («Tarraco ex Anacaeorum et Graecorum aedificis, nec ulla urbs similis structurae, reperitur in omnibus Hispaniae terris»), la qual tradueix així: «dice que Tarragona constaba de edificios de Anaceos, y Griegos, sin que huviese otra de semejantes fabricas en toda España»; tot seguit, Flórez explica que «los Anaceos eran los mas

Aquests tres exemples demostren clarament que les referències històriques i geogràfiques passaven d'un escriptor a un altre amb molta facilitat. Les frases més interessants eren copiades tranquil·lament i adobades amb acotacions i actualitzacions de collita pròpia. De vegades, però, hom hi afegia notícies i descripcions de procedència encara més diversa, sobretot si tenien més força literària. Un cas paradigmàtic és el del recopilador nord-africà al-Himiari, que a mitjan segle XV va dedicar uns llargs paràgrafs retrospectius a la nostra ciutat en el seu *Kitab ar-rawd al-mi'tar*:

Tarragona és una ciutat antiga, que en altres temps va ser una de les capitals dels amalecites [...]. És edificada a la costa del mar Mediterrani. Els seus monuments antics encara es conserven sense que hagin sofert desperfectes. La major part de les seves muralles continua dempeus, sense que s'hagin esfondrat. És la ciutat on es troba més marbre treballat. Les seves muralles són de marbre negre i blanc, i resultaria difícil trobar-ne de semblants [...]. Aquesta ciutat era deshabitada en altres temps, perquè era situada al límit entre els dominis musulmans i els cristians. Les serps hi són abundants. Els seus edificis són impressionants i estan decorats amb pòrtics formosos, d'una arquitectura tan perfecta que conmovia l'esperit; avui dia cap promotor no seria capaç de construir-ne altres de comparables. Un vell digne de confiança, que vivia a Siurana, anomenat Ibn Zaidàn, va explicar que va haver d'anar a la regió de Tarragona per intentar-hi algunes empreses. Durant una d'aquestes incursions va aturar-se, junt amb els seus companys, davant les construccions situades sota la ciutat de Tarragona. Quan va voler marxar d'allí, es va perdre i no van descobrir cap sortida. Així vagarejaren durant tres dies, després dels quals, gràcies a la voluntat divina que els va permetre de sobreviure, van retrobar el seu camí. Algunes persones pretenen que, dins aquelles construccions, hi van trobar sitges plenes de blat i d'ordi que dataven d'una època convulsa; els grans s'havien tronat negres i havien perdut el seu color natural. Aquesta ciutat és l'escenari de les emboscades que els musulmans preparen quan volen sorprendre l'enemic, i a l'inrevés.⁵⁹⁰

5.2 Fonts d'època moderna

Com és lògic, a mesura que avancem cronològicament, les notícies sobre la muralla romana de Tarragona són cada cop més abundants i detallades. El Dr. Sánchez Real ens ha promès per a un futur pròxim un treball sistemàtic que ens ajudarà, sens dubte, a comprendre millor l'evolució de les muralles de Tarragona, unes defenses sovint restaurades, reconstruïdes, reformades o ampliades.⁵⁹¹ Mentrestant, hem de recórrer als testimonis històrics ja coneguts, tot i que de vegades poc tinguts en compte.

ilustres de los Phenicios, y como estos navegaron tanto, no es de estrañar que entrasen por las Costas del Ebro, y que asi ellos como los Griegos hiciesen algunas obras à estilo de su patria».

590 BALANÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya*, op. cit., pàg. 93-94. Cf. del mateix autor, «Toponímia aràbiga-catalana; Lleida, Tortosa i Tarragona segons un manuscrit àrab de la Biblioteca Reial de Rabat». *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària*, vol. II (1981), esp. pàg. 88-91, i *Els Musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*, Sabadell 1993, esp. pàg. 56-67.

591 SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pàg. 25: «Durante cuarenta años he reunido toda la documentación que, con relación a la muralla, se conserva en los archivos nacionales, desde la restauración de Tarragona (s. XII) hasta nuestros días. El estudio de los datos encontrados permitirá conocer qué partes de la muralla sufrieron reparaciones y modificaciones en los siglos pasados. Su título podrá ser: *La muralla de Tarragona a lo largo de la Historia*, y sólo falta darle forma. El material está ya a punto.»

El més important és el del tarragoní Lluís Pons d'Icart (1518/20-1578), reflectit en el famós *Llibre de les grandeses de Tarragona*, la versió castellana del qual va ser impresa entre 1572 i 1573 i és la que tots els autors posteriors –fins al 1984– han fet servir.⁵⁹² El primer capítol de la versió catalana original, que no ha estat publicada fins a fa deu anys, està dedicat sobretot a establir els límits de la ciutat antiga i a descriure'n la «muralla vella», de la qual esmenta l'existència de cinc torres:

Passave part de dita ciutat, segons lo solament de la muralla arroïnada, partint del monastir que vuy és de Sanct Francesch seguint lo camí de Sanct Fructuós fins a la vora y entuxà del rech major al cantó de un secà que vuy és d'en Brunet. En aquest spay de Sanct Fructuós en avall se mòstran encara en dita muralla vella cinc torras: la primera en lo secà dels pubills del quondam mossèn Francesch Berthomeu; trenta-quatre canas de Monpaller per la muralla avall en la vinya dels dits pubills és la segona torre, al costat de la qual en la muralla à una portella que travessa la muralla per ont eixen de la ciutat a la campanya, que és cosa certíssima; trenta-tres canas de Monpaller més avall, en la vinya de mestre Riber argenter n'í à altre; la quarta torre és també trenta-tres canas de Monpaller més avall, en la vinya d'en Joanico de la Castellana; la quinta torre és sis canas de Monpaller més avall, en lo cantó del secà del dit Brunet, la qual torre, dic lo que era restat après de la gran roïna y destructió de Tarragona, trobí que acabaven uns picapedrés de arroïnats per servir-se de las grans rochas o pedras de aquella com a bàrbaros y enemichs de tanta antiquitat, que no desfent-la a mans [?] és cosa de eterna memòria.⁵⁹³

Estalviem al lector la transcripció de la major part del text de Pons, tan interessant arqueològicament, i en destaquem només un paràgraf:

La qual muralla vella, per mi canada, té de circuit y vogí mil vuyt-sentas y trenta-tres canas de Monpaller y tenia de amplària o gruxa dita muralla, segons se mostra encara al cantó de l'ort de Framenós, a la torra dels Heretges, tres canas de Monpaller. Era aquesta muralla fortíssima, tota la rocha secca sens batum ni argamassa, de unas pedras tan grans que sinó que sabem que pot més lo ingeni que les forces y que moltes cosas que ab un ímpetut nos poden superar y vèncer, a poch a poch se supéran y vencen [...], causarian admiratió gran y ab tot la càusan com ab forças humanas se són pogudas portar y posar las pedras a major part de aquellas de dita muralla vella, perquè n'í à moltas que per mi amidadas tenen més de dos canas de Monpaller de larch y de gruxa dins la paret no s pot dir quant, salvo que la amplària de ditas pedras, unas tenen dotze, altres catorse palms y altres més y altres manco.⁵⁹⁴

Complement gairebé perfecte de la descripció escrita de Pons són els dibuixos del flamenc Anton van den Wyngaerde, que va estar a la ciutat l'any 1563. Aquest pintor de Felip II, a més de tenir ocasió de conèixer Pons personalment,⁵⁹⁵ ens ha deixat uns documents gràfics

592 PONS DE ICART, L.: *Libro de las grandezas...*, op. cit., full 64-68v.

593 DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard...*, op. cit., pàg. 103. Una cana de Montpellier equival a 1,98 metres actuals.

594 *Ibidem*, pàg. 105. Les 1833 canes equivalen a 3.629,34 m. És una dada a tenir en compte.

595 Pons esmenta implícitament Van den Wyngaerde en la seva versió catalana del *Llibre de les grandeses*, en el capítol dedicat a l'amfiteatre, i ho fa amb elogi: «poch dies ha, que juntament ab tota la ciutat que vuy és de Tarragona fong per un pintor del rey deboxat y tret tant per la part de mar, ont entrà en una barcha, com per la part de terra, tant pròpiament com se mostra, de tal manera que, quant me mostrà la traça de la ciutat y del dit theatro, me paregué vèurer la mateixa obra de la ciutat y theatro» (DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard...*, op. cit., pàg. 214).

extraordinaris de les muralles i d'altres monuments i edificis antics, medievals i moderns –conservats, transformats o desapareguts a hores d'ara– de Tarragona, especialment valuosos per la tècnica realista utilitzada en la seva representació i perspectiva.⁵⁹⁶

El tàndem Pons-Van den Wyngaerde és tan important que fa poc significatius testimonis posteriors. Per exemple, Henrique Cock, notari apostòlic i membre d'una comitiva del mateix Felip II, visita Tarragona l'any 1585 «para veer las antigüedades desa çiudad». Ens fa una breu dissertació erudita sobre l'origen de Tarragona i fa referència a la majoria dels monuments antics, medievals i coetanis més interessants de la ciutat i dels seus voltants, amb la curiosa excepció de les muralles, a les quals només esmenta indirectament i sense adjectius.⁵⁹⁷ Sembla com si el gran nombre de baluards i altres defenses afegides de manera successiva a les muralles d'origen romà les amagessin d'alguna manera, car les descripcions que de la ciutat ens han deixat els viatgers, erudits i diletants dels segles XVII i XVIII no en fan esment o ho fan de passada, com Barthélemy Joly (1603),⁵⁹⁸ Manuel Marcillo (1685),⁵⁹⁹ Pere de Marca (1688),⁶⁰⁰ Henry Swinburne (1779),⁶⁰¹ Antonio Ponz (1785),⁶⁰² Rafael d'Amat (1790, 1794),⁶⁰³ etc. Altres autors s'interessen per la muralla bàsicament per qüestions militars, com el portuguès Francisco Manuel de Melo (1645), cronista de la Guerra dels Segadors.⁶⁰⁴ A aquest últim moment, precisament, corresponen dos interessants plànols de la ciutat, datats entre 1641 i 1643, que mostren la planta general de les muralles i senyalen i anomenen els indrets i edificacions més importants. Ambdós documents han estat publicats i estudiats fa pocs anys, i als seus editors adrecem els lectors.⁶⁰⁵ Del final de la guerra següent, la de Successió, és un

596 KAGAN, R. L. [ed.]: *Ciudades del Siglo de Oro...*, op. cit., pàg. 174-180.

597 MOREL-FATIO, A.; RODRÍGUEZ VILLA, A. [ed.]: *Relacion del viaje hecho por Felipe II...*, op. cit., pàg. 112-117. Cock únicament esmenta la muralla quan ha de parlar d'unes romanalles existents «fuera del çercado» (pàg. 117).

598 JOLY, B.; BARRAU-DIHIGO, L.: *Voyage de Barthélemy Joly en Espagne (1603-1604)*, París 1909, pàg. 503-504. Cf. MIQUEL, F. A. [Fort i Cogul, E.]: *Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França l'any 1603*, Barcelona 1967, pàg. 81-83 i, fins i tot, ROVIRA, J.; DASCÀ, A.: «Una visió de la Tarragona del 1603», *Niu d'Art* núm. 26, setembre de 1990, pàg. 3.

599 BATLLE I PRATS, L.: «Tarragona vista por el padre Marcillo», *Diario Español*, 18 d'abril de 1974.

600 MARCA, P. de: *Marca Hispanica, sive limes Hispanicus, Hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscionis, & circumjacentium populorum*, llibre II, cap. X, París 1688. Cf. MARCA, P. de; ICART, J. [ed.]: *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica)*, Barcelona 1965, pàg. 163-169 [versió catalana].

601 SWINBURNE, H.: *Travels through Spain, in the years 1775 and 1776. In which several monuments of Roman and Moorish Architecture are illustrated by accurate drawings taken to the spot by...*, Londres 1779 [hi ha una segona edició de 1787], carta IX. Cf. SWINBURNE, H.: *Viaje por Cataluña en 1775*, Barcelona 1946 [versió de P. Fabra].

602 PONZ, A.: *Viaje de España...*, op. cit., pàg. 165-194.

603 AMAT, R. d': *Viles i ciutats de Catalunya*, Barcelona 1994 [edició de M. Arizeta], pàg. 140-147. Cf. MASSÓ i TORRENTS, J.: «Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any 1919, pàg. 49-56, i AMAT, R. d': *Calaix de Sastre (volum segon 1792-1794)*, Barcelona 1987 [edició a cura de R. Boixareu], pàg. 230-247.

604 MELO, F. M. de: *Historia de los movimientos, separacion y guerra de Cataluña en tiempo de Felipe IV*, Barcelona 1885, pàg. 202 [llibre quart].

605 NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas», op. cit., i GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Un plano de Tarragona de 1643», op. cit.

altre plànol, datat pels volts de 1716 i també publicat darrerament, que representa només –però amb força més detall– la Part Alta de la ciutat.⁶⁰⁶

De totes maneres, la descripció de Pons d'Icart –volem dir la de la versió castellana publicada– va seguir sent vàlida durant molt de temps, i la utilitzen a bastament –citant-la més o menys textualment o adaptant-la– diversos autors posteriors, com ara el regidor tarragoní Carles Boni (1708-1773), en el seu *Epítome Historial de Tarragona*,⁶⁰⁷ o l'erudit castellà Henrique Flórez, en la seva *España Sagrada*.

El gran historiador eclesiàstic Henrique Flórez de Setién y Huidobro (1702-1773) visità Tarragona l'any 1762.⁶⁰⁸ Durant un parell de dies, Flórez tingué l'oportunitat de veure els monuments de la ciutat i de relacionar-se amb algunes persones erudites de Tarragona, sobretot amb el canonge Ramon Foguet i Foraster (1719-1794). Fruit d'aquesta breu estada i dels contactes establerts i continuats amb Foguet seran els volums XXIV i XXV de l'*España Sagrada*, publicats uns quants anys després. El volum que ara ens interessa, el XXIV, està dedicat íntegrament a les *Antigüedades Tarraconenses*, amb un capítol que tracta les «Antigüedades, y excelencias de Tarragona en lo Civil», en el qual transcriu i/o condensa bona part del text de Pons d'Icart sobre la muralla antiga.⁶⁰⁹ També és destacable el detallat plànol de la Part Alta de la ciutat, gravat per Nemesio López a partir d'un dibuix d'Antonio Alcedo.⁶¹⁰

De tot el segle XVIII –sobretot de la seva segona meitat– coneixem l'existència d'un gran nombre de plànols de caràcter militar, més o menys esquemàtics, però de gran interès per a l'estudi exhaustiu de les transformacions que han sofert les muralles de Tarragona. Aquests plànols, molts dels quals són encara inèdits, es conserven majoritàriament al Servei Històric Militar de Madrid, per bé que també n'hi ha en altres llocs, com l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, l'Arxiu General de Simancas o els Arxius d'Enginyeria de París. Tant de bo que algun dia puguem disposar d'un bon catàleg de mapes i plànols de Tarragona.⁶¹¹

606 Ibidem, pàg. 72-75.

607 DASCA, A.; ROVIRA, J.; BARRIACH, F. [ed.]: *Epítome Historial de Tarragona. Un Resum d'Història de Tarragona del segle XVIII per Carles Boni*, Tarragona 1993, pàg. 43-44.

608 MÉNDEZ, F.: *Noticias sobre la vida, escritos y viajes del Rmo. P. Mtro. Fr. Enrique Florez...*, 2a edició, amb notes i addicions, Reial Acadèmia de la Història, Madrid 1860, pàg. 196-197, paràgraf 292.

609 FLÓREZ, H.: *España Sagrada, op. cit.*, pàg. 69-71.

610 Ibidem, pàg. 80.

611 Cf. SERVEI GEOGRÀFIC DE L'EXÈRCIT [Secció de Documentació]: *Cartoteca Històrica. Índice de Atlas Universales y Mapas y Planos históricos de España*, Madrid 1974, pàg. 122 i 134-135; SERVEI HISTÒRIC MILITAR: *Catálogo de la Cartoteca*, vol. I, Madrid 1981, pàg. 65-66; LEÓN TELLO, P.: *Mapas, planos y dibujos de la Sección de Estado del Archivo Histórico Nacional*, Madrid 1979, 2a edició; ÁLVAREZ TERÁN, M. C.: *Catálogo XXIX. Mapas, planos y dibujos (años 1503-1805)*, vol. I, Arxiu General de Simancas, Valladolid 1980, pàg. 952-953. Alguns plànols han aparegut recentment en diferents catàlegs no dedicats monogràficament a Tarragona, com els publicats per POZO, P. del: *18 castillos en la margen izquierda del Ebro*, Barcelona 1984, i, especialment, BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas, op. cit.*, pàg. LXXIX i 242-246.

5.3 Fonts d'època contemporània

Antoni de Martí i Franquès, el gran científic especialitzat en ciències naturals, també va tenir una intervenció important en els inicis de l'estudi racional de les muralles de Tarragona, al començament del segle XIX.⁶¹²

Martí i Franquès féu amistat amb un col·lega francès, Jean Baptiste Le Chevalier, quan aquest visità Tarragona l'any 1804 com a membre d'una comissió francesa per mesurar la prolongació meridional de l'arc del meridià.⁶¹³ Un altre amic de Le Chevalier, Louis Charles François Petit-Radel, estava interessat en els anomenats «monuments ciclopis» de la Mediterrània i li sol·licità informació sobre la muralla de Tarragona, petició que el primer va fer arribar a Martí i Franquès a través del cònsol francès a Barcelona. El cònsol, de nom Viot, escrigué a l'altafullenc el 24 d'abril de 1805 i li demanà:

des dessins en simple figure mais d'une exactitude parfaite et accompagnés d'une échelle aussi rigoureusement exacte des dimensions et des proportions; ces dessins doivent représenter les part des murailles de Tarragone qui sont connus pour être de la plus haute antiquité; il seroit nécessaire qu'oltre le plan signée le dessinateur voulut bien éclairir par des notes adaptées a des numeros d'indication la maniere dont les matériaux sont déposés et la dimension de ces matériaux qui a parue immense a M. Le Chevalier lorsqu'il les a examinés a Tarragone.⁶¹⁴

Martí, molt complidor, manà fer un detallat dibuix de la muralla que tot seguit va trame-re a Le Chevalier. El dibuix anava acompanyat d'una carta en francès, datada el 4 de juny, de la qual en reproduïm la part més interessant (seguint també textualment la transcripció del recentment traspassat Quintana Mari):

Je vous envoie le dessein de l'ouvrage appelé par vous Cyclopique, sana doute tres ancien, que vous m'avez demandé par la voie de Mr. Viot, par qui j'ai l'honneur de vous l'adresser avec cette lèttre. J'ai voulu examiner avec la plus grande attention tous ces fragments de muraille, composée de ces pierres enormes, dont la longueur de quelques unes est de 13 pieds, la larguer de huit pieds, et la hauteur de huit. Leur haute antiquité est evidente par quelques batiments de Romains d'une construction tres diferente, qui chargent en partie sur les rangs des grandes pierres; par les 5 petites portes, marquées n° 7, egalement formées de grosses pierres, toutes de même dimensions qui devoient être deja bouchées avant la construction del Aqueduc des Scipions, piusque j'ai vu que celui-ci passe attaché à une de ces portes. Une portion du même Aqueduc suit une partie de la muraille en remplissent les vides entre les grosses pierres. Ces observations son des preuves que celle des Constructeurs de la tres antique muraille

612 Vid. QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, «Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona», tercera època, volum XXIV, Barcelona 1935; QUINTANA, A.: «Biografia despassionada d'Antoni de Martí i Franquès (recull de notes i estudis complementaris)», *Miscel·lània d'Antoni de Martí i Franquès*, Tarragona 1985, pàg. 47-88.

613 Le Chevalier (o Lechevalier) estava encarregat, a més, «d'estudiar sobre el terreny les antigues unitats catalanes de pes i de mesura per a comparar-les amb el nouvat sistema mètric» (MOREU-REY, E.: *El naixement del metre*, Palma de Mallorca 1956, pàg. 98 i passim; *vid.* també IGLÉSIES, J.: *Un moment estel·lar de la ciència a Catalunya en el segle XVIII (Antoni Martí i Franquès)*, Barcelona 1965, pàg. 37-39.

614 *Vid.* la transcripció completa de la carta de Viot a QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès... op. cit.*, Barcelona 1935, pàg. 262-263.

inferieure. Il est superflu de vous dire que la superieure, pour la plus grande partie, jusqu'à une certaine elevation est bastie apres l'expulsion des Maures, comme vous même l'aurez observé.⁶¹⁵

El dibuix i la carta els va trametre, com estava previst, a través del cònsol francès a Barcelona, Viot, a qui també adreçà una nota en què li explicava perquè no havia atès abans la sol·licitud de Le Chevalier:

J'aurois pû vous l'envoyer plutôt, mais auparavant, j'ai voulu suivre, et examiner avec la plus grande attention tout ces fragmens de muraille ancienne; et si l'on eût travaillé avec precipitation il m'auroit echapé quelques observations, qui peuvent faire plaisir à mon Ami.⁶¹⁶

Gràcies a unes notes que es van localitzar entre la correspondència del mateix Martí i Franquès, sabem que el seu dibuix –o conjunt de dibuixos– inclouïa un plànol general de Tarragona (amb lletres que senyalaven els noms dels portals, de les torres, dels fortins, etc.) i diversos detalls numerats, amb aquestes referències:

- 1 = Llens de Muralla, y Torreó de 5 filas de pedras en brut.
- 2 = Llens de Muralla ab sa Porta antigua de 2 filas de Pedras.
- 3 = Porta antigua del mateix recinto 10 peus alt y 5 1/2 ample.
- 4 = Torreó de 6 filas de pedras que correspon á G [G = Torre de Palacio].
- 5 = Secció vertical de la Muralla, Transversal á la sua direcció.
- 6 = Secció Horizontal de la Muralla que també compren una porta antigua.
- 7 = 5 portas Antiguas del mateix recinto de 10 peus alt y 5 ample.
- 8 = Aqueducto dels Romans qe. als paratges ab que se uneix ab lo recinto antich, va seguint lo material, los mateixos contorns de las pedras en brut.
- 9 = Part del Palacio de Augusto, vulgo lo Castell de Pilat, que carrega sobre la muralla antigua.⁶¹⁷

Els dibuixos tramesos per Martí van permetre construir, a França, una maqueta a escala d'un petit sector de la muralla, concretament el de la torre de l'Arquebisbe, és a dir, el del tram que correspon al núm. 4 de la llista anterior. Aquesta peça, de la qual tornarem a parlar, va formar part de la col·lecció de maquetes que va estar exposada durant molts anys a la Biblioteca Mazarine de París, i es conserva actualment a l'Institut d'Art i Arqueologia de la capital francesa.⁶¹⁸

615 La carta, datada a Tarragona el 4 de juny de 1805, ha estat transcrita per QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès...*, op. cit., pàg. 266-267. L'observació de Martí i Franquès sobre l'existència del canal de l'aqüeducte romà que resseguia la muralla i tapava la portella del Roser és molt interessant i serà també un dels arguments utilitzats anys més tard per Hernández Sanahuja.

616 Carta, també del 4 de juny, transcrita per QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès...*, op. cit., pàg. 267.

617 Document transcrit per QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès...*, op. cit., pàg. 267-268. Hi hem modificat, en els nùms. 1, 2 i 4, la transcripció «didas/dides» (?) per «filas» (és a dir, files o filades), perquè sembla lògica pel context. La «Torre de Palacio» (corresponent a la G), també pel context, és sens dubte la torre de l'Arquebisbe. Les pedres «en brut», és clar, són els blocs del sòcol megalític. Vid, també, en la transcripció de Quintana, les notes i els detalls complementaris que no hem reproduït.

618 Vid. la fotografia que publicà QUINTANA, A.: «Biografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès...», op. cit., pàg. 77, amb referències a la pàg. 78.

L'any 1806, Alexandre de Laborde (o La Borde) publica el primer volum del seu *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, la primera obra vuitcentista que tracta les muralles d'una manera prou destacada i significativa.⁶¹⁹ Laborde n'ofereix una descripció prou correcta, que inclou un parell d'excel·lents gravats il·lustratius: l'un amb les torres de Sant Magí i del Cabiscol i l'altre amb una visió centrada en el castell del Rei, potser els més coneguts i divulgats de tots els referents a aquest monument.⁶²⁰

L'autor del *Voyage*, relacionat amb els seus compatriotes Le Chevalier i Petit-Radel, havia demanat també la col·laboració de Martí i Franquès. L'altafullenc va trametre a Laborde diversos documents («papiers»), que aquest va rebre i va agrair molt amablement per mitjà d'una carta signada a Barcelona el 16 de novembre de 1805.⁶²¹

Laborde, en el comentari a la làmina XLIX del *Voyage* i a l'hora «de determinar quin és el poble que pogué aixecar aquests blocs immensos», n'exposa les possibilitats: «¿És aquesta una de les construccions que Estrabó atribueix als cíclops i que assenyalen, en alguns llocs d'Europa, els primers temps de l'arquitectura grega? ¿És una fundació fenícia o només una obra cartaginesa?»

Aleshores creu convenient reproduir una nota que havia demanat prèviament a Petit-Radel. Aquest cita, en fer les seves asseveracions, l'opinió coincident del comissari francès de relacions exteriors a Tunis, Devoise, «que ha vist Tarragona i que tenia davant un dibuix de les muralles d'aquesta ciutat que devem al Sr. Antoni de Martí, per mitjà de M. Le Chevalier i de M. Viot, comissari de relacions exteriors a Barcelona». Tant Petit-Radel com Devoise estan convençuts que la construcció de la part inferior (o primera) de les muralles cal atribuir-la als cartaginesos. Laborde, finalment, hi afegeix una observació que havia fet personalment:

Les pedres encarreuades que formen la segona part d'aquestes muralles estan marcades, en alguns indrets, amb lletres que servien per a reconèixer les pedres i col·locar-les seguint l'ordre assignat per l'arquitecte. Aquestes lletres són gregues en quasi totes les colònies de l'Àsia menor, i aquí s'assemblen als caràcters desconeguts que hom troba en les inscripcions i en les medalles dels primers temps d'Espanya; nova prova de l'autenticitat del llenguatge primitiu dels seus habitants, i de l'ús que generalment en feien.⁶²²

Petit-Radel continuà els seus estudis sobre els monuments ciclopis fins al final de la seva vida († 1836). L'any 1810, per exemple, llegí a l'Institut Reial de França una «Memoire sur les

619 Vid. la versió catalana, *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974.

620 Vid. HAUSCHILD, Th.: «Monumentos romanos de Tarragona a la luz de los grabados antiguos». *Solemne investidura de Doctor Honoris Causa a Theodor Hauschild. Discurs de Recepció*, Tarragona 1984, pàssim.

621 Vid. les dues cartes, trameses per Laborde a Martí i Franquès, que va publicar QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès...*, op. cit., pàg. 264; val a dir que, d'acord amb el que podem veure en el facsimil de la carta publicat més endavant pel mateix Quintana («Biografia desapassionada d'Antoni Martí i Franquès...», op. cit., pàg. 81), creiem que el mes de la data és el novembre («9embre») i no el desembre.

622 LABORDE, A.: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, op. cit., pàg. 135-137.

constructions antiques des murs de Tarragone et de Barcelona». Aquest treball acadèmic, que restà inèdit, fou la base d'un llibre publicat pòstumament: *Recherches sur les monuments cyclopéens et description de la collection des modèles en relief composant la Galerie Pélasgique de la Bibliothèque Mazarine* (1841). En aquest llibre, com assenyalava el seu títol, Petit-Radel descrivia i comentava la maqueta del «mur et tour de Tarraco» que hem citat més amunt, un «modèle» que havia estat «exécuté d'après les dessins de M. de Marty [sic]; dessiné aussi par M. de Laborde, etc.». Petit-Radel conclou, després de citar diferents fragments de Pomponi Mela, Estrabó, Tit Livi, Diodor de Sicília i altres autors clàssics, «que le lieu occupé maintenat par Tarragone l'avait été primitivement par une colonie tyrrhénienne», tenint en compte que

une partie des murs de cette ville est bâtie sur les restes des antiques constructions pélasgiques de la colonie primitive; mais l'enceinte des premiers fondateurs était plus vaste que la ville actuelle, ainsi qu'on le voit par d'autres restes répandus aus environs.⁶²³

Una de les persones amb qui contactà Petit-Radel després de 1810 fou el rossellonès François Jaubert de Passà (o Paçà, † 1856), que va visitar Tarragona a la primavera de 1819, durant un llarg viatge que realitzà per tal d'estudiar l'estat de l'agricultura hispànica.⁶²⁴ Tot i aquesta missió agrònoma, el diletant Jaubert de Passà s'apassionà pels monuments antics més interessants, especialment per les muralles de Tarragona i de Sagunt, sobre les quals va fer impressionants observacions i comparances que va comunicar a Petit-Radel, amb qui va mantenir una interessant correspondència. En podem destacar una atenta descripció dels diferents paraments de les muralles de Tarragona, que inclouen fins i tot un dibuix amb les mesures mitjanes d'un dels carreus encoixinats que «forment la construction romaine».⁶²⁵

De l'estat en què quedaren les muralles tarragonines, després de les destruccions de la Guerra del Francès i les refaccions realitzades posteriorment (especialment durant la guerra civil de 1823), en tenim un bon testimoni en l'article que dedicà a la ciutat el *Diccionario Geográfico Universal*, l'any 1833.⁶²⁶ Al costat d'aquesta descripció detallada, la que fa Céan-Bermúdez al *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España* és, de tan sumària, gairebé simbòlica i intrascendent.⁶²⁷

623 PETIT-RADEL, L. C. F.: *Recherches sur les monuments cyclopéens et description de la collection des modèles en relief composant la galerie de la Bibliothèque Mazarine*, París 1841, pàg. 306-308.

624 JAUBERT DE PASSÀ, F.: *Voyage en Espagne, dans les années 1816, 1817, 1818, 1819, ou Recherches sur les arrosages, sur les lois et coutumes qui les régissent, sur les lois domaniales et municipales, considérés comme un puissant moyen de perfectionner l'agriculture française*, París 1823, pàg. 68-80.

625 *Vid.* les cartes transcrits i comentades per SAQUER, J.: «Les Ruines de Sagonte et François Jaubert de Passà (1819)», *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà 1987, pàg. 393-408. Agraïm al nostre col·lega i amic Eduard Riu la informació bibliogràfica que ens va facilitar sobre Jaubert de Passà.

626 L'article va ser redactat molt probablement pel tarragoní Llorenç Miquel i Verderol († 1834); s. v. «Tarragona», *Diccionario Geográfico Universal*, tom IX, Barcelona 1833, esp. pàg. 494-496.

627 CEÁN-BERMÚDEZ, J. A.: *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España, en especial las pertenecientes a las Bellas Artes*, Madrid 1832, pàg. 6.

L'any 1839 apareix el primer volum, dedicat a Catalunya, del llibre *Recuerdos y bellezas de España*, de Pau Piferrer (text) i Francesc J. Parcerisa (làmines). Piferrer, amb total seguretat, atribueix als fenicis la construcció de la part inferior de la muralla («alineando y amontonando con cierto arte grosero y gigantesco inmensos pedruscos sin cal ni otra argamasa, dieron la primera idea de la arquitectura civil y militar á aquellos salvajes españoles»), i fins i tot situa la data del suposat assentament fenici pels volts del «933 antes de Cristo». Una mica més endavant considera romana la part superior: «no despreció la orgullosa república los informes y bajos muros que erigió la antigüedad fenicia, y considerándolos base firmísima y durable sentó sobre ellos las bien trabadas fortificaciones latinas».⁶²⁸

Tot i que es tracta d'una obra de gust romàntic, molt més descriptiva que històrica, va tenir una repercussió considerable en la bibliografia posterior. Potser hi van tenir alguna cosa a veure la qualitat literària del text i la mort prematura de Piferrer (1818-1848), nou anys després d'aparèixer el primer volum dels *Recuerdos*.⁶²⁹ En tot cas, sembla que va tenir prou influència en els regidors municipals tarragonins coetanis, que van decidir canviar el nom de la baixada del Roser pel de «calle de los Fenicios».⁶³⁰

Seguint una moda celtista que tingué molt de predicament en determinats ambients erudits vuitcentistes, l'arxiver i analista reusenc Andreu de Bofarull introduí la hipòtesi que els fundadors de la ciutat –i, per tant, els constructors de la muralla primitiva– havien estat els celtes. Aquesta suposició, que ja havia exposat en un treball presentat el 1845 a la Societat Arqueològica Tarraconense,⁶³¹ la mantingué i reforçà en l'obra que publicà cinc anys després amb el notari i estudiós tarragoní Joan Francesc Albiñana, la tan coneguda *Tarragona Monumental*. En el prospecte del llibre, ambdós autors ja avancen la seva opinió:

Remontándonos hasta los primeros pueblos que penetraron en España, hablamos de los muros celtas, levantados en el espacio que ocupa Tarragona, muros casi indestructibles que han resistido á una dilatada série de siglos que se pierden en la obscuridad de los tiempos.⁶³²

628 PIFERRER, P.; PARCERISA, F. J.: *Recuerdos y bellezas de España. Obra destinada para dar y conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes etc.*, tom I, Barcelona 1839, pàg. 199-202. L'any 1884 se'n va fer una nova edició, ampliada en el text i renovada en les il·lustracions, PIFERRER, P.; PI MARGALL, F.: *España. Sus monumentos y artes – Su naturaleza e historia. Cataluña*, tom II, Barcelona 1884, pàg. 461-468.

629 *Vid.* CARNICER, R.: *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid 1963, pàssim.

630 *Vid.* SALVAT i BOYÉ, J.: «Bajada del Rosario». *Diario Español*, 6 de març de 1951, i PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona...*, *op. cit.*, vol. I, pàg. 123. Val a dir que la nova retolació «erudita» va durar molt poc i que es va recuperar de seguida el nom tradicional.

631 BOFARULL, A. de: *Tarragona celta* [manuscrit inèdit datat el 2 d'abril de 1845 i conservat a l'arxiu de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense]. La Societat Arqueològica Tarraconense el nomenà aleshores soci de mèrit; *vid.* MASSÓ, J.: «Andreu de Bofarull i Brocà i l'arqueologia del Camp de Tarragona». *Reus. Setmanari de la ciutat* núm. 1597, 27 de novembre de 1982, pàg. 8.

632 Un de nosaltres (JMC) posseeix un exemplar d'aquest prospecte, de quatre planes, editat el mateix 1849, al final del qual s'anuncia que «la primera entrega [del llibre] tendrá lugar el día 2 del próximo mes de Junio».

El primer capítol del llibre, efectivament, està dedicat a la «Tarragona celta». Després d'una substancial introducció en què citen l'existència «en Noruega, Suecia, Bèlgica, Irlanda, Francia y hasta en la Isla de Mallorca» de «monumentos de construccion grandiosa, toscos y groseros conocidos por Druidicos», fan un interessant recorregut pel recinte emmurallat en què descriuen «los restos de los primitivos muros [que] aparecen bajo la construccion romana», uns murs fabricats «con grandes peñas análogas á las construcciones druidicas que hemos descrito, y que con fundada razon podemos atribuir á una de las hordas Celtas». També parlen de la continuació d'aquests «hacinamientos druidicos» cap a la part baixa de la ciutat, aleshores ja desapareguts, però que encara havia vist Pons d'Icart. Aprofiten l'avinentesa, a més, per desmentir (sense citar-lo) el recentment traspassat Píferrer: «Atribuir á los Fenicios ese antiquísimo muro, es ignorar absolutamente su historia». El seu argument principal és que els fenicis, «establecidos en Tarragona [...], hubieran construido á imitacion de su pais, reproduciendo sus fortalezas y edificios», i no haurien bastit uns murs tan poc sofisticats.⁶³³

Més endavant descriuen succintament la «bella y magnífica muralla», que havien construït «las legiones de los hermanos Publio y Cneo Cornelio Scipion», i assenyalen els sectors o fragments que van ser reparats o restaurats posteriorment i les portes (segures o possibles) de la ciutat romana.⁶³⁴

Pascual Madoz, en el conegut *Diccionario geográfico-estadístico e histórico*, fa una compendiosa descripció de les muralles de Tarragona i de la seva història, i fins i tot recull la llavors recentíssima opinió expressada per Albiñana i per Bofarull.⁶³⁵

Com és natural, també es farà ressò de la hipòtesi celtista Antoni de Bofarull, el germà del coautor de la *Tarragona Monumental*, en la seva voluminosa *Historia crítica de Catalunya* (1876). Antoni de Bofarull considera «los mas antiguos muros de Tarragona» obra dels «célticos primitivos», els quals distingeix dels celtes posteriors, més civilitzats, coneixedors del ferro. És interessant l'explicació amb què acompanya la seva opinió:

ya sabemos que es difícil buscar la prueba, porque otros pueblos primitivos y salvajes tendrian la misma manera de construir ó parecida, pero si nuestra conjetura no vale, no valdrá mas el aserto que se pretenda dar como histórico y definitivo en otro sentido, ya que las pruebas en que se apoye no serán nunca mas que conjeturas. Nos induce á expresarnos en estos términos la diversidad de teorías que hemos observado acerca del monumento mas antiguo de Cataluña, y aun mas, la variacion de una misma teoría en el espacio de pocos años, pues tal sostenia, diez años ha, ser la obra exclusivamente de los Pelasgos, que la llama ahora mas que céltica, druidica, como si la casta sacerdotal de los Celtas fuese la encargada de construir los monumentos civiles de su pueblo, así como lo es de los religiosos á los que da muy propiamente el nombre.⁶³⁶

633 ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. de: *Tarragona Monumental, ó sea, Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Tarragona 1849, pàg. 11-19. Citen, entre altres referències i autors, la popular *Historia de España* de Romey i una memòria llegida per Josep Antoni Llobet i Vall-llosera, al març de 1847, a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, és a dir, la monografia *De los pueblos que han invadido, conquistado o dominado la Cataluña*.

634 ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. de: *Tarragona Monumental*, op. cit., pàg. 52-54.

635 MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico e histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, op. cit., pàg. 377-378.

636 BOFARULL, A. de: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, tom I, Barcelona 1876, pàg. 143-144.

L'historiador i arqueòleg autodidacte Bonaventura Hernández Sanahuja va ocupar-se repetidament, en la seva copiosa producció bibliogràfica, dels orígens i de l'autoria de la part inferior de les muralles de la seva ciutat nadiua. L'interès indubtable i continuat per l'antiguitat de Tarragona el portà a llegir un gran nombre de publicacions històriques i arqueològiques, per bé que la seva preparació no fou suficient com per fer-ne l'ús adequat. Les seves interpretacions o hipòtesis són massa vegades confuses i inversemblants, tot i que cal reconèixer que les seves descripcions i troballes són sovint imprescindibles a l'hora de comprendre o recuperar la memòria de força restes ara malmeses o perdudes.⁶³⁷

El 9 de març de 1850 es va produir a la pedrera del port la «troballa» d'un suposat sarcòfag egipci que va provocar, ben aviat, una investigació oficial i una gran polèmica entre els estudiosos i professionals de l'arqueologia, tant a Tarragona com a la resta de l'Estat i, fins i tot, a determinats fòrums científics europeus. No és aquest el lloc per explicar les circumstàncies que van concórrer en aquest curiós afer, però el cas és que els fragments del suposat sepulcre van resultar ser una falsificació més aviat barroera, fins i tot amb tocs de befa pseudoeròtica. En uns quants d'aquests falsos fragments de sarcòfag es veien uns dibuixos que representaven –d'una manera primitiva o, millor dit, infantil– la construcció de la part megalítica de les muralles de Tarragona. En bona part, doncs, la falsificació es va fer amb la intenció de provar que havien estat els egipcis els constructors d'aquella magna obra. D'entrada, però, els falsificadors van aconseguir entabanar Hernández i el van convèncer de la suposada importància de la «troballa», i aquest va dedicar molts esforços, influències i diners a demostrar públicament la bondat del dit sepulcre, fins al punt de publicar una monografia sobre el tema.⁶³⁸

Quan Hernández es va desenganyar (molt probablement gràcies a Emil Hübner), va rebutjar públicament la monumental enganyifa, va desfer-se dels fragments que havia dipositat al Museu Arqueològic i va recuperar i cremar un nombre considerable d'exemplars de la seva monografia. D'entre les poques coses que Hernández va salvar del desagradable episodi hi havia la tasca de documentació que havia dut a terme per tal d'intentar provar la falsa hipòtesi egípcia, sobretot pel que fa a la descripció i l'observació de l'estructura de les muralles i a la recopilació de fonts antigues i referències bibliogràfiques.

Uns quants anys després, en una obra que realitzà conjuntament amb el seu amic Josep M. de Torres, Hernández tractà d'una manera especial el tema de l'origen de les muralles.

A l'*Indicador Arqueològic* s'incideix d'especial manera en el tema de les muralles. A la introducció del tractat, després de fer una mena d'estat de la qüestió sobre els orígens de

637 Vid. el catàleg *Un home per a la Història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona 1992, ISOBERANAS, A. J.; MASSÓ, M. J.; *Bibliografía impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona 1992, pàssim.

638 HERNÁNDEZ, B.: *Resúmen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana, con una explicación de los fragmentos del sepulcro egipcio descubierto en 9 de marzo de 1850*, Tarragona 1855. Val a dir que entre 1850 i 1855 es van produir encara noves aparicions a Tarragona d'objectes egipcis o pseudoegipcis, i que uns quants arqueòlegs i egipptòlegs reconeguts les van considerar autèntiques.

Tarragona, es decanta per una filiació dels «Hiksos o Pelasgos», que, «odiados á causa de su género de vida por los pacíficos naturales, se vieron obligados á levantar estos inmensos y toscos muros, dentro de los cuales ocultaban el fruto de sus frecuentes rapiñas». Es desestima una autoria fenícia, ja que es considera la muralla massa barroera per a la seva civilització, ni tampoc celta, perquè «si los celtas visitaron Cataluña en algunas de sus irrupciones fué para destruir, no para crear».⁶³⁹

En una memòria sobre els *Muros ciclòpeos de Tarragona*⁶⁴⁰ desenvolupa les mateixes idees. Per atribuir l'autoria de l'aparell ciclopi es basa en la seva poca elaboració, perquè

muy ruda é imperfecta debía ser la civilizacion de la primera colonia que puso su planta en la colonia de Tarragona á juzgar por los vestigios descubiertos en la parte más profunda de las citadas excavaciones, y lo confirman los muros ciclòpeos levantados por el mismo pueblo, los cuales demuestran los primeros esfuerzos del hombre al salir del estado de la Naturaleza, sin otras reglas que las innatas del plomo y del cordel, y sin mas máquinas que la fuerza material.⁶⁴¹

idea seguida en altres publicacions.⁶⁴²

Les complexes hipòtesis d'Hernández buscaven explicar d'una manera continuada tota la història de les muralles, que esdevenien així la mostra més memorable i arcaica de les excel·lències arqueològiques de la seva estimada ciutat. Les primitives muralles, doncs, havien estat erigides i reformades successivament per tot un seguit de pobles prehistòrics antiquíssims, inclosos els pelàsrgics, que, al seu torn, van donar pas a nous pobladors protohistòrics i d'època clàssica.⁶⁴³

Val a dir, però, que gràcies a Hernández, a la Comissió de Monuments i a la Societat Arqueològica Tarraconense, les muralles es van poder protegir d'un enderrocament que semblava imminent (1869-1871), fet que va facilitar extraordinàriament la seva declaració monumental (1884) i el manteniment i la recuperació de diferents panys i portelles.⁶⁴⁴

Morera va editar i completar en determinats aspectes la *Historia de Tarragona* d'Hernández.⁶⁴⁵ En alguns fragments respectà el text original, però en d'altres –especialment

639 H[ERNÁNDEZ], B.; T[ORRES], J. M. de: *El indicador arqueológico...*, op. cit.

640 HERNÁNDEZ, B.: «Muros ciclòpeos de Tarragona». *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, II, Barcelona 1878, pàg. 413-436.

641 *Ibidem*.

642 *Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destrucción de aquellos monumentos*, op. cit.

643 En un dels seus múltiples treballs sobre les muralles, concretament en el dedicat a la «Puerta ciclòpea de la Portella» (posada al descobert a finals de 1868 i restaurada el 1871), publicat en el diari *El Tarraconense* entre el 15 d'octubre de 1871 i el 21 de febrer de 1872, Hernández suggeria identificar tres dels caps esculpits en el sòcol de la torre de Sant Magí amb «la trinidad trimurtri, compuesta de Brama, Visnú y Siva»; el text va ser reproduït l'any 1924 en el *Boletín Arqueológico*, època III, núm. 18-22, pàg. 259.

644 *Vid.* el catàleg *Murallas de Tarragona*, op. cit., pàg. 10-11 i 60-61.

645 HERNÁNDEZ, B.; MORERA, E.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*, op. cit.

en els que diferia— feia constar les seves impressions, com en el cas de la muralla, en què a peu de pàgina no es responsabilitza de l'opinió del seu amic ja traspassat sobre l'iberisme de les marques de picapedrer o la datació adriana del parament situat entre la torre de Sant Magí i el baluard de Sant Antoni.

En aquesta obra pòstuma, Hernández segueix amb uns criteris similars als de *l'Indicador*. Descriu de forma romàntica i magníficent, a gust de l'època, com els ciclops erigiren la muralla:

mientras unos, los más robustos, acarrearban las inmensos bloques que encontraron esparcidos por todos aquellos contornos, cargándolos sobre rastras ó narrias formadas con troncos de árboles; otros tiraban de ellas con cuerdas, y con ayuda de planos inclinados conducían los inmensos e informes pedruscos sin labrado alguno á la cumbre de la colina.⁶⁴⁶

L'any 1886 Leandre Serrallach, a part d'una visió pròpia de la muralla, publica una interessantíssima descripció de la seva estructura interna, escrita pel mateix Hernández, i en la qual s'esmenten per primera vegada els murs de subjecció transversals.⁶⁴⁷ Morera, dos anys després de començar a publicar la *Historia* d'Hernández, en parla a la *Tarragona Antigua y Moderna*, en què, seguint pautes hernandianes, pren la muralla com un «interesante monumento de la raza troglodita». Hi aporta algunes dades interessants, com l'existència d'una ronda de tàpia que creu àrab, coronada de merlets espitllers al tram entre les torres de l'Arquebisbe i el Seminari. De tota manera, deixa oberta una via:

Cuestiones serían estas para llenar largas páginas y hacer alarde de cierta erudición poco adecuada á la presente obra, de género generalmente descriptivo, dejando que el excursionista las resuelva en la forma que estime más lógico, dados sus conocimientos, aficiones y estudios protohistóricos.⁶⁴⁸

L'any 1887 apareix la primera *Història de Catalunya*, moderna, en català. El seu autor és el reusenc Antoni Aulèstia, que situa en els «temps protohistòrics [...] tal volta la part de les murallas ciclopeas de Tarragona».⁶⁴⁹

Feia poc que el mateix Aulèstia s'havia fet càrrec de les notes i addicions a la segona edició de l'obra ja ressenyada de Piferrer (1884). En la part que ens interessa, precisament, Aulèstia hi va afegir una nota molt prudent:

Es muy de alabar la parsimonia de Piferrer al tratar de los orígenes de Tarragona, sobre los cuales, á pesar de los nuevos trabajos históricos, nada definitivo puede decirse. Con todo no es posible atribuir á la invasión fenicia la fundación de una ciudad cuyos muros ciclopeos, cuyos trabajos trogloditas y cuyas

646 Ibidem.

647 SERRALLACH, L.: *Monumentos romanos de Tarragona. Apuntes Histórico-Críticos de dichos monumentos por D. Leandro Serrallach y Mas leídos en la excursión hecha á aquella ciudad por la Asociación el 24 de mayo de 1885*, Barcelona 1886, pàg. 15 i 28. *Vid. esp.* l'apèndix d'Hernández, pàg. 46-47.

648 HERNÁNDEZ, B.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*, op. cit.

649 AULÈSTIA, A.: *Historia de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1887, pàg. 35.

monedas ibéricas con la inscripción Cose, revelan una antigüedad tan remota que aún no ha podido precisarse.⁶⁵⁰

Emil Hübner, que ja havia parlat de les muralles tarragonines en el seu llibre sobre *La arqueología en España*, encara en vida del seu amic Hernández,⁶⁵¹ estudià poc després (1893) els signes de picapedrer localitzats en nombrosos carreus de diferents sectors de la muralla i els considerà ibèrics, però ja de l'època dels Escipions, i els situà cronològicament entre el sòcol megalític, d'una antiguitat indeterminada, i els carreus d'època (suposadament) imperial, que es troben immediatament al damunt.⁶⁵²

El barceloní Guillén-García va ser autor d'un especulatiu treball que plantejava ni més ni menys que una hipotètica colonització hittita a Catalunya. No cal dir que un dels vestigis més destacats seria el de la part inferior del recinte emmurallat de Tarragona.⁶⁵³

Al començament del segle XX, l'hispanista francès Pierre Paris dedicà una especial atenció a la qüestió de les muralles tarragonines en el seu *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (són força interessants les fotografies que hi publica). Paris considera, és clar, que els blocs inferiors «sont indubitablement très antérieures à la domination romaine» i en destaca les portelles, que «donnent une telle impression de forte et mysérieuse antiquité»; pel que fa a la part superior, es limita a seguir i reproduir l'opinió de Hübner (1893).⁶⁵⁴

Una nova hipòtesi s'abraonà l'any 1905 sobre les muralles tarragonines. El per altra banda prestigiós arqueòleg espanyol José Ramón Mélida es va atrevir, sense més fonaments que una insuficient comparació visual, a suposar que tenien un origen micènic. Tot i que d'entrada sembla prou inversemblant, aquesta hipòtesi va ser mantinguda pel seu autor en obres posteriors molt més rellevants i va tenir fins i tot algun seguidor.⁶⁵⁵

Luis del Arco, autor de sengles i interessants guies sobre la ciutat, considera –seguint bàsicament el que ja havien dit els autors de *Tarragona Monumental* i de la *Historia crítica de Cataluña*– que els celtilibers «debieron levantar el primer basamento de los muros de Cose». Del Arco, però, fa una síntesi de les hipòtesis més recents i hi afegeix que

es de creer que levantó una segunda serie de bloques otro pueblo de raza helénica, tal vez miceniano, que se mezcló con el indígena [...]. Finalmente, los romanos levantaron sobre los bloques celtilibéricos y

650 PIFERRER, P.; PI MARAGALL, F.: *España. Sus momentos...*, op. cit., pag. 466, nota a.

651 HÜBNER, E.: *La arqueología en España*, Barcelona 1888.

652 HÜBNER, E.: *Monumenta Linguae Ibericae*, op. cit., pàg. 146, paràgraf XI.

653 GUILLÉN-GARCÍA, G. J.: *Les hèthéens ont-ils colonisé la Catalogne? Acropole cyclopéenne de Tarragone*, Friburg 1899 [extret de les actes del IV Congrés científic internacional des catholiques, que s'havia organitzat a la mateixa ciutat suïssa a l'agost de 1897], pàssim.

654 PARIS, P.: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, tom I, Paris 1903, pàg. 13-16 [i fig. 10-16]. Uns quants anys més tard, del mateix autor, a «Promenade archéologique: Tarragone». *Bulletin Hispanique*, tom XII (1910), pàg. 109-134, rebratrà enèrgicament les hipòtesis d'un origen etrusc, hittita o egipci.

655 MÉLIDA, J. R.: «Arquitectura miceniana en España. La Acrópolis de Tarragona». *Revista de Arquitectura y Construcción*, Barcelona 1905, pàg. 6-10 i 38-47; *vid.* també, del mateix autor, *Arqueología española*, Barcelona 1929, pàg. 81-82.

helénics, una serie de bloques labrados, completando la muralla como actualmente se presenta, excepción hecha del hormigón superior, que es obra de la Edad Media y aun de tiempos posteriores.⁶⁵⁶

Gibert segueix, a la seva manera, la hipòtesi micènica de Mélida i relaciona l'aparell ciclopi amb els grans monuments d'Orient: Tirint i l'Argòlida. Intenta mostrar paral·lelismes amb Troia i les construccions assíries, i es desmarca de les correlacions amb obres egípcies i sardes.⁶⁵⁷

Alegret hi suposa una fase ciclòpia, una d'ibèrica—carreus amb marques ibèriques— i una de romana, amb refets dels Èscipions, d'August i d'Adrià.⁶⁵⁸

Anys després d'editar el primer (i únic) volum de la *Historia de Tarragona* d'Hernández, Morera va redactar el tom de Tarragona de la *Geografía General de Catalunya* dirigida per F. Carreras i Candi, en què donava un tomb a les propostes cronològiques, i defensava la seva romanitat, tant de basament com de carreus, idea que també sosté en un treball publicat pòstumament.⁶⁵⁹ Els seus arguments es basen en el fet que el sòcol és, realment, un fonament que regularitza el pendent del terreny amb una tècnica prou acurada, especialment en l'encaix i tasconat dels megàlits. No està d'acord amb els paral·lels megalítics i orientals ni tampoc creu que els enginyers romans adoptessin una estructura anterior sense modificar-ne res. Finalment troba paral·lels d'aparell ciclopi en construccions d'època romana: les muralles de Girona i de Sagunt.

A Eugène Albertini devem la primera aproximació seriosa a l'estudi dels caps esculpits en la base megalítica de la torre de Sant Magí: «J'ai donné le premier rang à ces têtes sculptées sur la muraille, parce que ce sont les seules sculptures de Tarragone qu'on puisse rapporter à l'époque préromaine.» Albertini repassa succintament les opinions expressades anteriorment sobre aquests caps i acaba dient que:

Il est beaucoup moins aventureux d'attribuer aux Ibères la construction de la muraille primitive. C'est a cette muraille primitive qu'appartient l'étage inférieur de la torre de San Magín, vraisemblable que ces têtes grossièrement sculptées sur les blocs sont contemporaines de la construction. Les mêmes indigènes ont été architectes et sculpteurs. Ces têtes pouvaient avoir une signification prophylactique.⁶⁶⁰

Bosch Gimpera parteix d'unes premisses similars: la inconsistència dels arguments i paral·lels fins llavors donats, el seu coneixement de l'arquitectura ibèrica i emporitana i les

656 ARCO, L. del: *Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1906, pàg. 117, i, del mateix autor, *Nueva guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1912, pàg. 86.

657 GIBERT, A. M.: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*, Barcelona 1909.

658 ALEGRET, A.: *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*, Barcelona 1911.

659 MORERA, E.: *Provincia de Tarragona*, op. cit.

MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», op. cit.

660 ALBERTINI, E.: «Sculptures antiques du conventus Tarraconensis», *Anuari. Institut d'Estudis Catalans*, any IV (1911-1912), Barcelona 1913, pàg. 362-364.

fonts clàssiques, en especial el periple d'Aviè. Recull les opinions de Hübner i Puig i Cadafalch i rebutja sense contemplacions la hipòtesi, també recent, de la «influència micènica». Bosch, en conseqüència, proposa:

una explicació que redueix el problema a termes molt senzills: són tan sols les muralles de la Tarragona ibèrica, de la Cose anterior als romans, però no anterior al'entrada dels ibers a la costa catalana, o sia vers el segle V a. de J.-C. [...]. Hi ha dos indicis que ens semblen concloents: en primer lloc, que la muralla romana del temps dels Escipions s'hi sobreposa immediatament; i en segon, i encara més concloent que l'anterior, que, si comparem les muralles ciclòpies de Tarragona i llurs torres amb les gregues d'Empúries, evidentment haurem de reconèixer llur parentiu.⁶⁶¹

En termes molt similars –però més extensament– s'expressarà poc després, el 26 de novembre de 1922, en la famosa conferència que donà a Tarragona sobre els «Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonines». El text fou editat el 1925 i és una de les fites de la historiografia sobre el tema.⁶⁶²

Una altra conferència d'interès va ser editada aquells anys: la que havia dictat el 7 de juny de 1919, sobre «La nova Tarragona i els seus antics monuments», l'arquitecte Jeroni Martorell, de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). El text fou publicat l'any següent, amb bells gravats que il·lustraven –entre d'altres– un projecte que no es faria realitat fins al 1933: el del Passeig Arqueològic. Martorell, que segueix evidentment de prop els seus companys de l'IEC Puig i Cadafalch i Bosch Gimpera, ho veia així aleshores:

La Muralla feta pels ibers, i la muralla romana, coetània de la d' Ampúries [sic], obra del segle V a. de J.C. en la part baixa, d'atribució llegendària; construïda en temps dels Escipions la part alta. Muralla vista per tothom en el passeig de Sant Antoni, malmesa, mutilada per balcons i finestres. Muralla inaccessible, tancada amb clau per un barri, que pocs coneixen; és aquell pany de paret sencer, ple de puresa antiga, que s'estén per més d'un quilòmetre a la Falsa Braga. Allí Tarragona ha de construir el passeig arqueològic més famós del món.⁶⁶³

El 1921 apareix una nova opinió, també expressada originalment en forma de conferència: la del jesuïta Pere Planas, que rebutja de ple «las teorías absurdas de aquellos que pretenden edificada nuestra Tarraco prehistórica por pelasgos, etruscos o tirrenos u otros pueblos exóticos», però considera que la part baixa de les muralles té un origen megalític neolític, això sí, amb una continuació romana de l'obra.⁶⁶⁴

Aquell mateix any es publica la primera versió d'un opuscle de l'alemany Adolf Schulten, sobre la Tarragona antiga, que anys després veurà dues noves edicions, convenientment re-

661 BOSCH GIMPERA, P.: *Prehistòria catalana (Edats de la Pedra i dels Metalls. Colonització grega. Etnografia)*, Barcelona 1919, pàg. 251-256.

662 BOSCH GIMPERA, P.: «Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina», *op. cit.*

663 MARTORELL, J.: *Tarragona i els seus antics monuments*, *op. cit.*, pàg. 3.

664 PLANAS, P.: «Importancia histórico-arqueológica de Tarragona desde los tiempos prehistóricos hasta el imperio de César-Augusto». *Bulleti Arqueològic*, època III, núm. 3-5 (1921), pàg. 59-64, 85-94 i 113-119.

tocades i ampliades. Aquí segueix, sense recança aparent, l'opinió que feia poc havia expressat Bosch Gimpera:

Encara avui es veu un poderós monument arquitectònic del segon poble que ha construït en la roca dominant el mar: dels ibers. Ells són els arquitectes de la muralla més antiga, aquella obra de gegants que va fer conèixer el nom de Tarraco per tot el món i que pertany a les més importants construccions de l'Univers.⁶⁶⁵

El tarragoní Antoni Rovira i Virgili publica, al *Diari Tarragona*, al desembre de 1921 i al gener i al juliol de 1922 (és a dir, abans de la conferència de Bosch), quatre articles sobre les muralles de la ciutat. El mateix 1922, el text és reproduït en el *Butlletí Arqueològic* i apareix també –amb poques variacions– en el primer volum de la seva interessantíssima *Història Nacional de Catalunya*. Rovira hi fa un repàs de quasi totes les hipòtesis que s'havien publicat fins aleshores, però el seu afany crític fa que no n'aprovi cap, ni tan sols les més assenyades de Morera i de Bosch Gimpera. Tot i això, admet que l'«única hipòtesi que no es pot donar per completament enderrocada –tot i haver perdut molt de terreny– és la hipòtesi ibèrica». Considera, personalment, que la cronologia de les hipòtesis ibèrica (segles V-IV aC) i romana (III-II aC) és massa baixa. Fins i tot diu:

Si volguéssim emetre una hipòtesi pròpia, pensariem en els ligurs, nom que s'aplica, amb més o menys propietat, als habitants immediatament anteriors als ibers i als celtes [...]. La hipòtesi lligur permet de fer regular la data de les muralles fins a la plena edat del bronze (del segle XX al X abans de Jesucrist). Aquesta hipòtesi encara té un altre temptador aventatge: i és el de permetre d'establir una relació cronològica entre els murs ciclòpics tarragonins i els monuments primitius de les illes Balears, els famosos talaiots i navetes, dels quals se sap avui amb certesa que pertanyen a la plena edat del bronze, prolongant-se aqueixa cultura fins a la invasió romana.

Però acaba la seva exposició des d'unes posicions molt més prudentes:

Però nosaltres, tot rebutjant les hipòtesis formulades fins ací, no volem substituir-les per cap hipòtesi. Això depèn, en primer lloc, de la nostra creença que els qui no són especialistes en una branca de la ciència han d'abstenir-se de teoritzar per llur compte, tot reservant-se el dret de comentar i crítica en l'estudi dels problemes. D'altra banda, ens sembla evident que el problema de les muralles de Tarragona només té una solució científica: la de les excavacions.⁶⁶⁶

El 1930 apareix *El poblament prehistòric de Catalunya*, signat per un dels deixebles més destacats de Bosch Gimpera, Josep de Calassanç Serra-Ràfols. Com és natural, Serra-Ràfols se suma a l'opinió del seu mestre: «La discussió sobre les muralles anomenades ciclòpies ha arribat a conclusions prou fermes per a poder afirmar llur data pre-romana i ibèrica.»⁶⁶⁷

665 SCHULTEN, A.: *Tarragona*, Tarragona 1921, pàg. 8 [trad. al català de Lluís Pericot].

666 ROVIRA i VIRGILI, A.: «Les muralles de Tarragona», Tarragona, 20 de desembre de 1921, 12 i 19 de gener i 20 de juliol de 1922 [reproduït al *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 7 (1922), pàg. 170-175]. Cf., del mateix autor, amb *Història Nacional de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1922, pàg. 557-567.

667 SERRA-RÀFOLS, J. de C.: *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcelona 1930, pàg. 144-146.

L'any 1932 Schulten va fer realitzar una exploració al peu [!] de la muralla, en el sector corresponent a l'actual Passeig Arqueològic, probablement com a complement de l'estudi exhaustiu de l'estructura arquitectònica de la façana –però només pel que fa al seu exterior–, que va realitzar el seu compatriota Adolf Fick l'any 1930. El treball de Fick, traspasat poc després, va ser editat i presentat precisament per Schulten l'any 1933.⁶⁶⁸ Havia realitzat uns alçats del sòcol megalític i suposà nou fases constructives. La part ciclòpia més antiga és el llenç entre les torres de l'Arquebisbe i el Seminari, el de l'Escorxador i el del passeig de Sant Antoni. Seria restaurada pels ibers, concretament les torres del Seminari i de l'Arquebisbe, així com el seu enllaç. Els trams amb carreus amb signes de picapedrer ibèrics corresponen als Escipions. Suposa restauracions en temps d'August a les tres torres, reconstruccions postromanes, medievals i recents prop de les torres del Seminari i de l'Arquebisbe. No creu romanes les portelles, perquè no tenen un sistema de tancament.

Seguint *grosso modo* la idea de l'iberisme del sòcol de la muralla, tenim R. Nogués, J. M. Navascués, S. Capdevila, el catàleg de monuments del Centre d'Estudis Històrics, J. Antònio i Guardias o J. Subias.⁶⁶⁹

El 22 d'octubre de 1933 s'inaugurà oficialment el Passeig Arqueològic. L'ocasió fou aprofitada per editar un petit i bell opuscle sobre les muralles, signat per Rovira i Virgili. Per il·lustrar la coberta s'utilitzà un gravat –realitzat, com altres de l'interior, per Lluís Mallafrè– amb una vista de la torre de Sant Magí amb el relleu de Minerva (descobert arran d'un esllavissament l'any anterior) ja a la vista. El text de Rovira és breu i es limita a una descripció molt sintètica de la història del monument, sense comprometre's:

Formen com el sòcol de les muralles tarragonines els grossos blocs rústecs anomenats 'ciclopis', que són, segons es creu, la part baixa d'una fortificació pre-romana que els romans aprofitaren per a alçar al damunt llurs fileres de carreus tallats en les pedreres pròximes[...]. Reparades pels romans mateixos en els primers segles de l'era cristiana, les muralles sofriren el cop furient de les invasions bàrbares. Els visigots [sic] i després els alarbs hi deixaren també alguns senyals de reconstrucció.⁶⁷⁰

Poc després de l'obertura pública del Passeig apareix la segona edició del llibret *Tarraco*, d'Adolf Schulten. Si a la primera versió (1921), Schulten seguia l'opinió del seu col·lega Bosch

668 FICK, A.: «Die Stadmauern von Tarragona». *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* núm. 48 (1933), pàg. 484-513.

669 NOGUÉS, R.: «Las murallas de la antigua Cose». *Tarragona y su provincia. Album*, Tarragona-Reus, s. a. [circa 1925].
NAVASCUÉS, J. M.: «Tarragona». *IV Congreso Internacional de Arqueología*, Barcelona 1929, pàg. 12-19.
NAVASCUÉS, J. M.: *Guía de Tarragona*, Madrid 1932.
CAPDEVILA, S.: *Tarragona, Guía Histórico-Arqueológica. Texto Español y Francés*, op. cit.
Monumentos Españoles. Catálogo de los declarados Nacionales, Arquitectónicos e Histórico-Artísticos, vol. II, Madrid 1932.
ANTÓNIO I GUARDIAS, J.: *Tarragona. Guía del turista*, Tarragona, s. a.
SUBIAS, J.: *Construcciones romanas*, Barcelona 1942.

670 ROVIRA I VIRGILI, A.: «Les muralles de Tarragona», op. cit.

Gimpera, ara ja comença a introduir la hipòtesi que defensarà aferrissadament fins al final de la seva vida: «És possible que la muralla ciclòpia de Tarragona, tan famosa com enigmàtica, sigui etrusca.»⁶⁷¹

5.4 La recerca arqueològica

5.4.1 Les primeres intervencions

Entre 1932 i 1936, la muralla patí tres esllavissades que van deixar a la vista la seva estructura interna. Serra i Vilaró i Jeroni Martorell van ser testimonis dels fets i van prendre bona nota del que van veure. Són els primers que van publicar un estudi científic de la secció de la muralla. Martorell, però, malgrat les seves observacions, dubta en la cronologia i continua amb l'opinió d'un basament ibèric i un cos superior romà.⁶⁷²

Serra i Vilaró va publicar, entre 1946 i 1949, dos treballs en els quals demostrava la romanitat de la muralla. En descriu l'estructura interna i observa que el rebliment del cos de megalits continua fins a la segona o tercera filada de carreus, la qual cosa indicaria la seva contemporaneïtat. L'horitzó ceràmic aparegut al rebliment responia als materials típics dels poblat ibèrics del segle III aC, ben coneguts per Serra i Vilaró. Suposa també la participació de mà d'obra ibèrica sota les ordres dels enginyers romans, que explicaria així els signes de picapedrer dels paraments. Observa també que la torre de Sant Magí, amb el relleu de Minerva, és una construcció anterior (no ibèrica) amb unes característiques estructurals diferents, com seria el parament de sis metres d'alçada, a la qual s'adossaria un parament posterior. D'aquesta manera verifica la romanitat de la construcció:

il monumento architettonico militare più celebrato della Spagna e più universalmente noto, non soltanto nella parte superiore, già da tutto riconosciuta come romana, ma altresì nella sua parte inferiore, ossia in quella chiamata ciclopica, è opera dei grandi costruttori dell' Impero Romano.⁶⁷³

De tornada a Tarragona, l'any 1939, comprovà que els materials procedents de les seves prospeccions, preparats per publicar, s'havien perdut i només li quedava l'evidència vista pels seus ulls.⁶⁷⁴ Ara bé, les obres de construcció del Museu Arqueològic, l'any 1949,⁶⁷⁵ just

671 SCHULTEN, A.: *Tarraco*, Tarragona 1934, pàg. 8 [trad. al català de Lluís Pericot].

672 MARTORELL, J.: «Passeig Arqueològic de la Falsa Braga a Tarragona», *op. cit.*

673 SERRA VILARÓ, J.: «Scavi e ritrovamenti in Spagna», *op. cit.* Aquest article correspon al text d'una conferència que Serra i Vilaró va llegir el 21 de desembre de 1938 a l'Institut d'Estudis Romans, de Roma, amb el títol «I recentissimi scavi d'interesse romano in Spagna», ja cap al final del seu exili, a Itàlia, provocat per la Guerra Civil.

674 En una postal adreçada al seu amic Salvador Vilaseca, datada el 10 de maig de 1939, li diu: «Me he reintegrado a mi desvalijado domicilio con el fin de recobrar mis libros que, en su mayoría, podré recuperar» (Arxiu documental de Salvador Vilaseca, Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus). Els materials que es van salvar, procedents de les seves excavacions anteriors a 1936, i que estaven exposats o guardats en el Seminari, van ser ingressats en el Museu Arqueològic de Tarragona durant la Guerra Civil.

675 Vid. MASSÓ, J.: «Joan Serra i Vilaró i l'exploració de la muralla romana l'any 1949. Uns quants documents inèdits», *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIII (1994), pàg. 95-104 (hi és transcrit el petit diari de les excavacions que es van fer en el solar del nou museu, entre el 7 i 10 de març de 1949).

sobre la muralla, li permeteren verificar el que ja havia vist, i redactà un important article a la revista *Archivo Español de Arqueología*.⁶⁷⁶

Serra i Vilaró va diferenciar, com tots coneixem, dos farciments diferents dins la muralla: un d'inferior, que seria al sòcol megalític i a les filades de carreus inferiors, i un de superior, format per toves. A més, estudia els contraforts interns de la muralla i en data algunes reparacions modernes. Situa una nova portella sobre el baluards de Sant Antoni i assenyala dos tipus diferents de parament megalític. Aquesta variació d'alçada l'explica per un canvi de direcció d'obres. La nova hipòtesi portà l'escàndol.⁶⁷⁷ En l'àmbit científic pocs van creure's aquesta idea i es va aixecar una agra polèmica ciutadana i un enfrontament Serra i Vilaró-Schulten, que arribà a sortir a la premsa local.

Així, els postulats de Serra i Vilaró tingueren poc ressò, i hom va negar el resultat científic. García y Bellido, en una mena de postil·la a l'article de Serra i Vilaró, proposava encara una hipotètica construcció cartaginesa, prèvia a l'ocupació romana de la futura Tàrraco.⁶⁷⁸ Martínez Santa-Olalla seguí defensant la hipòtesi ibèrica.⁶⁷⁹ Ripoll pensava que si les portelles eren romanes havien d'estar treballades. S'estranyava de la diversa geologia de la pedra del parament ciclopi i del de carreus, i no veia clar el perquè dels murs transversals.⁶⁸⁰

Beltrán es plantejava si la muralla era indígena i va ser aprofitada pels romans, i suggeria que va ser buidada i tornada a farcir.⁶⁸¹ Almagro acceptava la seva romanitat des del primer moment.⁶⁸²

La desproporció de la polèmica va dur el Dr. Sánchez Real a realitzar una excavació a la muralla en col·laboració amb l'arqueòleg italià Nino Lamboglia per tal de verificar-ne definitivament la cronologia romana. Es va realitzar l'any 1951 al tram de rere l'Escorxador, i va oferir prou material per datar-la en època romana. Els resultats van ser exposats conjuntament en una conferència a l'Ajuntament de Tarragona, però les aportacions van ser poc es-

676 SERRA i VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona», *op. cit.*

677 Sánchez Real, testimoni directe en aquells moments, plasma la dura reacció de la ciutat i els erudits. Arribant gairebé a la violència, les opinions de Serra i Vilaró van ser motiu de befa, atac i burla. Va iniciar-se també una forta polèmica entre Schulten i Serra i Vilaró, com es pot seguir a la premsa local (*Diario Español*, 21 de gener, 12 de febrer i 4 de març de 1949).

678 GARCÍA y BELLIDO, A.: «A propósito del artículo de Serra Vilaró, publicado en este mismo número, página 221». *Archivo Español de Arqueología* núm. 76 (1949), pàg. 280-282.

679 MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J.: «Las murallas ciclopeas de Tarragona». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 37-40 (1962), pàg. 20-24.

680 RIPOLL, E.: «La cronología de la muralla de Tarragona». *Ampurias*, XIII (1951), pàg. 175-180.

RIPOLL, E.: «Una cita de Benjamin de Tudela como pretexto: la muralla romana de Tarragona». *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie I, «Prehistoria y Arqueología», vol. IV (1991), pàg. 329-338.

681 BELTRÁN, A.: «La muralla ciclopea de Tarragona». *Arquitectura megalítica y ciclopea*, Barcelona 1965, pàg. 123-130.

BELTRÁN, A.: «El problema de la llamada 'muralla ciclopea' en Tarragona (España)». *Caesaraugusta* núm. 29-30 (1967), pàg. 143-155.

682 SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, *op. cit.*

coltades.⁶⁸³ El Dr. Batlle va defensar la romanitat de la muralla al Congrés Arqueològic de França, idea un xic diferent a la que manifestà durant la polèmica Serra i Vilaró-Schulten, en què no va pronunciar-se de forma clara.⁶⁸⁴

Anys després, la Societat Arqueològica va realitzar un cicle de conferències sobre la muralla. Sánchez Real va exposar-ne un estat de la qüestió, i va remarcar la necessitat d'un mètode científic que portés a aclarir la problemàtica a partir de l'estudi documental i arquitectònic del monument, l'estudi de la metodologia dels diferents estudiosos i la investigació per assolir la cronologia. Hi explicà els resultats de l'excavació de 1951 i datà la muralla pels volts de l'any 200 aC.⁶⁸⁵

Recasens, en el seu llibre sobre Tarragona, fa gala de prudència; si bé deixa ben clar que la muralla és romana no creu que tota sigui del mateix moment i recorda les diferències ja observades per Serra i Vilaró.⁶⁸⁶

LamboGLIA publicà, l'any 1974, un article sobre la cronologia de la muralla, amb el text de la seva conferència de 1952, basat en els materials de l'excavació realitzada amb Sánchez Real. La datà entre el 200 i el 175 aC a partir de les ceràmiques exhumades i els criteris cronològics llavors vigents. En un article anterior la datà poc després del 218 aC: «Una fase anche leggermente piu avanzata del 218 aC», i no la considerava tant com a part d'una fortificació campamental, sinó més aviat com a part d'una capital de província.⁶⁸⁷

5.4.2 La investigació recent

La important tasca del Dr. Hauschild a la muralla de Tarragona començà amb l'estudi del portal del Socors, i seguí amb les torres de Minerva, el Seminari i el forti Negre, i comptà amb la col·laboració d'especialistes en escultura, epigrafia, numismàtica o ceramologia.⁶⁸⁸

683 *Ibidem*.

684 BATLLE, P.: «Tarragone». *Congrès Archéologique de France. VIII. Section. Catalogue*, París 1959, pàg. 215-224. *Diario Español*, 4 d'abril de 1949.

MASSÓ, J.: «Reus, Serra Vilaró i Tarragona». *Revista del Centre de Lectura de Reus*, sisena època, núm 9, juny 1994, pàg. 4-5.

685 «Conferències sobre 'Problemas arqueológicos de la muralla de Tarragona'». *Boletín Arqueológico*, anys LXIV-LXV, fasc. 85-92 (1964-1965), pàg. 148-151.

686 RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, *op. cit.*, vol. I.

687 LAMBOGLIA, N.: «Opus Certum». *Rivista di Studi Liguri* núm. 24 (1958), pàg. 158 i seg.

LAMBOGLIA, N.: «Il problema delle mura e delle origini di Tarragona». *Miscelánea Arqueológica, I. XXV Aniversario de los Cursos de Ampurias*, Barcelona 1974, pàg. 397-405.

688 ALFÖLDY, G.: «Die älteste römische Inschrift des Iberischen Halbinsel», *op. cit.*

AVELLÀ, L.: «Las monedas de la torre de Minerva (Tarragona, 1979)», *op. cit.*

GRÜNHAGEN, W.: «Notas sobre el relieve de Minerva», *op. cit.*

KURTZ, W. S.: «Excavaciones en la torre del Cabiscol. Cerámica fabricada a mano del corte B, 1983», *op. cit.*

VEGAS, M.: «Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona. Torre del Cabiscol», *op. cit.*

VEGAS, M.: «Observaciones para una datación de la muralla basada en la cerámica del corte Sánchez Real», *op. cit.*

Les conclusions de l'arquitecte alemany demostren ja definitivament la cronologia romana de la muralla, corroborada com ja hem dit per les aportacions de Sánchez Real-Lamboglia.⁶⁸⁹

En primer lloc, a partir de les diferències del sòcol megalític, ja evidenciades per Serra i Vilaró, i dels seus treballs, estableix que la muralla romana té dues fases constructives i mostra l'especial caràcter de la torre de Minerva, per la situació en angle, decoració escultòrica i el *graffitto* estudiat per Alföldy.⁶⁹⁰

En principi, la «primera fase» es data poc després del 218 aC i la segona als primers decennis del segle II aC, sobre la base de la cronologia de Lamboglia. Presenta, però, alguns dubtes:

No sabemos bien hasta ahora si las enormes construcciones de la gran ampliación con sus miles de adobes fabricados y su interesante técnica defensiva de tipo helenístico comenzaron ya en la época cuando Catón entró con nuevas tropas en 195 antes de J.C. Las fuertes inquietudes y levantamientos durante el tiempo desde 205 hasta 179 antes de J.C. hacían necesaria a la Península Ibérica de un total de 70.000 legionarios y 80.000 soldados latinos aliados, y gran parte de ellos se instalaron probablemente en el cuartel fortificado de Tàrraco.⁶⁹¹

L'any 1985 la Dra. Mercedes Vegas⁶⁹² va realitzar un estudi en els materials ceràmics de l'excavació de l'Escorxador. Va proposar una nova cronologia basada en l'absència de ceràmica campaniana del tipus B, dada que donaria una cronologia de segona meitat de segle II aC. En segon lloc remarca que les formes de ceràmica campaniana A responen als tipus de primera meitat del segle, algunes són del segon quart i hi manquen les formes més antigues. Quant a la ceràmica ibèrica i grisa de la costa catalana o emporitana, aporten la mateixa cronologia, igual que els tipus amfòrics ressenyats.⁶⁹³

Així afirma que

los paralelos citados muestran claramente que una datación de la muralla en torno al 200 a. de C. es demasiado precoz. La cerámica del relleno aquí publicada pertenece a la primera mitad del siglo II a. de

689 HAUSCHILD, Th.: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona», *op. cit.*

HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona*, *op. cit.*

HAUSCHILD, Th.: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona», *op. cit.*

HAUSCHILD, Th.: «Muralla romana i barri antic. Campanya 1983». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 12 (1990), pàg. 252.

HAUSCHILD, Th.: «Murallas de la Hispania en el contexto de las fortificaciones de la parte occidental del imperio romano», *op. cit.*

690 ALFÖLDY, G.: «Die älteste römische Inschrift des Iberischen Halbinsel», *op. cit.*

691 HAUSCHILD, Th.: «La muralla y el recinto superior romano de Tarragona», *op. cit.*

Advertim, però, que aquest article va ser editat realment el 1987, després de les propostes cronològiques d'Aquilué i Dupré [*Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, *op.cit.*].

Per als estudis dels anys vuitanta i noranta, *vid. infra*.

692 No comentem la proposta de Lamboglia, que com tots sabem data la muralla a principis del segle II aC, ja que l'evolució de l'estudi de la ceràmica de vernís negre ha demostrat que aquesta proposta és desfasada.

693 VEGAS, M.: «Observaciones para una datación de la muralla basada en la cerámica del corte Sánchez Real», *op. cit.*, pàg. 117-119.

C. y con toda probabilidad al segundo cuarto de este siglo. De todas maneras, como puede observarse en la tabla, todas las formas estaban ya en uso en el primer cuarto del siglo.

L'any 1986 els arqueòlegs Xavier Aquilué i Xavier Dupré realitzen una aproximació al coneixement de Tàrraco en el període republicà. Partint de l'estudi dels dibuixos dels materials de l'Escorxador i de les estratigrafies localitzades intramurs proposen una cronologia de la «segona fase» entre els anys 150 i 125 aC. Els arguments ceramològics són recollits en un article posterior.⁶⁹⁴

En diferents ocasions el Dr. Sánchez Real ha manifestat el seu més profund desacord quant al tema de la proposta cronològica d'Aquilué i de Dupré, fins i tot amb la seqüència de dues fases constructives diferenciades per Hauschild, i defensa particularment una cronologia de 200-175 aC.⁶⁹⁵

En la seva monografia sobre la muralla palesa clarament aquestes disconformitats:

Hauschild ve dos fases en la construcció, aunque hasta ahora la cerámica encontrada no le dá dos fechas separadas, sino un momento que es el mismo que muestran los fragmentos extraídos en la exploración que aquí se estudia.

Por último X. Aquilué y X. Dupré en *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana* [«Forum» 1 (1986) 20 pàgs.] tomando como base las excavaciones hechas en el solar del Colegio Oficial de Arquitectura, cercano a la Catedral y no en la muralla (cuya cerámica no han tenido en las manos), dan una fecha para la misma de 150-125 a.C.

La existencia anterior de un *praesidium*, de extraña planta, separado en el tiempo de casi un siglo, del recinto amurallado conservado, no ha sido confirmada por los restos aparecidos en las excavaciones hechas en la parte de la muralla supuestamente mucho más antigua, y solo se apoya en una cadena de supuestos, reflexiones se titula el escrito, redactados quizás apresuradamente sin revisar las fuentes y los restos, y así se comete el fallo, por ejemplo, de fechar la exploración que aquí se estudia un año que no es, cayendo en el mismo error que cometió Lamboglia.⁶⁹⁶

En diferents articles publicats en el *Butlletí Arqueològic* segueix amb aquesta línia crítica,⁶⁹⁷ i adopta la proposta cronològica de la Dra. Mercedes Vegas, excepte en un treball més recent, en col·laboració amb Manel Güell, en què diu que els materials arriben com a màxim als anys 180-170 aC.⁶⁹⁸

694 AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, op. cit.

695 SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pàg. 103.

696 Ibidem, pàg. 104.

697 SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, I. La muralla», op. cit., pàg. 35-54.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, 2...», op. cit., pàg. 79-115.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense. Las construcciones monumentales de la parte alta, II.B) El Foro», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 12 (1990), pàg. 49-98.

698 GÜELL, M.; SÁNCHEZ REAL, J.: «Para una revisión del material del corte Sánchez Real de la muralla de Tarragona», *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIII (1994), pàg. 77-94.

Però l'activitat duta a terme pel Taller-Escola d'Arqueologia es va centrar en bona part en el coneixement i estudi del que hom ha denominat capçalera oriental del circ de Tàrraco. Aquesta es va construir recolzant-se en un tram de la muralla de la «segona fase» romana. Així, dins els treballs d'excavació, es va procedir a excavar una àmplia porció del rebliment de toves de la muralla i s'hi van poder documentar la disposició interna i alguns materials ceràmics que permeteren confirmar la cronologia proposada per Aquilué i Dupré de 150-125 aC.⁶⁹⁹

Els resultats dels treballs realitzats a la muralla es van publicar en un article científic en què es reinterpretaven els dibuixos dels materials estudiats per la Dra. Vegas, amb les reserves lògiques, donat que reinterpreten unes làmines i no han estudiat els materials directament.⁷⁰⁰ Així, proposen una nova identificació de les àmfores grecoitàliques, quan ja Lamboglia les havia definit com a Dressel 1. A més, els sobta la no-identificació dels fragments 62, 63, 65, 66, 67, 69 i 71 com a produccions de ceràmica comuna itàlica, i més quan la mateixa Dra. Vegas va estudiar-ne aquest tipus en una monografia específica.⁷⁰¹

Interpreten el fragment núm. 68 de la Dra. Vegas com un fons de pàtera del tipus B-oide, i prenen la núm. 60 com una ceràmica comuna que imita la forma Lamb. 1 de la campaniana B. Partint d'aquests elements, i de l'expansió de la campaniana B a Hispània a partir del 100 aC, proposen la cronologia a partir d'aquesta dada.⁷⁰² Certament la quantitat de materials que permeten datar la fase entre el 150 i 125 aC és molt petita. De tota manera, la cronologia de la forma Lamb. 5/7 sembla força clara, i els paral·lels aportats pels autors així ho corroboren.

Poc després de la publicació d'aquest article, quan en principi hauríem de prendre la polèmica com una qüestió tancada, apareix un article en què es torna als materials de l'Escorxador, que es revisen de nou, encara que els dibuixos són els publicats en anteriors ocasions, i es comenten els publicats del TED'A, defensant altre cop una cronologia més alta.

Sánchez Real i Güell no creuen que les peces que Aquilué *et al.* apunten com a comunes itàliques ho siguin, ja que no hi observen els típics desgreixants volcànics propis de la majoria d'aquestes ceràmiques, els quals per altra banda no sempre hi apareixen.

Quant a la peça núm. 60 de la Dra. Vegas, que Aquilué *et al.* proposen que fos una forma Lamb. 1 de campaniana B, opinen el contrari. A més, referint-se a Morel, la forma Lamb. 1 = Morel 2323h la daten cap al 90-40 aC. Tampoc no estan d'acord en l'adscripció al món B-oide de la peça núm. 68. Creuen significativa la manca d'àmfores del tipus Dressel 1, les quals apareixen a mitjan segle II aC [!].

699 AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: «La cronologia de les muralles de Tàrraco», *op. cit.*

700 Aquests materials van ingressar al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona l'any 1997.

701 Cf. VEGAS, M.: *Ceràmica comú romana del Mediterràneo Occidental*, Barcelona 1973.

702 Destaquem les ceràmiques: precampaniana [Lamb. 27=Morel 2780 (finals del segle III-primera meitat del segle II)], campaniana A [Lamb. 25=Morel 2760 (finals del segle III-primera meitat del segle II)], campaniana B [Lamb. 5/7=Morel 2250 (del 150-100 aC)], parets fines [gobelet (a partir del 150 aC)].

En el mateix article, es ressenyen els resultats de les excavacions del TED'A i es rebaten les seves propostes cronològiques. No creuen que la forma Lamb. 5/7 detectada ho sigui, ni tampoc la campaniana B, ni l'atribució d'una peça de parets fines [!].

Més endavant Sánchez Real i Güell assenyalen: «Por otra parte la situación de la excavación en una zona altamente removida y afectada durante toda la historia de Tarragona por lo que no se puede excluir totalmente algún tipo de intrusión» [sic].

Veïem, doncs, que la polèmica sobre la cronologia de la «segona fase» de la muralla romana és a hores d'ara una qüestió oberta. L'escassetat de materials de les excavacions, el seu estudi encara massa basat en els dibuixos i no en l'observació directa per especialistes i les polèmiques professionals han agrit el clima en referir-se a la muralla.

El que sí que sembla clar, parlant en l'àmbit arqueològic, és que força materials de la primera meitat del segle II aC apareixen dins la muralla, mentre que a intramurs els nivells més antics (de moment i sense tenir en compte la zona d'influència del poblat ibèric) són a partir del 150 aC. Sobta que a la Part Alta de moment no s'hagin localitzat nivells escipionals, però sí d'altres relacionats amb la cronologia de la «segona fase» que proposaren Aquilué i Dupré.

La terra utilitzada en el reblliment de la «segona fase» procedeix, com bé comenta Sánchez Real,⁷⁰³ de prop de la muralla. Especulant, podríem pensar que procedia de l'entorn més immediat, del mateix turó, fins llavors ocupat pels exèrcits romans, que deixaren la seva petjada material: uns quants padellassos de ceràmica, vasos, recipients i àmfores.

Aquests estris, ja amortitzats, van acabar a l'interior de la muralla, però pocs del moment hi van anar a parar, ja que encara estaven en ús. Es creava, doncs, una mena de miratge arqueològic en el qual la immensa part del material aparegut en una fase pertany realment al període anterior, i no tan sols algunes peces, que sovint són les que ens atansen a la cronologia certa.

Amb tot, el problema no és del tot resolt. Caldram més excavacions i un estudi acurat dels materials.

703 «Podría pensarse que la tierra necesaria para la preparación de los adobes se extrajo de alguna parte cercana a Tarragona en donde hubiera acumulación de la misma por sedimentación natural, pero el estudio detenido de los adobes hace pensar que fué utilizándose para la fabricación, la tierra de superficie que se hallaba cerca del lugar en que se trabajaba», SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, op. cit., pág. 112-113.

6. DARRERES INTERVENCIONS A LA MURALLA DE TARRAGONA

La primera part d'aquest treball ha volgut ser un atansament a la problemàtica històrica, historiogràfica i arqueològica de la muralla en època romana i medieval, a més d'un primer esbós a la història de la seva salvaguarda. Ara ens centrarem en les intervencions que s'hi han realitzat entre 1991 i 1993, en les quals es van poder estudiar restes de la muralla, tant romana com medieval, així com la refacció del segle XVIII en el passeig de Sant Antoni.

6.1 Baixada del Roser, estudi del parament interior

El tram de muralla de la baixada del Roser pertany a la «segona fase» constructiva d'època romana. És un llenç en un fort pendent d'uns deu metres de cota entre la plaça de Sant Joan i el portal del Roser. Prop, a la via de l'Imperi, una portella i una porta medieval que podria ser, tal vegada, la fossilització d'una de romana. El llenç exterior de la baixada s'insereix dins el Passeig Arqueològic. El conjunt presenta una sèrie d'elements que li ofereixen un especial interès.

En primer lloc, l'estructura constructiva, característica de la «segona fase» romana, amb un important conjunt de marques de picapedrer. Hi hem d'afegir un estrep o estructura perpendicular, que s'observa al parament interior i a l'enllaç del tram de muralla amb el baluard de Santa Bàrbara o fortí Negre, sense oblidar les reparacions medievals.⁷⁰⁴

6.1.1 Estructura constructiva

El cos de carreus, tant al parament exterior com a l'interior, presenta unes característiques força similars, encara que el basament megalític és diferent. Mentre al pany exterior tenim uns megàlits més o menys grans, de mesures que en algun punt de la muralla poden tenir uns quants metres, al parament interior de la baixada observem uns blocs de mesures menors.⁷⁰⁵

704 El text reproduceix la part dedicada a l'estudi arqueològic de l'article d'ARROYO, P.; MENCHON, J.: «La muralla a la baixada del Roser: Proposta per a la seva restauració», *op. cit.* Hem prescindit, però, de les dades històriques, ja comentades en els apartats corresponents.

705 SERRA VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona», *op. cit.*

L'estudi en detall dels megàlits del sòcol ens mostra, en primer lloc, que no es tracta de blocs de pedra sense treballar, sinó de peces que han patit un procés de regularització amb vista al seu millor ús en l'estructura. Així, es tendeix en força casos a una forma poligonal i, fins i tot, ortogonal. Malgrat això, la petrologia pròpia dels blocs –força difícils de treballar–, no permet ni de bon tros un treball de picapedrer més acurat.⁷⁰⁶ També hem detectat un seguit de petites peces de forma triangular i perfectament adaptades al contorn dels megàlits, utilitzades com tascons o falques per donar més estabilitat.

Aquests s'assenten directament sobre el tapàs. L'alçada de l'aparell va descendint en mida i en nombre de filades al ritme que va agafant la inclinació natural del terreny. D'aquesta manera s'observen fins a cinc filades al costat de la plaça de Sant Joan, quatre al tram intermedi i tres a la zona més propera a l'arc d'en Toda. Aquest canvi crida força l'atenció i evoca una mica l'alçada de l'aparell megalític de la «primera fase». Aquesta regressió en l'alçada quan va baixant la cota hauria d'interpretar-se, possiblement, per motius constructius i d'estabilitat.

Just sota l'aparell de carreus s'observa una clara intenció de regularització de filades, sia entre els megàlits sia entre els carreus, com és el cas del núm. 142, sobre la cinquena filada i al costat del darrer megàlit de la sisena, o el núm. 87, entre la tercera i la quarta.

L'aparell carreuat presenta la inclinació observada al desnivell del terreny i ens mostra uns blocs de mesures força regulars. En el seu moment es trobaven tots encoixinats. Aquests serien fets amb el rebaix a escarpra a l'*anatyrosis* i el punxonat de l'encoixinat. Crida força l'atenció que molts dels encoixinats es troben descentrats, la qual cosa fa pensar en una certa manca de cura en el seu treball.

Alguns carreus presenten un encatxat o encavallat.⁷⁰⁷ En trobem de tres tipus:

- El carreu inferior presenta un encaix en angle recte, que correspon al superior.
- Entre dos carreus consecutius hi ha un canvi d'alçada que fa que el carreu superior tingui l'encaix a la zona inferior.
- El carreu superior té l'encaix, però, amb la part menys alta amunt.

Aquesta estructura de l'especejat dels carreus es realitza per evitar esllavissades diagonals dels carreus i així contrarestar les pressions i desplaçaments de forces, redistribuint-les en forma vertical.

La situació dels encaixos, l'inferior mirant avall i el superior mirant amunt, fa sospitar que la construcció del parament, i per tant del tram de muralla, es va iniciar a la cota inferior i va anar pendent amunt. Potser la diferència tipomètrica del sòcol megalític ens indiqui que primer es va bastir l'exterior i tot seguit l'interior, aprofitant blocs de mesures menors.

706 NEUBAUER, D.: «La construcción megalítica de las murallas ibero-romanas de Tarragona», *op. cit.*

707 En castellà *engatillado*.

Lourdes Roldán⁷⁰⁸ esmenta l'ús de l'encatxat al pont romà de Villa del Río, d'època republicana o augustiana, en una tomba de la Via Appia de la segona meitat del segle II aC, o al teatre d'Orange,⁷⁰⁹ al *tetrapylon* de Caparra⁷¹⁰ o a la mateixa muralla de Tàrraco, cas de la porta del Socors o de la porta de l'Antiga Audiència.

Un cas a estudiar i replantejar és l'estudi de les marques de picapedrer. El gliptografista Tous i Sanabra⁷¹¹ en va realitzar un estudi que li va dur a sospitar que tan sols una petita part dels carreus es troben marcats, menys del 2%. Molts dels signes es repetirien al llarg de l'espai i el temps, i no es podrien interpretar únicament com a ibèrics, tot i que l'autor els suposa un origen grec.

Tous és de l'opinió que la presència de marques es localitza en unes zones molt determinades, en primer lloc als carreus més propers a la base ciclòpia, raó en part donada perquè és la zona amb menys reformes posteriors. Detecta l'agrupació de la mateixa marca en conjunts de quatre-cinc carreus junts o propers i l'existència d'algunes marques posades a l'inrevés, per qüestions de treball i col·locació de les peces. Al llenç de la baixada del Roser localitza un total de 57 marques, i al parament exterior 124, que amb les que localitza a la resta de l'obra romana arriben a un total de 271. A més d'altres observacions i idees pel que fa al cas, ofereix una taula de marques (en la qual n'afegeix, a la vista està, de medievals, sense diferenciar-les) i de Hübner, Puig i Cadafalch, etc.⁷¹²

El malguanyat Prof. Balil en diverses ocasions, i ja des dels anys seixanta, n'ha esmentat. A la seva col·laboració a l'*Enciclopedia dell'Arte Antica*, quan redacta la veu «Tarragona», i en altres llocs, suposa una clara filiació itàlica:⁷¹³

Sulle mure ciclopiche compare a volte una apparecchiatura di massi bugnati con marche di scalpellino considerate lettere iberiche, ma simili a quelle che si troano nelle mura Serviane di Roma è piu ancora, nelle mura presillave di Pompei (specie la considerate 'bipenne').

Ha comparat aquesta glíptica amb la localitzada als murs servians de Roma i Pompeia, i ha conclòs que es tracta de marques perfectament itàliques.⁷¹⁴ L'argument abunda en la possibilitat d'una intervenció directa de les legions romanes.

Del total de carreus que podem prendre com a procedents de la «segona fase» romana (224) es localitzen signes de picapedrer en 72, fet que representa un 32,14% del total, fa, però, l'observació que l'estat de força d'aquests no permet escatir si eren o no marcats.

708 ROLDÁN, L.: «Construcciones de opus quadratum en Córdoba». *Anales de Arqueología Cordobesa* núm. 3, Córdoba 1993, pàg. 253-275.

709 LUGLI, G.: *La tecnica edilizia romana*, op. cit.

710 GARCÍA y BELLIDO, A.: *Arte Romano*, Madrid 1971.

711 TOUS i SANABRA, J.: «Los signos de cantería en las murallas romanas de Tarragona», op. cit.

712 Ibidem.

713 BALIL, A.: «Tarragona», op. cit.

714 BALIL, A.: «Segni di scalpellino sulle mura romane di Tarragona», op. cit.

Es tracta de marques força grans i d'unes incisions profundes (20 x 10 cm, per exemple), al bell mig de l'encoixinat. Les localitzades són:

MARCA	CROQUIS	NÚM. CARREU	TOTAL	%	% TOTAL
1		113, 138, 139, 142, 148, 168, 169, 170, 176, 192, 194, 196, 256, 259, 271, 273, 274, 290, 292, 318	20	14,4	
1 (?)		128, 156	2	2,77	
1			20 + 2=22		30,6
2a		136, 162, 167, 171, 179, 202, 203, 205, 208, 211, 215, 216, 217, 224, 234, 235, 310	17	23,61	
2b		108, 115, 163, 177, 182, 191, 197, 199, 201, 213, 214, 225, 238, 245	14	19,4	
2c		284	1	1,4	
2d		184	1	1,4	
2e		106, 180	2	2,77	
2f		65, 180, 185, 189, 191, 198, 204, 223, 225, 247	10	13,8	
2			17+14+1 +1+1=34	47,2	
3		116	1	1,4	1,4
4a		146, 147	2	2,77	
4b		144, 145	2	2,77	
4				2+2=4	5,5

NÚM. CARREU = número del carreu — TOTAL = nombre total de vegades que apareix la marca
% = percentatge del total en què apareix la marca — % TOTAL = percentatge del total en què apareix el tipus de marca

La marca més repetida és la tipus 2, amb un total de cinc variants i un conjunt força important que no es pot adscriure a cap d'aquestes per qüestions de conservació. La seva distribució és força agrupada i es troba formant conjunts de carreus a tocar entre ells: 167, 184, 185, 186, 202, 203, 204, 205, 223, 224, 225, prop de 108, 171, 245 i 247; o 201 i 211, prop de 162, 163, 165, 179, 180, 182, 197, 198, 199, 213, 214, 215, 216, 217; 106, 128 i prop de 108. Marques aïllades, però al costat del tipus 1, són les dels carreus núm. 115, 136, 191 i 310. Podem observar que apareixen especialment a la zona nord del llenç a les cinc filades inferiors de carreus.

Des del tipus 1 es localitzen també agrupades, encara que amb menor intensitat: carreus 148, 168, 169, 170; 113, prop de 138, 139, 142 i 176, i sobre 192, 194 i 196. Més agrupat és el cas dels blocs 256, 271, 273, 274, 290, 292, i l'únic cas aïllat és el del carreu núm. 318, al costat d'una reparació medieval.

Les marques del tipus 4 apareixen a la quarta filada, amb tots els exponents a tocar, en grups de dos i dos: 140-141 (4a) i 142-143 (4b). La marca 3 apareix a la primera filada al costat de les de tipus 1 i 2.

Aquesta situació agrupada fa suposar que es deu al treball dels grups de picapedrers, més quan la mateixa marca apareix en dos carreus amb encatxats, com el cas dels núm. 189 i 208 (tipus 2).

6.1.2 Estrep o estructura perpendicular a la baixada del Roser

A la baixada del Roser, en una cota de gairebé nou metres per sota de la plaça de Sant Joan, es localitza una mena d'estrep o contrafort amb sòcol megalític i en el qual es poden observar alguns carreus romans, tot i que es troba força afectat i remodelat. La seva interpretació és problemàtica, i és –segons el Prof. Hauschild– l'estrep d'una rampa d'accés al pas de ronda.⁷¹⁵ Aquesta hipòtesi vindria avalada en part pel fort desnivell del carrer, que facilitaria un accés per un pla inclinat. Una estructura amb què caldria confrontar-la és el triple parament del soterrani del Museu Arqueològic i les estructures detectades al carrer d'en Granada i a la casa Canals⁷¹⁶ o el triple basament megalític localitzat al costat de la portella de l'antic Escorxador, durant les excavacions del CAUT i el TERM l'any 1992.

715 HAUSCHILD, Th.: «La muralla y el recinto superior romano de Tarragona», *op. cit.*

HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona, op. cit.*

716 MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones», *op. cit.*

SADA, P.; TERRÉ, M.: «Formació de l'estructura urbana de la Part Alta», *op. cit.*

6.1.3 Enllaç del baluard de Santa Bàrbara amb el llenç romà

Crida força l'atenció que el baluard de Santa Bàrbara o el fortí Negre i el parament romà de la baixada del Roser contactin amb un mur en diagonal força diferent a l'estructura general de la muralla. Exteriorment, aquest mostra un parament amb sòcol megalític sobre el qual n'hi ha un de carreus reaprofitats, molt probablement d'època medieval. El llenç interior és obra de maçoneria i té una estructura assimilable a una porta, tapiada, que hem de prendre com una obra d'època moderna. El basament no és visible per les construccions de la plaça de Sant Joan. D'altra banda, l'amplada d'aquest parament és força inferior als sis metres de l'obra romana, i ens recorda molt la metrologia de les muralles medievals.

6.1.4 Estructures sota el baluard de Santa Bàrbara

Si seguim els estudis del Prof. Hauschild,⁷¹⁷ probablement caldria veure sota el fortí Negre una quarta torre de la «primera fase» i potser un accés.

6.1.5 Refaccions d'època medieval

Observem alguns elements que ens indiquen remodelacions d'època medieval. Als carreus sobre el sòcol megalític apreciem sengles retalls paral·lels dins els quals s'ha encabit un bloc de pedra a la manera de salmer d'arc. Unes estructures similars les localitzem al parament exterior, prop de l'accés del Passeig Arqueològic, o al núm. 5 del carrer d'en Granada,⁷¹⁸ que podrien prendre's com arrencades de sengles arcs diafragma observables a l'arquitectura medieval com a contrafort d'edificis (carreus núm. 154 i 159).

També hem pogut observar una reparació a la part superior del parament formada pels carreus núm. 323, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 354, 355, 360, 361, 362, 363, 364 i 365. Aquesta estructura, bastida en bona part amb peces reaprofitades, i repicant l'encoixinat a punxó, està tallada per una reparació posterior formada per blocs encoixinats de majors dimensions, potser procedents de les estructures monumentals de la Part Alta, i que presenten una horitzontalització de les filades, un canvi de tipometria (carreus núm. 303, 324, 325, 338, 339, 357, 358, 359 i falcada amb reble o petits blocs com els núm. 304 o 326). Al damunt d'aquestes dues fases, de les quals no podem de moment establir la cronologia absoluta, en trobem una tercera, de carreus molt més petits, ja a molt poca distància del pas de ronda (núm. 366 a 393).

A més s'observa una patina vermellosa a la superfície de la muralla. Ja antigament s'utilitzaven sulfats de ferro i coure, així com altres emulsions com a capa protectora de la

717 HAUSCHILD, Th.: «La muralla y el recinto superior romano de Tarragona», *op. cit.*

HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona*, *op. cit.*

718 PAPIOL, L.: «La muralla romana de Tarragona: nuevas aportaciones», *op. cit.*

pedra, cas que hauríem de suposar a la baixada del Roser. Imaginem que es tracta d'una obra medieval o moderna, ja que s'observa el mateix a l'arc i al parament interior del portal del Socors, d'època medieval. Tampoc podem deixar de banda els encaixos d'embigats que es localitzen especialment a les filades inferiors de la muralla.

6.2 Escorxador-baluard de Sant Antoni

El tram de muralla de la zona de l'antic Escorxador forma part de les construccions de la «segona fase» romana, amb un seguit de reformes posteriors, i és de propietat municipal.

Aquesta zona de muralla es caracteritza per l'existència de dos llenços units en angle a la cruïlla dels passejos de Sant Antoni i de Torroja. Un, que arrenca del passeig de Sant Antoni, a l'alçada del carrer d'en Granada, va orientat nord-est-sud-oest fins a l'esmentat punt de creuament al final del passeig, i l'altre que des d'aquí va fins al passeig de Torroja i es lliura al parament sud de la torre de Minerva. L'orientació d'aquest és sud-est-nord-oest. La zona afectada es caracteritza per ser part de les construccions de la «segona fase» d'època romana.

Presenta una problemàtica de conservació molt similar als conjunts adjacents del Passeig Arqueològic i el passeig de Sant Antoni. Les obres de l'Escorxador van retallar la roca –ara erosionada– sota el nivell de fonament del llenç intern i al segle XIX s'hi obrí una porta esventrant la base de la muralla. Hem de recordar que en el tram del passeig de Torroja es va realitzar la coneguda intervenció dels Drs. Sánchez Real i Lamboglia.

6.2.1 Treballs realitzats

En el marc de les obres de la rehabilitació de l'antic Escorxador Municipal de Tarragona, a petició de la direcció tècnica d'aquestes, es va preparar un projecte d'estudi arqueològic dels llenços de muralla contigus i del baluard de Sant Antoni. La zona té un notable interès arqueològic, per una àmplia sèrie de dades, i podem establir un seguit d'elements que raonen la seva importància arqueològica:

- Presència de dos llenços de la «segona fase» de construcció de la muralla romana, amb diferents remodelacions medievals i modernes.
- Excavacions dels Drs. Sánchez Real i Lamboglia.
- Informacions de Mn. Joan Serra i Vilaró sobre l'existència d'una portella romana.
- Possibilitat d'existència d'estructures arquitectòniques medievals, en especial de tipus agrícola, si s'ha de jutjar per la documentació de l'època i –potser– per la toponímia del lloc (carrers de Puig d'en Sitges i Puig d'en Pallars).
- Existència d'una porta de mig punt d'època romana al costat de la torre de Minerva, ja a l'interior del Passeig Arqueològic.

– Presència del baluard de Sant Antoni i possibilitat de localitzar estructures arquitectòniques relacionables amb aquesta edificació militar o amb un precedent poliorcètic (torre).

– Coneixement de la topografia antiga de la zona, a partir de la possible existència de zones no afectades per les remodelacions modernes.

L'any 1991 es va realitzar una primera intervenció arqueològica. Es va plantejar com una primera aproximació arqueològica amb l'objectiu de preparar una intervenció que globalitzés tot el conjunt amb vista a la imminent urbanització. Partint de la premissa que la construcció de l'Escorxador va afectar l'antiga topografia, l'excavació es va realitzar rebaixant en alguns punts la roca fins a l'actual nivell de carrer, i és un dels espais on possiblement s'ha respectat el nivell geològic i probablement la seqüència estratigràfica.

Aquesta primera intervenció va tenir com a objectiu establir la seqüència estratigràfica i cronològica del jaciment, en especial de la zona afectada pel desmunt i els rebaixos de terres a realitzar de forma imminent; localitzar la cota de la roca mare, sobre la qual es fonamenta la muralla romana i les estructures posteriors i el coneixement de l'existència i potència del sediment arqueològic a fi de ponderar la problemàtica de les fases d'intervenció següents, així com de l'actuació urbanística respecte al registre arqueològic.

Es va efectuar l'excavació estratigràfica d'un quadre de 2 x 2 m, en el qual es va documentar una seqüència de rebliments i estructures modernes i un mur assentat sobre la roca, que caldria datar abans dels segles XVI-XVII.

Posteriorment a l'excavació arqueològica es va fer el seguiment del rebaix de terres. Malgrat que bona part d'aquestes eren aportacions datables en el moment de la construcció de les quadres es va tenir especial cura davant la possibilitat d'aparèixer noves estructures arqueològiques, però no va ser així. Es va deixar una zona de seguretat al voltant del quadre 1000 i el desmunt es realitzà fins a la línia teòrica del llenç interior de la muralla. Com a elements significatius destaquen una alineació de grans blocs megalítics seguint la línia del llenç intern, així com un possible parament del mateix tipus a l'angle que fan els llenços que transcorren entre els passejos de Torroja i de Sant Antoni. Ambdues estructures van ser respectades amb vista al seu estudi arqueològic. Així mateix, barrejats entre el rebliment modern, van aflorar un bon nombre de megalits procedents de la muralla.

Vista l'estratigrafia de l'excavació, es va poder documentar l'existència d'estructures arquitectòniques relacionables amb la muralla romana, així com nivells arqueològics sobre la roca mare datables entre els segles XV i XVII.

La zona es presentava, doncs, amb una gran importància arqueològica que portà a plantejar un seguit de punts d'interès a l'hora de fer-ne l'estudi arqueològic.

La segona fase d'intervenció es va realitzar l'any 1992. Els treballs se centraren en els anomenats sectors 1000, 2000 i 3000.

El sector 1000, rebliment de la muralla i espai adjacent intramurs al costat del llenç del passeig de Sant Antoni, es va excavar en extensió enllaçant amb el sondeig realitzat l'any 1991. Es va detectar l'estructura interna de la muralla, i es van observar les mateixes característiques que en altres punts estudiats. Del llenç excavat, del corresponent al passeig de Sant Antoni en resten encara el parament intern, format per dues files de megàlits (UE 1019 i 1020), i part de l'exterior (UE 1042). També s'ha documentat el rebliment intern original (UE 1039), format per capes successives de terra i pedra. D'altra banda s'ha detectat una «reconstrucció» moderna del llenç intern, la UE 1021 bis, a base de recol·locar megàlits sobre un nivell de terra que descansa, sia sobre el tapàs, sia sobre els UE 1019 i 1020, sia sobre l'estrat remogut UE 1018.

L'element més interessant és, però, una portella formada per les UE 1026 i 1028 i l'alineació de megàlits paral·lela al llenç del passeig de Torroja (UE 1021). De la portella ens resta part de la base. Al muntant septentrional es conserva fins a l'arrencada de la llinda, al meridional només en queden dos megàlits. La portella seria de característiques similars a les documentades en altres punts de la muralla.

Enllaçant amb el muntant de porta (UE 1026) hi ha una alineació de megàlits perfectament encaixada amb aquest. L'estructura és paral·lela al llenç del passeig de Torroja i el seu interior és farcit amb pedra i terra similiar al rebliment de la muralla (UE 1035); al seu damunt s'assenta el parament de carreus interior del llenç (UE 1031). Per altra banda, l'amplada de la muralla al costat de la portella és menor a la que es veu en altres punts (uns 6 m davant dels 5 aquí mesurats). Aquests elements, juntament amb l'observació de l'aparell de carreus visible des de l'interior i el seu assentament sobre un rebliment i no sobre el sòcol megalític «típic», fan suposar que es tracti d'una rampa d'accés al pas de ronda de la muralla, estructura ja intuïda a la baixada del Roser i als soterranis del Museu Arqueològic.

D'època medieval, s'ha localitzat una sitja oberta a la roca (UE 1033), adossada al parament interior de la muralla (UE 1019) i arrebossada amb un *opus signinum* que cobreix la roca, i amb alguns punts regularitzats amb maçoneria i argamassa. Els nivells de reompliment són d'època baixmedieval, de manera que es pot fixar un terme *ante quem* per a la seva cronologia. Aquesta estructura caldrà relacionar-la amb la documentació escrita que ens mostra l'ús de la zona com un espai dedicat a l'emmagatzematge agrícola, com es veu aparentment fossil·litzat en la toponímia: Puig d'en Sitges i Puig d'en Pallars (puig de les Sitges i puig dels Pallers?). Possiblement d'aquest període o de poc després hi ha un mur gairebé perpendicular a la muralla (UE 1011), assentat sobre la roca.

Encara que presumiblement posterior, s'ha documentat una estructura, la UE 1029, adossada al muntant de la portella UE 1026. Es tracta d'una llinda de porta i polleguera amb ànima de terrissa vidrada melada que s'assenta sobre un retall al tapàs. L'estructura indicaria l'aprofitament parcial de l'espai de la portella, sigui com accés extramurs, sigui com una estança dins la porta ja amortitzada. Aquesta estructura s'ha de posar en relació, segurament, amb la planimetria realitzada al segle XVIII per l'enginyer Silvy.

En un moment també indeterminat, la llinda és tallada a la base per un tub de terrissa cobert per un cordó de totxo (UE 1041) que enllaça amb les restes d'una cisterna moderna o contemporània situada al baluard de Sant Antoni.

Les evidències arqueològiques següents s'han de fitar al segle XX. S'ha detectat un nivell d'arrasament a les UE 1019, 1020, 1039 i un retall a la roca (UE 1027) de l'amplada de la portella desapareguda. Aquest arrasament s'ha de posar en relació amb els desmunts que Mn. Serra i Vilaró va aturar l'any 1933, els quals afectaren seriosament el parament i la portella romans. Altrament s'ha observat una «reconstrucció» moderna, consistent a recol·locar alguns megàlits (UE 1020 bis) sobre l'estructura romana, amb una capa de terra amb materials del segle XX, que hem considerat com part de la UE 1018.

Finalment la zona és reomplerta amb un fort nivell de rebliment i un segellat de formigó (UE 1015, 1016, 1017, 1018), que cobreixen un estrat de pedra i terra (UE 1022) procedent de la remoció del farcit romà original. S'observa també el tancament de la portella amb un mur de carreus i placat de pedra (UE 1030).

La intervenció al sector 2000 va consistir en un sondeig en trinxera adossat al parament exterior de la muralla, i al seu angle d'inflexió. L'estructura arqueològica més antiga correspon a la muralla romana (UE 2002), de la qual podem observar el sòcol megalític, l'aparell de carreus i la cara externa dels muntants de la portella. En un moment presumiblement medieval i anterior a la construcció del baluard (segle XVI) es retalla el subsòl geològic just sota la cota d'assentament del sòcol megalític i posteriorment es reforça amb l'aixecament d'una estructura de maçoneria lligada amb morter (UE 2028). A aquesta estructura s'adossen, també en un moment difícil de datar, un mur de similar tipus d'aparell (UE 2022) i una estructura de planta rectangular que interpretem com el basament d'una torre (UE 2007, 2012, 2013, 2020).

La torre s'assenta directament sobre el tapàs i es conforma per un mur de maçoneria i almenys dos cordons de carreus de través units en sec. Possiblement al segle XVI, la torre és arrasada i pateix espoli (UE 2037). Sobre les seves restes es construeix el baluard modern (UE 2010, 2028).

La fase constructiva següent correspon a l'arrasament del sector l'any 1933 i el seu posterior reompliment i enjardinament (UE 2001, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009, 2011, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2021, 2023, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2032, 2033, 2034 i 2035).

Al rebliment del llenç del passeig de Torroja –sector 3000– es va realitzar un sondeig de 2 x 2 metres, en un punt situat al costat del parament interior del llenç del passeig de Torroja i a pocs metres de l'angle d'inflexió de la muralla i del sondeig de Sánchez Real-Lamboglia. L'observació del parament intern del llenç va evidenciar un seguit de diferències respecte a les generalitats de tots conegudes de l'aparell de carreus i ciclopi de la muralla romana tal com s'ha esmentat més amunt.

La finalitat del sondeig era identificar i documentar el rebliment de la muralla a fi de poder adscriure-la a la «segona fase» romana o a un període posterior, i definir les diferències observades com una reforma o reparació posteriors.

6.3 Passeig de Sant Antoni

La monumentalitat de la portada i la remoció del parament de muralla, segurament força malmès pel pas del temps i les guerres, tenen la clara intenció d'ennobrir el principal accés de la ciutat venint de Barcelona, una veritable porta reial rematada amb l'escut del nou rei i de la nova nissaga, els Borbons.

L'any 1991 es va realitzar una intervenció arqueològica al peu del parament exterior de la muralla –corresponent a la casa núm. 11 del carrer d'en Granada– amb la finalitat d'obtenir dades sobre les característiques i l'estat de la fonamentació amb vista al projecte de restauració del llenç que elaborava l'equip del Prof. Andrea Bruno. Anteriorment la zona havia estat prospectada pel Taller-Escola d'Arqueologia.

En aquest punt hi ha la confluència del mur romà amb la construcció del segle XVIII. Al peu del parament del passeig hi ha una alineació de carreus que forma part de la banquetta de fonamentació de la muralla. Tot i que l'estratigrafia estudiada es trobava força alterada, s'ha pogut documentar amb èxit l'estructura de la fonamentació i de les restes d'estratigrafia originals.

S'ha detectat un estrat (UE 1014) tallat per la rasa de fonamentació de la muralla del segle XVIII (UE 1017) i per un retall contemporani. El poc que restava d'aquest horitzó ens ofereix uns materials arqueològics pobres, tan sols un fragment de ceràmica de reflex metàl·lic dona una cronologia cap als segles XVI-XVII. Aquest estrat s'assenta directament sobre la roca.

S'ha localitzat la rasa de fonamentació de la muralla del segle XVIII (UE 1016), que talla l'estrat 1014. Està farcida per un llit de formigó de calç que s'assenta directament sobre la roca (UE 1017). Sobre seu es troba un parament de maçoneria en talús (UE 1015). Remata l'obra un cordó de carreus desbastats (UE 1004), d'una metrologia força superior als blocs del cos atalussat. Sobre aquesta fonamentació s'aixeca el pany de muralla (UE 1005).

Si bé el sondeig no va permetre establir la relació entre la muralla romana i la moderna, en l'àmbit de l'estructura vista s'aprecia que el parament ciclopi es troba en una cota gairebé de carrer, la qual cosa fa sospitar que en aquesta zona el nivell de la roca no és gaire profund. Molts blocs utilitzats en les UE 1004 i 1015 són de la mateixa petrologia que el sòcol megalític. Això fa sospitar que en la zona excavada l'aparell megalític romà ha desaparegut, tal com es desprèn de la lectura de la documentació.

La comparació amb els resultats del sondeig N de la intervenció del TED'A mostra que la tipologia del fonament és diferent. En aquesta excavació es va exhumar una banquetta esglaonada en tres nivells, dos de carreus i argamassa i un tercer sobre la roca tallant nivells anteriors i recolzant-se sobre aquesta.

La muralla del segle XVIII té una amplada de sis metres, igual que la romana. Els fonaments, sobre la roca, serien o bé una estructura esglaonada, al nord de la porta, o un talús format per una estructura de blocs de maçoneria sobre llit de formigó, al sud.

El mur tindria un parament exterior de carreus de pedra, majoritàriament del Llorito, i aprofitaria alguns carreus romans de petrologia diferent, lligats amb morter de calç i disposats en talús. L'interior seria un nucli de formigó de calç i maçoneria, i sospitem que el parament interior de la muralla seria de maçoneria, en relació amb el «revozado y sospedrado que se hizo en la muralla ynterior», tal com diuen els documents del segle XVIII.⁷¹⁹

El talús és típic de les fortificacions d'època moderna. En bastir el parament es van utilitzar indistintament dos sistemes per realitzar el talús: un és tallar carreus de secció trapezoïdal, amb el parament extern a fals escaire, de manera que dona l'angle necessari, tècnica emprada al baluard de Sant Antoni (segle XVI), i l'altre és col·locar una filada amb una lleugera inclinació, de manera que, quan es posa la filera superior, amb carreus perfectament ortogonals, queden ja en talús. Aquesta ha estat la tècnica adoptada en la restauració. La inclinació aproximada del talús és de 85° que, amb una alçada de muralla d'uns 10 metres (secció E-E'), dona un intraplomat d'uns 0,60 m.

No s'ha conservat sencer cap carreu de tipologia Llorito, de manera que no podem esbrinar com era el seu acabat exterior. En alguns blocs que conserven els paraments laterals es veu una mica el procés de treball, especialment les litologies Savinosa, que mostren un acabat a gradina i, fins i tot, algunes perforacions de *ferrei fornices* o encaixos de grapes de cua d'oreneta, vistos al parament exterior, la qual cosa mostra que són peces reaprofitades.

Originàriament, l'exterior dels carreus mostraria una superfície organitzada, amb peces ben escairades i filades regulars; les restes de pedra deixen veure que la cara interior ha estat només desbastada, donen unes mesures inferiors al parament vist, i mantenen unes profunditats variables, una mica a l'estil de l'aparell de llarg i de través, encara que no se'l pugui qualificar com a tal. Alguns carreus s'han posat de través, i són, lògicament, d'amplada menor respecte als altres que s'han pogut estudiar. Tant la irregularitat en els escaires interiors, que donen unes peces únicament regulars al parament vist, i de secció i planta troncopiramidal, com aquesta depressió tipomètrica són fets amb la intenció de lligar aquest aparell amb el nucli de formigó, de manera que veiem entre carreu i carreu falques de reble i morter. En altres casos, la irregularitat interior és molt forta, de manera que hi arriba a haver eixamplaments, i s'han d'adaptar els uns i els altres.

Les filades mostren a simple vista una forta horitzontalitat, però la realitat palesa que tenen una lleugera inclinació en direcció al portal. Això és per l'adaptació de la muralla al desnivell del terreny, a l'estil de la muralla romana.

La metrologia dels carreus mostra que el llenç es va bastir amb carreus de llargades força similars, si bé s'observa, com ja s'ha dit, l'existència de carreus de través. D'altra banda, es pot apreciar perfectament que, segons es va guanyant en alçada, la metrologia dels carreus va fent-se més petita.

El portal de Sant Antoni és una estructura d'uns 5,5 m d'alçada per 3,5 m de llum. És l'element més important de la construcció de 1737. Exteriorment forma una façana monu-

719 *Vid. supra.*

mental composta per l'arc de la portalada i la seva decoració arquitectònica i escultòrica, l'escut. La decoració exterior és un arc de mig punt dovellat sobre sengles pilastres amb flanqueig d'altres dues. Es ressalta per l'ús de motlures, encoixinats i pedra. La decoració escultòrica és de marbre blanc del tipus Luni-Carrara, segurament procedent de monuments antics de la ciutat.

L'arc és de mig punt amb dovellat encoixinat, igual que les pilastres, amb l'escut de Tarragona, en marbre, encastat a la clau. Les pilastres es rematen per capitells derivats del jònic i una cornisa reculada formada per cavet invers, bocell i filet invers. A la seva arrencada, es poden veure quatre bases rectangulars o guarda-rodes. Sobre l'extradós de l'arc s'ha disposat l'escut heràldic de Felip V amb la seva adarga i flanquejat per dos lleons rampants. Sobre les pilastres exteriors, sengles armadures completes a manera de trofeus, sobre inscripcions. La de la dreta del portal assenyala:

Esta obra se hizo
reinando n(uest)ro Se
[renísimo m]onarc[a
Sr. F]el[i]pe quinto]"

Mentre que la de l'esquerra concreta:

«Siendo governa-
dor desta plaza
don Juan de Prado
Año de 1737

L'estructura és bastida amb carreus de pedra Savinosa. Arcs i pilastres estan encoixinats i formen un lleuger reculat. La modulació de les peces és menor que la dels carreus del parament, fet que indica, tal com demostra la documentació escrita, el treball d'un equip especialitzat. La unió amb el parament de muralla es realitza amb carreus amb encavallades o encatxats i omplint alguns espais buits amb petits daus de pedra. L'especejat de l'obra en marbre mostra que aprofita peces, de manera que els retalls no mostren una cadència ni una organització prefixades. És veritablement una obra feta amb retalls. A banda i banda de l'escut s'han localitzat sengles encaixos per subjectar la bastida amb què es va aixecar la portada.

L'interior del portal té dos muntants de carreus d'una metrologia major, més similar a la del portal, amb força peces reaprofitades, una cornisa formada per una simple faixa a la cota de l'arrencada de la volta que el cobreix, escarsera de maó. L'arc interior és també de mig punt, sobre dues faixes. La planta del portal té un esplandit obert a l'interior. Es conserven encara les pollegueres de metall de la porta de fusta i als paraments laterals, les marques de desgast dels pestells.⁷²⁰

720 La porta de fusta, de dos batents, es conserva a la volta del Pallol. No seria estrany que es tractés de l'original.

L'ampit de la muralla és una estructura de maçoneria en la qual es conserva encara una de les gàrgoles de pedra de què parlen els comptes de pagament. Es pot diferenciar també, a l'alçada del núm. 2 de la plaça de Sant Antoni, el paredat de la caixa d'una garita, visible en postals de principis de segle.

L'any 1992 es va descobrir una interessant reparació a uns cinc metres del brancal nord del portal, a l'espai on anteriorment hi havia intervingut el TED'A i a principis de segle hi havia un abeurador. Sembla que, un cop amortitzat, es va realitzar un folre de carreus. Es va poder veure que el nucli de morter va ser sanejat i cobert per una capa de morter, reble i maó sobre la qual es va aplicar un folre de carreus de muralla girats, seguint l'alineació general. La restitució de carreus del TERM s'ha realitzat recuperant l'alineació i l'estereometria documentada a la zona original.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Actes del Consell i Actes municipals [diversos anys], Arxiu Històric de Tarragona (AHT).

Actes municipals [diversos anys], Arxiu Històric Municipal de Tarragona (AHMT).

Actes de la Comissió de Monuments [diversos anys], (AHT).

ADAM, J. P.: *L'architecture militaire grecque*, París 1982.

ADAM, J. P.: «Les composantes d'une fortification grecque». *Les dossiers d'Archéologie* núm. 179, «La découverte des forteresses grecques», febrer 1993, pàg. 14-23.

ADLER, M. N.: *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, translations and commentar*, Londres 1907.

ADSERÀ, J.: «El Dr. Manuel Dalmau (hijo) y el derribo del 'Castillo del Rey'». *Boletín Informativo del Colegio Oficial de Médicos de la Provincia de Tarragona* núm. 6, juliol de 1969, pàg. 37-56.

ADSERÀ, J.: «Una decisión sobre restos arqueológicos». *Revista del Diari de Tarragona*, 3 de desembre de 1989, pàg. 9-10.

ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E.: «L'assentament pre-romà de Tarragona». *Revista d'Arqueologia de Ponent* núm. 3 (1993), pàg. 177-226.

ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.: «La transformació urbana de Tàrraco al segle IV dC. Noves dades arqueològiques». *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995* [Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, vol. XXVIII], Girona 1997, pàg. 923-938.

ALBERTINI, E.: «Sculptures antiques du conventus Tarraconensis». *Anuari. Institut d'Estudis Catalans*, any IV (1911-1912), Barcelona 1913, pàg. 362-364.

ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. de: *Tarragona Monumental, ó sea, Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Tarragona 1849.

ALCOLEA, S.: *Viladomat*, Mataró 1990.

ALCOLEA, S.: *Antoni Viladomat*, Barcelona 1992.

ALEGRET, A.: *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*, Barcelona 1911.

ALEGRET, A.: «El castillo del Rey». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 15 (1923), pàg. 77-80.

ALEMANY, J.; BLAY, J.; ROQUER, S.: *Port de Tarragona*, Tarragona 1986, pàg. 83.

- ALEU, M.: *El Castell de Pilats*, Tarragona 1988 [manuscrit inèdit].
- ALFÖLDY, G.: *Die römischen Inschriften von Tarraco* [RIT], 2 vol., Berlin 1975.
- ALFÖLDY, G.: «Die älteste römische Inschrift des Iberischen Halbinsel». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* núm. 43 (1978), pàg. 1-12.
- ALFÖLDY, G.: *Tàrraco*. «Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonines», núm. 8, Tarragona 1991.
- ALOGUÍN, R.: *Restauració d'un tram de la muralla romana de Tarragona*, Tarragona, maig de 1986 [manuscrit inèdit].
- ALOGUÍN, R.: *Projecte bàsic i d'execució de restauració del pas de ronda de la muralla romana*, Tarragona 1990 [manuscrit inèdit].
- ALOGUÍN, R.; MARTÍNEZ, E.; RECASENS, J. M.; FERRER, M.: *Pla especial de protecció de la zona arqueològica del Pretori i Circ Romans*, Tarragona 1981 [manuscrit inèdit].
- ALTISENT, A.: *Història de Poblet*, Poblet 1974.
- ALTISENT, A. [ed.]: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Volum I, anys 960-1177*, Barcelona 1993.
- ÁLVAREZ, A.; CABELLO, E.; PRADA, J. L.; BENET, C.: «Canteras romanas de Tàrraco y sus alrededores». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 23-25.
- ÁLVAREZ TERÁN, M. C.: *Catálogo XXIX. Mapas, planos y dibujos (años 1503-1805)*, vol. I, Arxiu General de Simancas, Valladolid 1980, pàg. 952-953.
- AMAT, R. d': *Calaix de Sastre (volum segon, 1792-1794)*, Barcelona 1987 [edició a cura de R. Boixareu].
- AMAT, R. d': *Viles i ciutats de Catalunya*, Barcelona 1994 [edició a cura de M. Aritzeta].
- ANTÓNIO i GUARDIAS, J.: *Tarragona. Guia del turista*, Tarragona, s. a.
- AQUILUÉ, X.: «Un conjunt ceràmic d'època tardorepublicana procedent de la Part Alta de Tarragona». *Homenatge a Miquel Tarradell [Estudis Universitaris Catalans, vol. XXIX, setè de la tercera època]*, Barcelona 1993, pàg. 587-602.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, «Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonines», núm. 1, Tarragona 1986.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: «La cronologia de les muralles de Tàrraco». *Revista d'Arqueologia de Ponent* núm. 1, 1991, pàg. 271-301.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: *Tàrraco. Guia Arqueològica*, Tarragona 1991.

ARANEGUI, C.: «De la ciudad ibérica a la ciudad romana: Sagunto». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 69-78.

ARBELOA, J. V. M.: «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983), pàg. 155-164.

ARCO, L. del: *Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1906.

ARCO, L. del: *Nueva guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1912.

ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982.

ARNALL JUAN, M. J.: «Documents de Pere el Cerimoniós referents a Tarragona i conservats en el seu Arxiu Històric Provincial». *Quaderns d'Història Tarraconense*, IV (1984), pàg. 51-130.

ARROYO, P.; COSTA, J.; MENCHON, J.; SOLÉ, X.; BERMÚDEZ, A.: «La muralla de Tarragona. Metodologia per una intervenció». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 37-38.

ARROYO, P.; COSTA, J.; MENCHON, J.; SOLÉ, X.; BERMÚDEZ, A.: «Restauració de la muralla de Tarragona: tècniques i materials». *IV Simposi sobre Restauració Monumental. Restaurar o Conservar? Barcelona-Cardona 17-20 de novembre de 1993*, Barcelona 1996, pàg. 201-206.

ARROYO, P.; MENCHON, J.: «La muralla a la baixada del Roser: Proposta per a la seva restauració». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 15 (1993), pàg. 391-416.

ARROYO, P.; MENCHON, J.: «Conservació i restauració [de la façana de l'antic hospital de Santa Tecla]». *El Consell Comarcal a l'Antic Hospital*, Tarragona 1995, pàg. 112-137.

AULÈSTIA, A.: *Historia de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1887.

AVELLÀ, L.: «Las monedas de la torre de Minerva (Tarragona, 1979)». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 55-62.

ÁVILA, M. L.: «Los Razi». *Historia 16* núm. 265, maig 1998, pàg. 100-109.

BALANÀ, P.: «Toponímia aràbiga-catalana; Lleida, Tortosa i Tarragona segons un manuscrit àrab de la Biblioteca Reial de Rabat». *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària*, vol. II (1981), pàg. 69-91.

BALANÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya*, vol. I: *Relats de viatgers i escriptors (segles I aC-XIX)*, Barcelona 1991.

BALANÀ, P.: *Els Musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*, Sabadell 1993.

BALIL, A.: «Tarragona». *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, vol. VII (1966), pàg. 625.

BALIL, A.: *Excavaciones en la «Torre de Pilatos» (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1962*, «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 65, Madrid 1969.

BALIL, A.: «Segni di scalpellino sulle mura romane di Tarragona». *Epigraphica* núm. XIV (1983), pàg. 231-237.

BALIL, A.: «Segni di scalpellino e monumenti antichi». *Atti del convegno di studi nel centenario della morte di Luigi Bruzza, 1883-1993*, Vercelli 1987.

BALLART, E.: «Possible comunicación subterránea del s. XVIII». *Diari de Tarragona*, 12 de maig de 1994.

BATISTA, R.; MOLIST, N.; ROVIRA, J.: «El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-89)». *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Barcelona 1990, pàg. 87-99.

BATLLE, P.: «Los museos, monumentos, bibliotecas y archivos, Catedral y demás iglesias de la capital de Tarragona». *Los monumentos arqueológicos y tesoro artístico de Tarragona y su provincia durante los años 1936-1939*, Poblet 1942.

BATLLE, P.: «Tarragone». *Congrès Archéologique de France. VIIe. Section. Catalogne*, París 1959, pàg. 215-224.

BATLLE i PRATS, L.: «Tarragona vista por el padre Marcellino». *Diario Español*, 18 d'abril de 1974.

BELLMUNT, C. S.: «Localitzen restes d'un baluard del segle XVIII al pàrking de la Rambla». *Nou Diari*, 13 de febrer de 1994.

BELTRÁN, A.: «La muralla ciclòpea de Tarragona». *Arquitectura megalítica y ciclòpea*, Barcelona 1965, pàg. 123-130.

BELTRÁN, A.: «El problema de la llamada 'muralla ciclòpea' en Tarragona (España)». *Caesaraugusta* núm. 29-30 (1967), pàg. 143-155.

BENET, C.; FÀBREGAS, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.: «Intervenció arqueològica a l'interior de la torre de les Monges (segle XIV), Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, V època, núm. 13 (1991), pàg. 145-486.

BENITO RUANO, E.: «El Principado de Tarragona». *Estudis d'Història oferts a Ramon Abadal de Vinyals en el centenari del seu naixement [Estudis Universitaris Catalans, vol. XXX, vuitè de la tercera època]*, Barcelona 1993, pàg. 109.

BERMÚDEZ, A.: «Hábitat intramuros en Tárraco. La zona centrooccidental. Estado de la cuestión y problemática de la topografía urbana del área central intramuros en época romana». *Acta Arqueológica de Tarragona I (1987-88)*, Tarragona 1988, pàg. 31-48.

BERMÚDEZ, A.: «El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona: Primer balance». *Acta Arqueológica de Tarragona IV (1990-1991)*, Tarragona 1991, pàg. 31-46.

BERMÚDEZ, A.: «El Taller Escola de Restauració y la rehabilitación de la Muralla de Tarragona». *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-1992)*, Tarragona 1992, pàg. 99-109.

BERMÚDEZ, A.: «L'àrea d'hàbitat intramurs de l'antiga Tàrraco». *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona 1993, pàg. 87-96.

BERMÚDEZ, A.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; ÀLVAREZ, A.; NAVARRO, A.; ARGEMÍ, M.; PRADA, J. L.; GOMÀ, E.: «Intervencions a la muralla de Tarragona». *III Simposi sobre Restauració Monumental. Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, 19, 20, 21 de novembre de 1992*, «Quaderns Científics i Tècnics», núm. 5, Barcelona 1993, pàg. 97-104.

BERMÚDEZ, A.; PUJANTE, P.; FLANDES, E.; PALAU, R.; PARRA, P.: «Excavacions arqueològiques a l'àrea central intramurs de Tàrraco: intervenció al solar situat a Governador González, 10». *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya, Valls-Vila-rodona 1989*, vol. I, Valls 1989, pàg. 123-134.

BESSAC, J. C.: *L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'antiquité à nous jours*, «*Révue Archéologie Narbonnaise*», supl. 14, París 1986.

BIGORRA, C.: «Algunes visions de la ciutat de Tarragona. Els llibres de viatges i els diccionaris geogràfics (segles XVIII-XIX)». *Recull Mateu Fletxa El Vell (1481-1553)*, Tarragona 1992, pàg. 125-165.

BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, Tarragona 1951, 2 vol., [edició de J. Icart].

BODENEHR, G.: *Curioses staats und kriegs theatrum auf denen Franzoisch und Spanischen gränzen durch unter chiedliche geographische, Topographische un Historische carten abriß und tabellen erlaeutert in kupsser gebracht und zusinden bey Gabriel Bodenehre Kupsserstecher, Augsburg circa 1710*.

BOFARULL, A. de: *Tarragona celta* [manuscrit inèdit datat el 2 d'abril de 1845], arxiu de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

BOFARULL, A. de: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, tom I, Barcelona 1876.

BOFARULL, P. de: *Los Condes de Barcelona, vindicados*, Barcelona 1836, pàg. 16-20.

BONAMUSA, F.: *Política i finances republicanes (1931-1939)*. Lluís Mestres i Capdevila. *Comissari conseller a Tarragona (1936-37) i director general de Finances de la Generalitat de Catalunya (1937-39)*, Tarragona 1997.

BONET, M.: «La feudalització de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 16 (1994), pàg. 211-240.

BONET, M.; CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: «Un plànol de l'aqüeducte Pont d'Armentera-Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 8-9 (1986-1987), pàg. 219-228 [reproduït a *Ultimització de l'aigua a les ciutats romanes*, «*Documents d'Arqueologia Clàssica*», 0, Tarragona 1993, pàg. 213-220].

BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX. Planos del Archivo Militar Francés*, Madrid 1991.

BOSCH GIMPERA, P.: *Prehistòria catalana (Edats de la Pedra i dels Metalls. Colonització grega. Etnografia)*, Barcelona 1919.

BOSCH GIMPERA, P.: «Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina» [sic], Tarragona 1925 [extret –amb diverses il·lustracions afegides– del *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 24-29, març-abril de 1925 a gener-febrer de 1926], pàg.125-130.

BRUNO, A.: *Projecte de restauració de la muralla del passeig de Sant Antoni*, Tarragona, maig de 1990 [manuscrit inèdit].

BRUNO, A.; CERRI, M. G.; PIA, L.: «Il restauro architettonico in Tarragona: il recupero del circo e dell'anfiteatro di Tarragona». *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-92)*, Tarragona 1992, pàg. 87-93.

BURGUETE, S.; FABRA, E.: «El jaciment del Vilar, una qüestió inconclusa». *Cultura* núm. 417 (1983), pàg. 24-29.

CALONGE, A.; SÁNCHEZ REAL, J.: «Estudio del origen de los materiales presentes en la muralla romana de Tarragona». *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIV (1996), pàg. 7-30.

CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón». *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861 [reeditat al *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 28, 1925, pàg. 122-125].

CANTALLOPS, L.; ROMANÍ, X.: *La Part Alta del Centre Històric de Tarragona. Un aixecament de plànols de les construccions civils (1981-82, 1986-88)*, Barcelona 1990.

CAPDEVILA, S.: *Tarragona. Guia Històrico-Arqueològica. Texto Español y Francés*, Tarragona 1929.

CAPDEVILA, S.: *La seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*, Barcelona 1935.

CARNICER, R.: *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid 1963.

Els castells catalans, vol. IV, Barcelona 1973.

CATALÁN, M.; DE ANDRÉS, M. S. [ed.]: *Crònica del moro Rasis. Versión del Ajbar muluk al-Andalus de Ahmad ibn Muhammad ibn Musà al-Razi, 889-955; romançada para el rey don Dionís de Portugal hacia 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porçel*, Madrid 1974.

CEÁN-BERMÚDEZ, J. A.: *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España en especial las pertenecientes á las Bellas Artes*, Madrid 1832.

La ciutat hispano-romana, Barcelona 1993.

CHIBNALL, M. : *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, Oxford 1968.

COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995.

«Conferencias sobre 'Problemas arqueológicos de la muralla de Tarragona'». *Boletín Arqueológico*, anys LXIV-LXV, fasc. 85-92 (1964-1965), pàg. 148-151.

CORTÉS, R. «Murallas antiguas de Tarragona', un manuscrito inédito de Buenaventura Hernández Sanahuja». *Universitas Tarraconensis*, IV (1981-1982), pàg. 120-143.

CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: *Tàrraco, recull de dades arqueològiques*, Barcelona 1985.

CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984.

CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1378-79, 1383-84*, Tarragona 1985.

CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1384-85, 1385-86*, Tarragona 1986.

CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1386-87, 1387-88*, Tarragona 1987.

COSTA, I.; CABESTANY, J. F.; COMPANYS, I.; VIRGILI, M. J.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; SAXUM: *El Consell Comarcal o l'Antic Hospital*, Tarragona 1995.

CUBELLS, J.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984.

DASCA, A.; ROVIRA, J.: «Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història». *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense –una aproximació a la seva història– (1844-1994)*, Tarragona 1994, pàg. 85-328.

DASCA, A.; ROVIRA, J.; BARRIACH, F. [ed.]: *Epítome Historial de Tarragona. Un Resum d'Història de Tarragona del segle XVIII per Carles Boni*, Tarragona 1993, pàg. 43-44.

DE CARO, A.; GRECO, E.: *Campania. Guide Archeologiche Laterza*, Roma-Bari 1981.

Diccionario Geográfico Universal, tom IX, Barcelona 1833, pàg. 488-511.

DÍAZ, M.: «Excavacions a la Rambla Vella. Anàlisi dels nivells republicans». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 18 (1996), pàg. 155-189.

DILOLI, J.; VILASECA, A.: «Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco: excavacions a la Casa Castellarnau». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 12-124.

DOZY, K.; GOEJE, M. J. de: *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, Leiden 1968.

DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M.: *La Antiga Audiència, un accés al Foro Provincial de Tàrraco, «Excavaciones Arqueológicas en España»*, núm. 165, Madrid 1993.

DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Hermenegild*, Barcelona 1988.

- DUPRÉ, X.; SUBIAS, E.: «Els precedents de l'anomenat Pretori de Tarragona». *Homenatge a Miquel Tarradell [Estudis Universitaris Catalans, vol. XXIX, setè de la tercera època]*, Barcelona 1993, pàg. 603-609.
- DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les Grandeses de Tarragona»*, Barcelona 1984.
- ESPINALT, B.: *El Atlante Español*, tom V, Madrid 1781.
- Europae ornamentum et firmamentum ducentos aerescripturis exhibitur*, Augsburg circa 1710.
- FELIU DE LA PEÑA, N.: *Anales de Cataluña*, vol. II, Barcelona 1709.
- FERRANT, A.: «Memoria» [intervenció al tram de muralla a l'E del fortí Negre], arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1942 [manuscrit inèdit].
- FERRANT, A.: «Proyecto de obras de la muralla de Tarragona. Memoria» [intervenció al passeig de Sant Antoni], arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1963 [manuscrit inèdit].
- FERRANT, A.: «Obras de conservación en la muralla de Tarragona. Memoria» [intervenció al passeig de Sant Antoni], arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1971 [manuscrit inèdit].
- FERRER, M.: «El Circ Romà de Tarragona». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, Barcelona 1982, pàg. 346-349.
- FERRER, M. A.: «El programa urbanístic de Guillem Oliver, síndic personer de la ciutat de Tarragona l'any 1819, diputat a Corts per Catalunya l'any 1820 i regidor de Tarragona el 1822-23». *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* núm. 27 (1977), pàg. 115-122.
- FERRER, M. A.: «Context europeu de la Reial Societat Arqueològica». *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarragonense –una aproximació a la seva història– (1844-1994)*, Tarragona 1994, pàg. 9-84.
- FERRER, M. A.; AROLA, R.: «Necessitat d'una reforma urbana a la ciutat de Tarragona durant el Trienni Constitucional». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 133-140 (1976-1977), pàg. 271-295.
- FICK, A.: «Die Stadmauern von Tarragona». *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* núm. 48 (1933), pàg. 484-513.
- FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur/Essai d'une architecture historique*, Viena 1721.
- FLÓREZ, H.: *España Sagrada*, tom XXIV: *Antigüedades Tarraconenses. Preliminar a las Memorias Eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona*, Madrid 1769.
- FOGUET, J.: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona 1995.

- FOGUET, G.; LÓPEZ, J.: «Alguns aspectes de l'urbanisme romà de Tàrraco: delimitació d'espais monumentals i residencials a la llum de les darreres excavacions». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 162.
- GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 3 (1981), pàg. 59-63.
- GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Un plano de Tarragona de 1643». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 8-9 (1986-1987), pàg. 245-254.
- GARCÍA y BELLIDO, A.: «A propósito del artículo de Serra Vilaró, publicado en este mismo número, página 221». *Archivo Español de Arqueología* núm. 76 (1949), pàg. 280-282.
- GARCÍA y BELLIDO, A.: *Arte Romano*, Madrid 1971.
- GIBERT, A. M.: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*, Barcelona 1909.
- GÓMEZ-MORENO, J.: «Las lenguas hispánicas». *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid*, VIII (1942), pàg. 13 i seg.
- GORT, E.: «Tarragona i el Tarragonès a l'Edat Mitjana». *Història del Camp de Tarragona*, vol. I: *El Tarragonès*, Tarragona 1989, pàg. 34-62.
- GRECO, E.: *Magna Graecia. Guide Archeologique Laterza*, Roma-Bari 1981.
- GRÜNHAGEN, W.: «Notas sobre el relieve de Minerva». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 135-140 (1976-1977), pàg. 75-94.
- GÜELL, M.: «Excavació a la Plaça dels Àngels». *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», núm. 1, Tarragona 1993, pàg. 229-244.
- GÜELL, M.; PIÑOL, L.: «El carrer Lleida 27. Noves dades per l'estudi de la Tàrraco tardorepublicana». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 184-185.
- GÜELL, M.; SÁNCHEZ REAL, J.: «Para una revisión del material del corte Sánchez Real de la muralla de Tarragona». *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIII (1994), pàg. 77-94.
- GUILLÉN-GARCÍA, G. J.: *Les héthéens ont-ils colonisé la Catalogne? Acropole cyclopéenne de Tarragone*, Friburg 1899 [extret de les actes del IV Congrés Scientifique International des Catholiques, Friburg, agost de 1897].
- HAUSCHILD, Th.: «La muralla y el recinto superior romano de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983), pàg. 101-139.
- HAUSCHILD, Th.: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983.

- HAUSCHILD, Th.: «Monumentos romanos de Tarragona a la luz de los grabados antiguos». *Solemne Investidura de Doctor Honoris Causa a Theodor Hauschild, Discurs de Recepció*, Tarragona 1984.
- HAUSCHILD, Th.: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 11-38.
- HAUSCHILD, Th.: «Muralla romana i barri antic. Campanya 1983». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 12 (1990), pàg. 252.
- HAUSCHILD, Th.: «Apuntes sobre un muro de sillares en el Palacio Arzobispal de Tarragona». *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», núm. 1, Tarragona 1993, pàg. 19-24.
- HAUSCHILD, Th.: «Murallas de Hispania en el contexto de las fortificaciones del área occidental del Imperio Romano». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 223-232.
- HAUSCHILD, Th.: «Serra Vilaró i la muralla de Tarragona». *Revelar el passat* [catàleg de l'exposició], Tarragona 1994, pàg. 60-65.
- HAUSCHILD, Th.: «Les muralles de Tarragona». *Muralles de Tarragona* [catàleg de l'exposició], Tarragona 1998, pàg. 8-9.
- HERNÁNDEZ, B.: *Resúmen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundacion hasta la época romana, con una explicacion de los fragmentos del sepulcro egipcio descubierto en 9 de marzo de 1850*, Tarragona 1855.
- HERNÁNDEZ, B.: *Reseña de los trabajos de inspección hasta el mes de marzo de 1859*, arxiu de la Reial Acadèmia de la Història, 1859 [manuscrit inèdit].
- HERNÁNDEZ, B.: «Puerta ciclópea de la Portella». *El Tarraconense*, 15 d'octubre de 1871 i 21 de febrer de 1872 [reproduït l'any 1924 en el *Boletín Arqueológico*, època III, núm. 18-22, pàg. 259].
- HERNÁNDEZ, B.: *Recuerdos Monumentales de Tarragona*, Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, 1877 [manuscrit inèdit].
- HERNÁNDEZ, B.: «Muros ciclópeos de Tarragona». *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, II, Barcelona 1878, pàg. 413-436.
- HERNÁNDEZ, B.: «Relación descriptiva de los restos recogidos tanto en las ruinas del Gymnasio romano, como en los contornos de este edificio, los cuales están depositados en el Museo Arqueológico de Tarragona». *Opúsculos Históricas, arqueológicas y monumentales*, Tarragona 1884, pàg. 39-73.
- HERNÁNDEZ, B.; MORERA, E.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*, Tarragona 1892-1893.

H[ERNÁNDEZ], B.; T[ORRES], J. M. de: *El indicador arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867 [edicions facsímils: Tarragona 1982 i València 1998].

HERRERA, J.: «Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira conservados en el Archivo Histórico Provincial de Tarragona». *Boletín arqueológico*, època IV, fasc. 141-144 (1978), pàg. 103-113.

Un home per a la Història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja, catàleg, Tarragona 1992.

HÜBNER, E.: *Antichità della Spagna...*

HÜBNER, E.: *La arqueología en España*, Barcelona 1888.

HÜBNER, E.: *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlín 1893.

ICART, J.: *Cal·lípolis fou Tàrraco*, Tarragona 1992.

ICART, J.: *Ordinacions i crides de la ciutat de Tarragona. Segles XIV-XVII*, Tarragona 1982.

ICART, J.; CUBELLS, J. [ed.]: *Repertori municipal de Tarragona*, Tarragona 1993.

IGLÉSIES, J.: *Un moment estel·lar de la ciència a Catalunya en el segle XVIII (Antoni Martí i Franquès)*, Barcelona 1965, pàg. 37-39.

IZQUIERDO, P.: «Excavacions al portal del Temple: una aproximació a l'evolució del recinte emmurallat de Tortosa». *Acta Arqueològica de Tarragona III (1989-1990)*, Tarragona 1990, pàg. 9-20.

JAUBERT DE PASSA, F.: *Voyage en Espagne, dans les années 1816, 1817, 1818, 1819, ou Recherches sur les arrosages, sur les lois et coutumes qui les régissent, sur les lois domaniales et municipales, considérés comme un puissant moyen de perfectionner l'agriculture française*, Paris 1823.

JIMENO, J.: *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*, vol. I, Madrid 1991, pàg. 131-181.

JOLY, B.; BARRAU-DIHIGO, L.: *Voyage de Barthélemy Holy en Espagne (1603-1604)*, Paris 1909.

KAGAN, R. L. [ed.]: *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986.

KURTZ, W. S.: «Excavaciones en la torre del Cabiscol. Cerámica fabricada a mano del corte B, 1983». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 39-44.

LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974 [traducció d'O. Valls i notes de J. Massot].

LAMBOGLIA, N.: «Opus certum». *Rivista di Studi Liguri* núm. 24 (1958), pàg. 158 i seg.

LAMBOGLIA, N.: «Il problema delle mura e delle origini di Tarragona». *Miscelánea Arqueológica*, I. XXV Aniversario de los Cursos de Ampurias, Barcelona 1974, pàg. 397-405.

LEÓN TELLO, P.: *Mapas, planos y dibujos de la Sección de Estado del Archivo Histórico Nacional*, 2a edició, Madrid 1979.

LLINÀS, J.; MERINO, J.; MIRÓ, M.; PEDRÓN, M. J.: «El campament romà de Peralada: una fortificació d'època republicana al hinterland d'Empúries». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 246-248.

LLORT, P. [Toda, E.]: «Les Muralles de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 42 (1932), pàg. 137-187.

LUGLI, G.: *La tecnica edilizia romana*, Roma 1957.

MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. A.; REMOLÀ, J. A.: «Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona». *Contextos ceràmics d'època tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Actes. Taula rodona. Badalona 6, 7 i 8 de novembre de 1996 [Arqueo Mediterrània, 2]*, Barcelona 1997, pàg. 153-178.

MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico e histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, tom XII, Madrid 1849.

MAGDALENA, J. R.: *Libro de Viajes de Benjamín de Tudela*, Barcelona 1989.

MAGRINÀ, A. de: *Tarragona en el siglo XIX*, Tarragona 1901.

MAR, R. [ed.]: *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», núm. 1, Tarragona 1993.

MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: «La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones». *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995*, «Archivo Storico del Sannio», any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996, pàg. 165-203.

MARCA, P. de: *Marca Hispanica, sive limes Hispanicus, Hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscionis, & circumjacentium populorum*, llibre II, París 1688.

MARCA, P. de; ICART, J. [ed.]: *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica)*, Barcelona 1965 [versió catalana].

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J.: «Tarragona y los inicios de la Romanización de Hispania». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983), pàg. 73-86.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J.: «Las murallas ciclópeas de Tarragona». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 37-40 (1962), pàg. 20-24.

MARTORELL, J.: *Tarragona i els seus antics monuments*, Barcelona 1920 [extret de l'anuari de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya].

- MARTORELL, J.: «Passeig Arqueològic de la Falsa Braga a Tarragona». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* núm. 462 (1933), pàg. 421-431.
- MASSÓ, J.: «Andreu de Bofarull i Brocà i l'arqueologia del Camp de Tarragona». *Reus. Setmanari de la ciutat* núm. 1597, 27 de novembre de 1982, pàg. 8.
- MASSÓ, J.: «Els cassetans. El poblament ibèric al Camp de Tarragona». *Guia Arqueològica Tarraconense*, Tarragona 1987, pàg. 49-56.
- MASSÓ, J.: «Tàrraco: una aproximació a través dels gravats (segles XVI-XIX)». *Felix Tarraco* [catàleg de l'exposició], Tarragona 1993, pàg. 4-12.
- MASSÓ, J.: «Joan Serra i Vilaró i l'exploració de la muralla romana l'any 1949. Uns quants documents inèdits». *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIII (1994), pàg. 95-104.
- MASSÓ, J.: «Reus, Serra Vilaró i Tarragona». *Revista del Centre de Lectura de Reus*, sisena època, núm. 9, juny 1994, pàg. 4-5.
- MASSÓ, J.: «¿Estuvo Pilatos en Tarragona?». *La Vanguardia*, 29 d'abril de 1997.
- MASSÓ, J.: «Orígens i recerca». *Muralls de Tarragona* [catàleg de l'exposició], Tarragona 1998, pàg. 10-11.
- MASSÓ i TORRENTS, J.: «Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any 1919, pàg. 49-56.
- MÉLIDA, J. R.: «Arquitectura miceniana en España. La Acrópolis de Tarragona». *Revista de Arquitectura y Construcción*, Barcelona 1905.
- MÉLIDA, J. R.: *Arqueología española*, Barcelona 1929.
- MELO, F. M. de: *Historia de los movimientos, separación y guerra de Cataluña en tiempo de Felipe IV*, Barcelona 1885 [1a edició: San Vicente 1645].
- Memòria del projecte de restauració del Circ Màxim de Tarragona*, Tarragona 1982 [manuscrit inèdit].
- MENCHON, J. [coord.]: *Memorandum que la Reial Societat Arqueològica de Tarragona presenta a l'Exm. Ajuntament de Tarragona relatiu a monuments històrics i arqueològics de la ciutat*, Tarragona, abril de 1990 [manuscrit inèdit].
- MENCHON, J.: «Intervenció arqueològica al terrat de la torre de les Monges (Tarragona). Informe preliminar». *Butlletí Arqueològic*, V època, núm. 13 (1991), pàg. 187-224.
- MENCHON, J.: «El Pla de Sant Miquel». *Reial Germandat de Jesús Natzarè. Setmana Santa*, Tarragona 1992, pàg. 61-69.
- MENCHON, J.: «De Tàrraco a Tarragona (segles XII-XIII). Especulacions al voltant de l'urbanisme medieval sobreposat al romà». *VII Jornades d'Arqueologia Medieval a Catalunya (3-4-5-juny 1993)*, Barcelona 1993.

MENCHON, J. *et al.*: «El Circ Romà de Tàrraco, intervencions dels anys 1990-92». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 275-276.

MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.: «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del Baix Imperi a l'Edat Mitjana». *Pyrenae* núm. 25 (1994), pàg. 225-243.

MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: «La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones». *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*, Alacant 1993, vol. II, pàg. 77-86.

MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: «La muralla medieval de Constantí. Excavacions arqueològiques a l'antic Hospital de les Monges». *Estudis de Constantí* núm. 11 (1995), pàg. 7-26.

MENCHON, J.; MORELLÓ, J.: «Castell del Paborde (o del Prepòsit)». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 180.

MÉNDEZ, F.: *Noticias sobre la vida, escritos y viajes del Rmo. P. Mtro. Fr. Enrique Florez...*, 2a edició, amb notes i addicions, Reial Acadèmia de la Història, Madrid 1860.

«Mesa redonda sobre la restauración de la Muralla de Tarragona». *VI Congreso de Conservación de bienes culturales. Tarragona, 29 de mayo al 1 de junio 1986*, Barcelona 1988, pàg. 335-336.

MIRET i SANS, J.: *Les cases dels Templers i Hospitalers en Catalunya*, Barcelona 1910.

MIQUEL, F. A. [Fort i Cogul, E.]: *Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França l'any 1603*, Barcelona 1967.

MIQUEL, L.: «Tarragona», *Diccionario Geográfico Universal*, tom IX, Barcelona 1833.

MIRÓ, M. T.: «Dades per un estudi de l'evolució urbanística de Tàrraco: el carrer dels Caputxins de Tarragona». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona, 1993], Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 287-288.

MONRAVÁ SOLER, F.: «Memoria» [reparació del tram en contacte amb el forti Negre o Santa Bàrbara], arxiu central del Ministeri de Cultura, Madrid 1940 [manuscrit inèdit].

Monumentos Españoles. Catálogo de los declarados Nacionales, Arquitectónicos e Histórico-Artísticos, vol. II, Madrid 1932.

MORA-FIGUEROA, L. de: *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, Cadis 1994.

MORANT, J.: *El Setge de Tarragona de 1811. Col·lecció de XXIII làmines. Edició commemorativa del 175è aniversari*, Tarragona 1986.

MORANT, J.: *Història i tradició del copatró de Tarragona Sant Magí*, Tarragona 1997.

MOREL-FATIO, A.; RODRÍGUEZ VILLA, A. [ed.]: *Relacion del viaje hecho por Felipe II, en 1585, a Zaragoza, Barcelona y Valencia. Escrita por Henrique Cock, notario apostólico y archivero de la guardia del cuerpo real*, Madrid 1876.

MORELLÓ, J.; MENCHON, J.: «Tarragona. Castell del Patriarca (o de l'Arquebisbe)». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 39-40.

MORELLÓ, J.; RAMOS, M. L.; MENCHON, J.: «Castell del Rei». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 181-182.

MORERA, E.: *Tarragona Antigua y Moderna. Descripción Histórico-Arqueológica de todos los monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y Guía para su fácil visita, examen é inspección*, Tarragona 1894.

MORERA, E. [Dr. Réмора]: «El primer màrtir del Cristianismo en Cataluña». *El Tarraconense*, 24 d'agost de 1893.

MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. I, Tarragona 1897 [reedició: 1982]; vol. II, Tarragona 1899 [reedició: 1982]; vol. III, Tarragona [reedició: 1997]; vol. IV, Tarragona 1955; vol. V, Tarragona 1959.

MORERA, E.: *Reseña histórica de la Comuna del Camp de Tarragona*, Tarragona 1902.

MORERA, E.: «Provincia de Tarragona», *Geografía General de Catalunya. Provincia de Tarragona*, Barcelona circa 1910.

MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas». *Boletín Arqueológico*, època II, núm. 22 (1919), pàg. 25-43.

MOREU-REY, E.: *El naixement del metre*, Palma de Mallorca 1956.

MORILLO, A.: «Fortificaciones campamentales de època romana en España». *Archivo Español de Arqueología* núm. 64 (1991), pàg. 135-190.

Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destruccion de aquellos monumentos, Tarragona 1871.

Murallas de Tarragona. Estudio de la degradación de las piedras. Estudio petrográfico de las muestras. Análisis preliminares. Conclusiones. Resultado de las pruebas realizadas en laboratorio, con piedras de la muralla, con objeto de frenar el proceso de degradación, Tarragona, Terastic Ibèria S. A. [manuscrit inèdit].

Murallas de Tarragona, catàleg, Tarragona 1998.

NAVASCUÉS, J. M.: «Tarragona». *IV Congreso Internacional de Arqueología*, Barcelona 1929.

NAVASCUÉS, J. M.: *Guía de Tarragona*, Madrid 1932.

NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas». *Quaderns d'Història Tarraconense*, V (1985), pàg. 59-75.

NEUBAUER, D.: «La construcción megalítica de las murallas ibero-romanas de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 2 (1980), pàg. 107-119.

NOGUÉS, R.: «Las murallas de la antigua Cose». *Tarragona y su provincia. Álbum*, Tarragona-Reus s. a. [circa 1925].

NOGUÉS, R.: «Las murallas romanas de Tarragona». *Diario Español*, 3 i 10 de desembre de 1950.

NOLLA, J. M.: *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona 1987.

«Noticias». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom LIV, quadern III, tom IV (1884), pàg. 6.

OLIVA, C.: «Nova ensulsiada de la muralla romana». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 3 (1935), pàg. 93-97.

PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956; vol. II, Tarragona 1958.

PAPIOL, L.: «La muralla romana de Tarragona: nuevas aportaciones». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 2 (1980), pàg. 113-128.

PASCUAL, I.; ARANEGUI, C.: «Una torre defensiva de época republicana en el Castell de Sagunt». *Saguntum* núm. 26 (1993), pàg. 189-203.

PARIS, P.: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, tom I, París 1903.

PARIS, P.: «Promenade archéologique: Tarragone». *Bulletin Hispanique*, tom XII (1910), pàg. 109-134.

Passeig arqueològic de Tarragona (Àlbum-Guia), Tarragona 1933.

PEÑA, I.; DÍAZ, M.: «Una nova torre d'accés entre el recinte de culte i la plaça de representació del fòrum provincial de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 18 (1996), pàg. 191-226.

PERIS, S.; ICART, J. [ed.]: *Actes municipals 1358-1360*, Tarragona 1983.

PETIT-RADEL, L. C. F.: *Recherches sur les monuments cyclopéens et description de la collection des modèles en relief composant la galerie de la Bibliothèque Mazarine*, París 1841.

PIFERRER, P.; PARCERISA, F. J.: *Recuerdos y bellezas de España. Obra destinada para dar y conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes etc.*, tom I, Barcelona 1839.

PIFERRER, P.; PI MARGALL, F.: *España. Sus monumentos y artes—Su naturaleza é historia. Cataluña*, tom II, Barcelona 1884.

PIÑOL, L.: «Intervencions arqueològiques al carrer Merceria 11. Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco». *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», 1, Tarragona 1993, pàg. 257-268.

PLADEVALL, A.: «Maduresa de l'església dels comtats catalans: la restauració de la metròpoli de Tarragona». *Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940)*, Tarragona 1990, pàg. 31-65.

PLADEVALL, A.: *La metròpoli de Tarragona. Nou-cents anys de la seva restauració medieval. Lliçó inaugural del curs acadèmic 1991-1992*, Barcelona 1991.

PLANAS, P.: «Importancia histórico-arqueológica de Tarragona desde los tiempos prehistóricos hasta el imperio de César-Augusto». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 3-5 (1921), pàg. 59-64, 85-94 i 113-119.

PONS DE ICART, L.: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Lleida 1572 [reedicions: Lleida 1883 i Tarragona 1980].

PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les plans, et profils des principales villes et lieux considérables de la principauté de la Catalogne. Avec la carte generale, et les particulieres a chaque gouvernement*, París post. 1678.

PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre, dédiées au roy*, tom I, París circa 1694.

PONZ, A.: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables y dignas de saberse, que hay en ella*, vol. XIII, Madrid 1785 [2a edició: 1788].

POZO, P. del: *18 castillos en la margen izquierda del Ebro*, Barcelona 1984.

PRIETO, A.: «Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 12 (1992), pàg. 71-88.

Quaderns d'Història Tarraconense, VII, Tarragona 1988, pàg. 175-182 [fotografies].

QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, «Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona», tercera època, vol. XXIV, Barcelona 1935.

QUINTANA, A.: «Bibliografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès (recull de notes i estudis complementaris)». *Miscel·lània d'Antoni de Martí i Franquès*, Tarragona 1985, pàg. 47-88.

RAMOS; M. L.; MENCHON, J.: «Tarragona. Castell del bisbe de Vic». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 40.

RAMOS, L.; RIU, E.: «Rambla Vella de Tarragona, de Tridentina a liberal». *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Valls-Vila-rodona, octubre de 1989*, Valls 1989, vol. I, pàg. 71-93.

RECASENS, J. M.: *El Corregimiento de Tarragona y su Junta en la Guerra de la Independencia (1808-1811)*, Tarragona 1958.

RECASENS, J. M.: «El colapso sufrido por la ciudad de Tarragona en la 'Guerra dels Segadors' (1640-1652)». *Revista Técnica de la Propiedad Urbana*, núm. 8 (1963), pàg. 51-60.

RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, Tarragona 1965.

RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. I, Barcelona 1966; vol. II, Barcelona 1975.

- RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998.
- RIPOLL, E.: «La cronología de la muralla de Tarragona». *Ampurias*, XIII (1951), pàg. 175-180.
- RIPOLL, E.: «Una cita de Benjamín de Tudela como pretexto: la muralla romana de Tarragona». *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie I, «Prehistoria y Arqueología», vol. IV (1991), pàg. 329-338.
- RIU, E.: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, «Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonines», núm. 7, Tarragona 1987.
- RIU, E.: «Ciutat de Tarragona». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 109-121.
- RIU I RIU, M.: *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona 1989.
- RODRÍGUEZ, A.: *El arzobispo urbanista (D. Joaquín de Santiyán y Valdivielso) 1779-1783*, Tarragona 1956.
- RODRÍGUEZ DE BERLANGA, J.: *Los bronce de Lascuta, Bonanza y Aljustrel*, 1881.
- ROLDÁN, L.: «Construcciones de opus quadratum en Córdoba». *Anales de Arqueología Cordobesa* núm. 3, Còrdova 1993, pàg. 253-275.
- ROVIRA, J.: «Alguns aspectes per a la contextualització històrica del Fòrum provincial de Tàrraco». *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*. «Documents d'Arqueologia Clàssica», 1, Tarragona 1993, pàg. 195-228.
- ROVIRA, J.; DASCA, A.: «Una visió de la Tarragona del 1603». *Niu d'Art* núm. 26, setembre de 1990, pàg. 3.
- ROVIRA i VIRGILI, A.: «Les muralles de Tarragona», Tarragona, 20 de desembre de 1921, 12 i 19 de gener i 20 de juliol de 1922 [reproduït al *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 7 (1922), pàg. 170-175].
- ROVIRA i VIRGILI, A.: *Història Nacional de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1922.
- ROVIRA i VIRGILI, A.: *Les muralles de Tarragona*, Tarragona 1933.
- RUIZ DE ARBULO, J.: «Tàrraco I. Dels orígens a la capitalitat». *Guia Arqueològica Tarraconense*, Tarragona 1987, pàg. 57-64.
- RUIZ DE ARBULO, J.: «El foro de Tàrraco». *Cypsela*, VIII (1990), pàg. 119-138.
- RUIZ DE ARBULO, J.: «Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco». *Athenaeum*, vol. LXXIX, fasc. II (1991), pàg. 459-493.
- RUIZ DE ARBULO, J.: «Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior». *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona 1992, pàg. 115-130.

SADA, P.; TERRÉ, M.: «Formació de l'estructura urbana de la Part Alta». *La Part Alta del centre històric de Tarragona. Un aixecament de plànols de les construccions civils (1981-82, 1986-88)*, Barcelona 1990, pàg. 15-30.

SALAS, J. de: *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811, Tarragona 1882* [publicat anteriorment a la *Revista científico-militar*, 3a època, tom 3].

SALVAT i BOVÉ, J.: «Bajada del Rosario». *Diario Español*, 6 de març de 1951.

SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana*, Tarragona 1961, pàg. 116-117.

SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, Tarragona 1961.

SALVAT i BOVÉ, J.: «Cofradía de la Preciosa Sangre. Su fundación». *Semana Santa*, Tarragona 1982.

SÁNCHEZ REAL, J.: «La torre Grossa». *Diario Español*, 18, 20, 23, 25 i 26 d'agost de 1950.

SÁNCHEZ REAL, J.: *El Arqueología de Luis Pons de Icart*, Tarragona 1954.

SÁNCHEZ REAL, J.: «Publicaciones sobre Tarragona». *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc. 55-56 (1956), pàg. 70-79.

SÁNCHEZ REAL, J.: *Las corporaciones locales y el Patrimonio Histórico-Artístico*, Tarragona 1965.

SÁNCHEZ REAL, J.: «Sensacionales hallazgos arqueológicos. IV. La fortificación del siglo XIV al descubierto». *Diario Español*, 14 de setembre de 1973.

SÁNCHEZ REAL, J.: *Defensa de Tarragona en 1811*, Tarragona 1982.

SÁNCHEZ REAL, J.: «La exploración de la muralla de Tarragona en 1951». *Madridrer Mitteilungen* núm. 26 (1985), pàg. 91-117.

SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 8-9 (1986-1987), pàg. 35-54.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, 2. Las construcciones monumentales de la Parte Alta, II.A) La zona 'sagrada'». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 10-11 (1988-1989), pàg. 79-115.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense. Las construcciones monumentales de la parte alta, II.B) El Foro». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 12 (1990), pàg. 49-98.

SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense, III. El circo». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 13 (1991), pàg. 111-144.

SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1992.

- SÁNCHEZ REAL, J.: «El método en la arqueología tarraconense. El acueducto de las Ferreras». *Quaderns d'Història Tarraconense*, XII (1993), pàg. 147-186.
- SÁNCHEZ REAL, J.: «Una puerta abierta a la historia». *Diario de Tarragona*, 23 de juny de 1993.
- SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, Tarragona 1995.
- SÁNCHEZ REAL, J.: [ressenya d'AQUILUÉ *et al.*: «La cronología de les muralles de Tàrraco», *op. cit.*]. *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 13 (1991), pàg. 365-370.
- S[ÁNCHEZ REAL, J.], V[ALENTINES, I.]: «Epidemias en Tarragona-I». *Diario Español*, 19 de setembre de 1947.
- SANMARTÍ, E.: «Urbanización y configuración territorial del noreste de la citerior durante la época romano-republicana». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 357-362.
- SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1388-1389, 1393-1395*, Tarragona 1988.
- SANMARTÍ, M. [ed.]: *Actes municipals 1397-1399, 1399-1400*, Tarragona 1991.
- SANMARTÍ, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.: «Darreres excavacions a Empúries. El sector meridional de la Neàpolis». *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Barcelona 1989, pàg. 79-88.
- SANMARTÍ, E.; NOLLA, J. M.: *Empúries. Guia Itinerària*, Barcelona 1988.
- SAQUER, J.: «Les Ruines de Sagonte et François Jaubert de Passa (1819)». *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà 1987.
- SCHULTEN, A.: *Tarragona*, Tarragona 1921 [trad. al català de Lluís Pericot].
- SCHULTEN, A.: *Tarraco*, Tarragona 1934 [trad. al català de Lluís Pericot].
- SCHULTEN, A.: *Tarraco*, Barcelona 1948 [reedició facsímil: 1976].
- SERRA-RÀFOLS, J. de C.: *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcelona 1930.
- SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en Tarragona*, Madrid 1932.
- SERRA i VILARÓ, J.: *Fructuos, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona 1936.
- SERRA VILARÓ, J.: «Scavi e ritrovamenti in Spagna». *Quaderni dell' Imperio*, Roma 1946.
- SERRA VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona». *Archivo Español de Arqueología* núm. 76 (1949), pàg. 221-236.
- SERRA VILARÓ, J.: *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*, Tarragona 1960.
- SERRALLACH, L.: *Monumentos romanos de Tarragona. Apuntes histórico-críticos de dichos monumentos por D. Leandro Serrallach y Mas leídos en la excursión hecha á aquella ciudad por la Asociación el 24 de mayo de 1885*, Barcelona 1886.

SERVEI GEOGRÀFIC DE L'EXÈRCIT [Secció de Documentació]: *Cartoteca Històrica. Índice de Atlas Universales y Mapas y Planos históricos de España*, Madrid 1974, pàg. 122 i 134-135.

SERVEI HISTÒRIC MILITAR: *Catálogo de la Cartoteca*, vol. I, Madrid 1981.

SOBERANAS, A. J.; MASSÓ, M. J.: *Bibliografía impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona 1992.

SOLÉ, X.: «EL poblado ibérico del Vilar. Valls». *Arqueología* 83, Madrid 1984, pàg. 201.

SUBIAS, J.: *Construcciones romanas*, Barcelona 1942.

SUCHET, L. G.: *Memoires du Maréchal Suchet*, 2 vol., París 1828.

SWINBURNE, H.: *Travels through Spain, in the years 1775 and 1776. In wich several monuments of Roman and Moorish Architecture are illustrated by accurate drawings taken to the spot by...*, Londres 1779 [segona edició: 1787].

SWINBURNE, H.: *Viaje por Cataluña en 1775*, Barcelona 1946 [versió de P. Fabra].

TED'A: «El Foro Provincial de Tàrraco, un complejo arquitectónico de época flavia». *Archivo Español de Arqueología*, vol. 62, núm. 159-160 (1989), pàg. 141-191.

TED'A: «El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 10-11 (1988-1989), pàg. 123-134.

TED'A: *Un abocador del segle V dC en el Fòrum provincial de Tàrraco*. Tarragona 1989, «Memòries d'Excavació», núm. 2, Tarragona 1989.

TED'A: *El Taller-Escola d'Arqueologia (1987-1990)*, Tarragona 1990.

TED'A: «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector 'Castell del Rei-baluard de Carles V'». *Quaderns d'Història Tarraconense*, X (1991), pàg. 87-122.

TOUS i SANABRA, J.: «Los signos de cantería en las murallas romanas de Tarragona». *Actes du Colloque International de Glyptografie de Saragosse*, Saragossa 1983, pàg. 393-405.

VEGAS, M.: *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Barcelona 1973.

VEGAS, M.: «Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona. Torre del Cabiscol». *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), pàg. 45-54.

VEGAS, M.: «Observaciones para una datación de la muralla basada en la cerámica del corte Sánchez Real». *Madrider Mitteilungen* núm. 26 (1985), pàg. 117-119.

VERDUCHI, P.: «La strutturazione della città alta di Tarragona». *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, vol. LIX (1986-1987), pàg. 149-159.

VERTAMON, F.: *Apologia històrica legal per la invictissima protomartir Santa Tecla...*, Tarragona 1683.

VILASECA, A.; DILOLI, J.: «Excavacions a la Casa-Museu Castellarnau». *Arqueologia i Història: Evolució del Teixit Urbà de Tarragona. Seminari internacional amb motiu del 150è aniversari de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 7 d'abril-4 de maig de 1994* [dossier multicopiat lliurat als assistents].

VILASECA, A.; DILOLI, J.: «Noves aportacions al coneixement del Fòrum provincial de Tàrraco». *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Tarragona 1994, vol. 2, pàg. 327.

VILASECA, A.; DILOLI, J.: «Excavacions a la Casa-Museu Castellarnau». *Arqueologia i Història: Evolució del teixit urbà de Tarragona. Seminari internacional amb motiu del 150è aniversari de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. 7 d'abril-4 de maig de 1994* [dossier multicopiat lliurat als assistents].

VIRGILI, A.: «La qüestió de Tarraquna abans de la conquesta catalana». *Quaderns d'Història Tarraconense*, IV (1984), pàg. 7-36.

VIRGILI, A.: «Visigots i àrabs. Segles V-XI». *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, pàg. 27- 35 i 47.

X. [Eduard Toda?]: «Eslavissament d'un troç de muralla de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 40 (1932), pàg. 124-127.

LEGISLACIÓ

Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya (BOGC) 42, 11 de febrer de 1937

Gaceta de Madrid, 12 d'abril de 1884

PREMSA (diverses dates)

Avui, Barcelona

Catalònia, Tarragona

Diari de Barcelona, Barcelona

Diari de Tarragona, Tarragona

Diario Español, Tarragona

Diario de Tarragona, Tarragona

El País, Barcelona

El Periódico, Barcelona

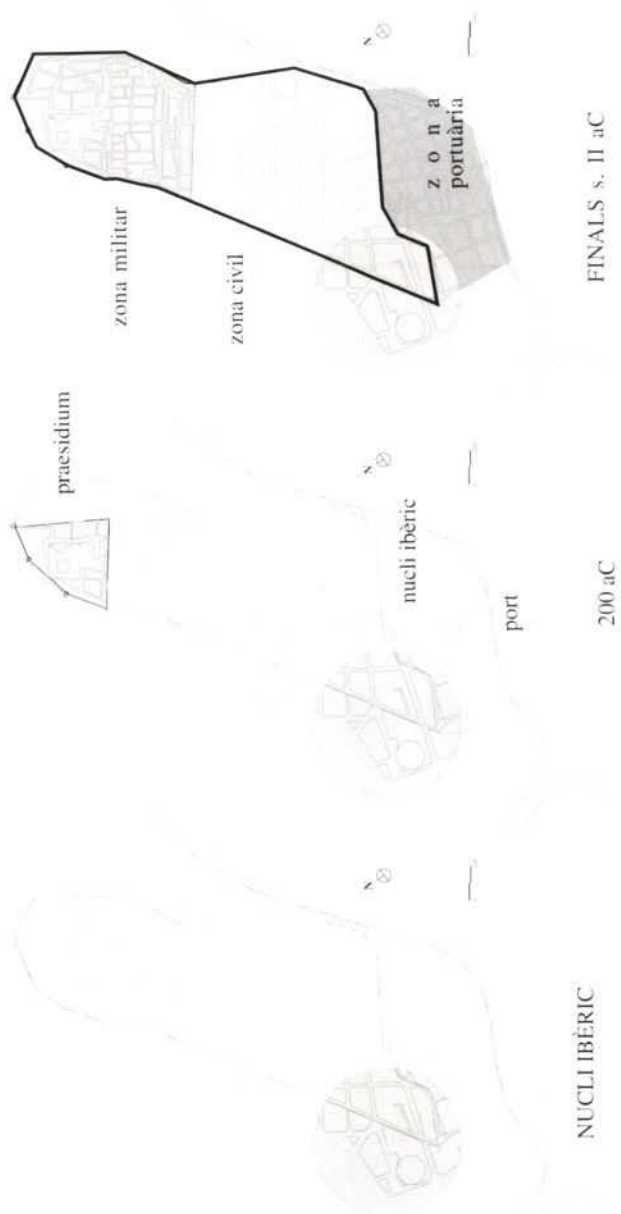
El Tarraconense, Tarragona

Gaceta extraordinaria del Principado de Cataluña

Exit Press, Tarragona

La Vanguardia, Barcelona

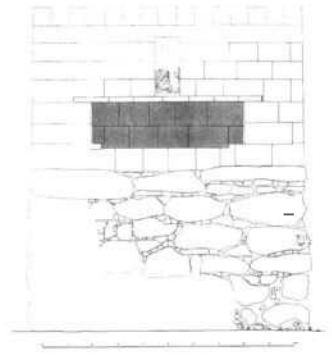
La Veu de Tarragona, Tarragona

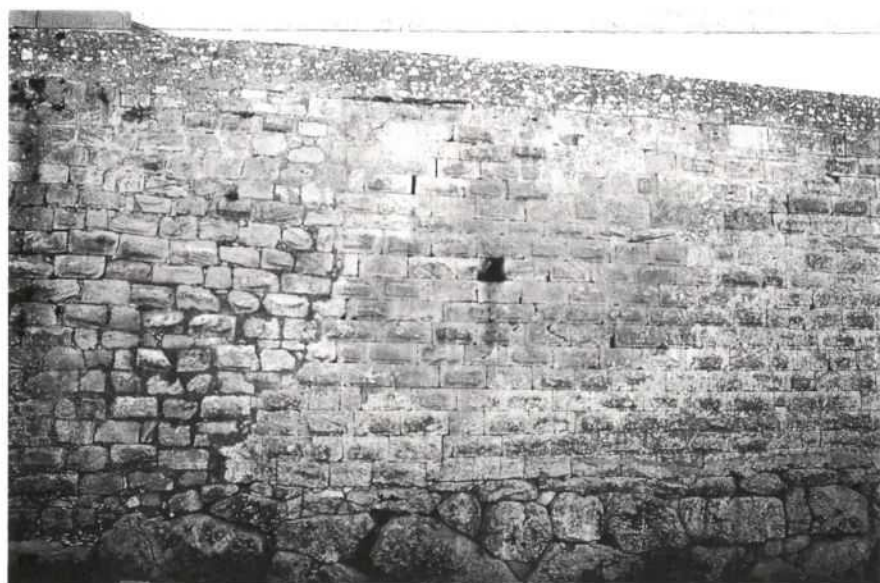

Evolució de *Tarrakon* i *Tarraco* entre els segles V aC i mitjan segle II aC sobre el traçat urbà actual

Vista de la torre de Minerva o de Sant Magí, i detall del relleu de la deessa i la reconstrucció segons Th. Hauschild.

Es tracta de la construcció més interessat de la «primera fase» de la muralla romana.

Dos detalls de trams de muralla de la «primera» i «segona fase»
(llenços a l'est i oest del fortí Negre, a l'actual Passeig Arqueològic)

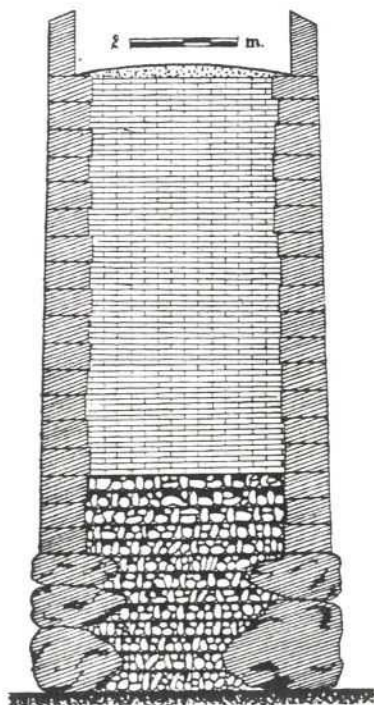
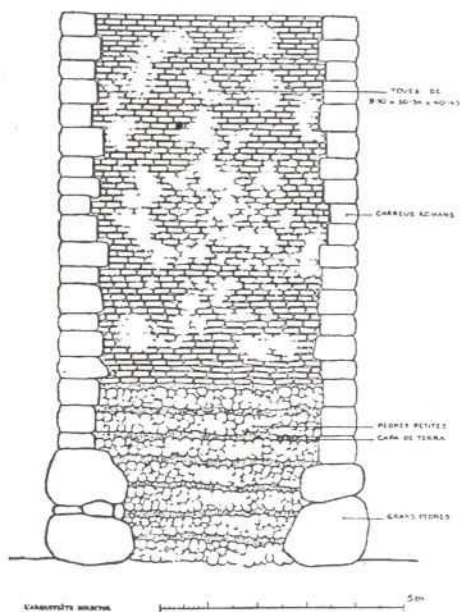

Porta del Socors i portella del
sòcol megalític.

La primera és la única porta
romana conservada de la «segona
fase», la segona és un exemple
dels accessos a peu, possiblement
amb una clara significació de
tipus estratègic.

TARRAGONA
TALL TRANSVERSAL
DE LA
MURALLA DE LA FALSA BRAGA
PROP DE LA TORRE DE SANT MAGÍ

Secció de la muralla, tram de la «segona fase», prop de la torre de Sant Magí o de Minerva, realitzada per l'arquitecte Jeroni Martorell (1933), i secció segons Mn. Joan Serra i Vilaró (1949). En ambdues es poden apreciar les característiques constructives de la «segona fase» de muralla romana: dos paraments paral·lels que conformen les cares de la fortificació, amb base de megàlits i cos superior de carreus. L'interior està reblert amb capes de pedra i terra fins a les primeres filades de carreus, i al damunt, un seguit de nivells de toves (arxiu fotogràfic MNAT).

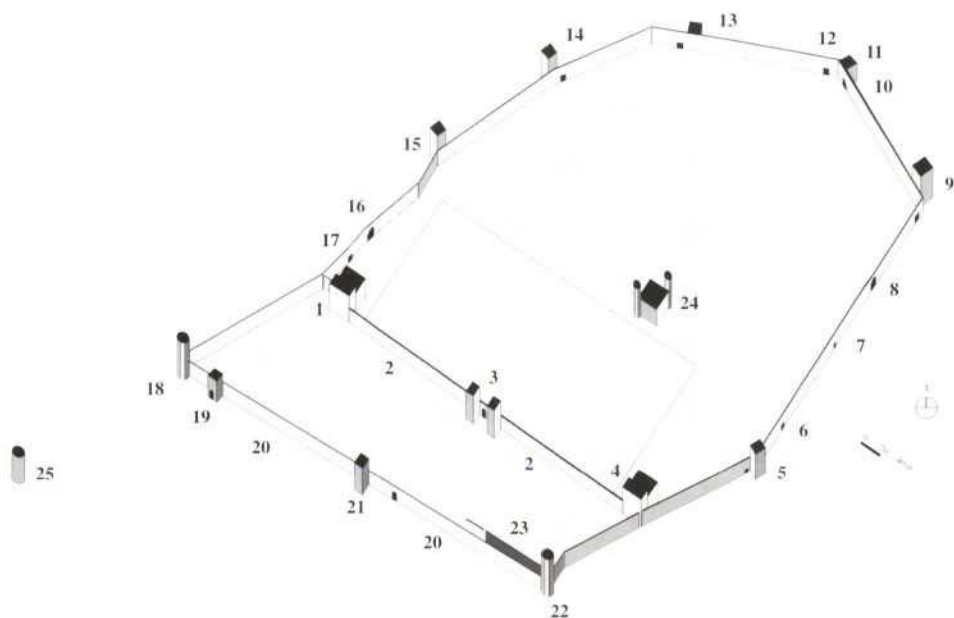

Rebliment interior de la «segona fase», documentat durant les excavacions del TED'A a la capçalera oriental del circ (arxiu fotogràfic MNAT)

Construcció interpretada com una torre de la «tercera fase» de muralla romana al carrer del Vapor. Les excavacions fetes els anys vuitanta han dut a pensar que es tracta d'una obra de reforç de la defensa militar d'època republicana.

1. Castell del bisbe de Vic; 2. Mur Vell; 3. Portal de n'Olivera i torres de Morenes i Arandes; 4. Castell de Robert d'Aguiló, després del Rei; 5. Portella dels Jueus i torre Saportella; 6. Portella; 7. Portella; 8. Portal del Mal Consell, després de Sant Antoni; 9. Torre i portella; 10. Porta del Socors; 11. Torre d'en Vallcorba (Sant Magí); 12. Portal del Carro; 13. Torre del Cabiscol i portella; 14. Torre dels Templers, del Paborde o de l'Arquebisbe i portella; 15. Torre de l'Escolà; 16. Portal sobirà de Predicadors (del Roser); 17. Portal jussà de Predicadors (portella); 18. Torre de Miralcamp o Grossa; 19. Portal de Framenors; 20. Muralleta; 21. Torre i portal del Bordell; 22. Torre de les Monges; 23. Mur de Clasquerí; 24. Castell de l'Arquebisbe o del Patriarca; 25. Torre dels Heretges

Fortificacions i castells de la ciutat feudal (segles XII-XIV)

Dues vistes de les defenses
conegudes com el Mur Vell
(segle XII)

Torre del Paborde o de
l'Arquebisbe. Vista general i
detall de les estructures
defensives medievals

Construccions a la capçalera oriental del circ que es poden relacionar amb les defenses construïdes per l'arquebisbe Pere de Clasquerí.

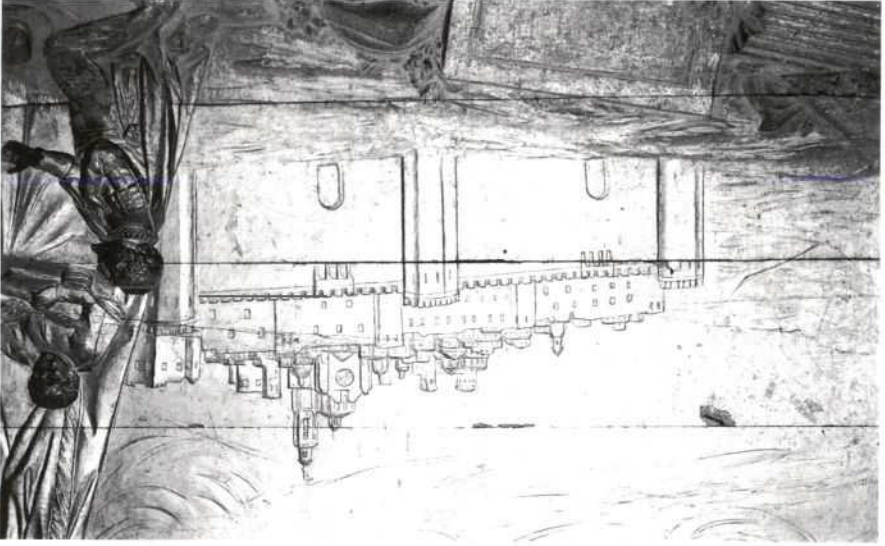

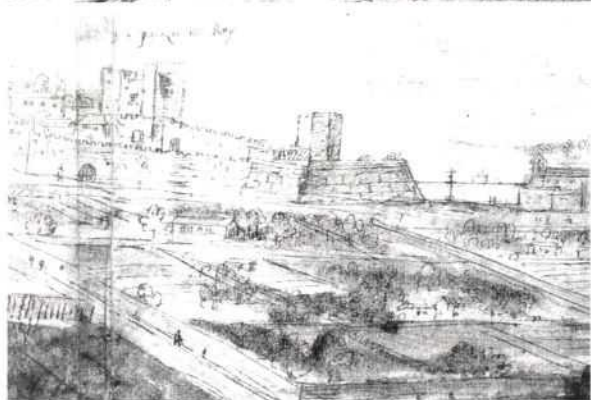
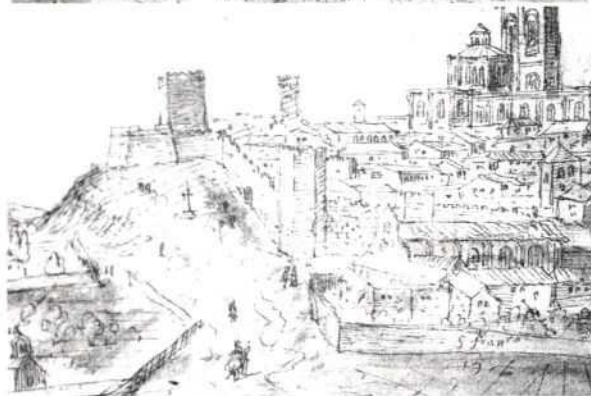
Detall de la torre de les Monges, a la capçalera oriental del circ, i de la secció de la Muralleta abans de les excavacions arqueològiques de 1993

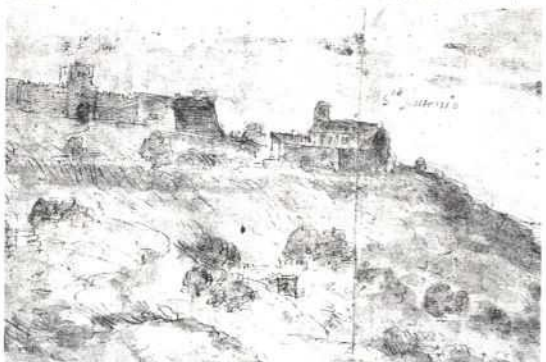
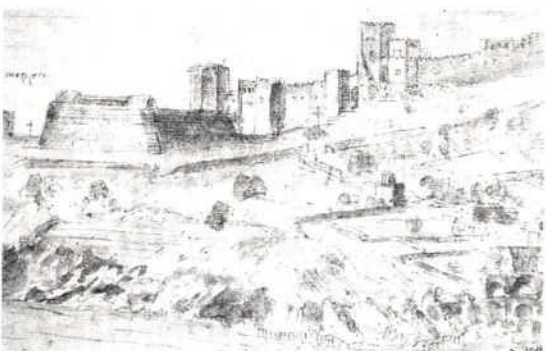
Torre, probablement medieval, descoberta
durant les excavacions al baluard de Sant Antoni (1992)

Retaulle de Sant Oleguer de la catedral de Tarragona (foto de J. M. Maciàs)

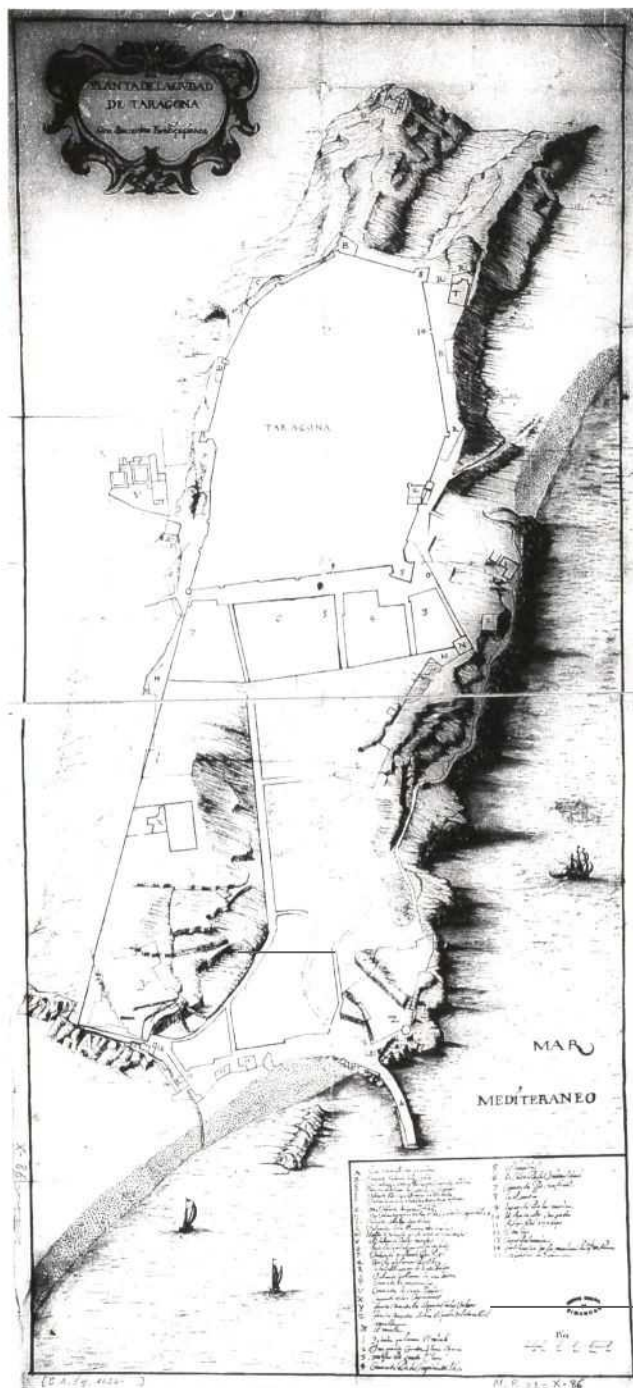

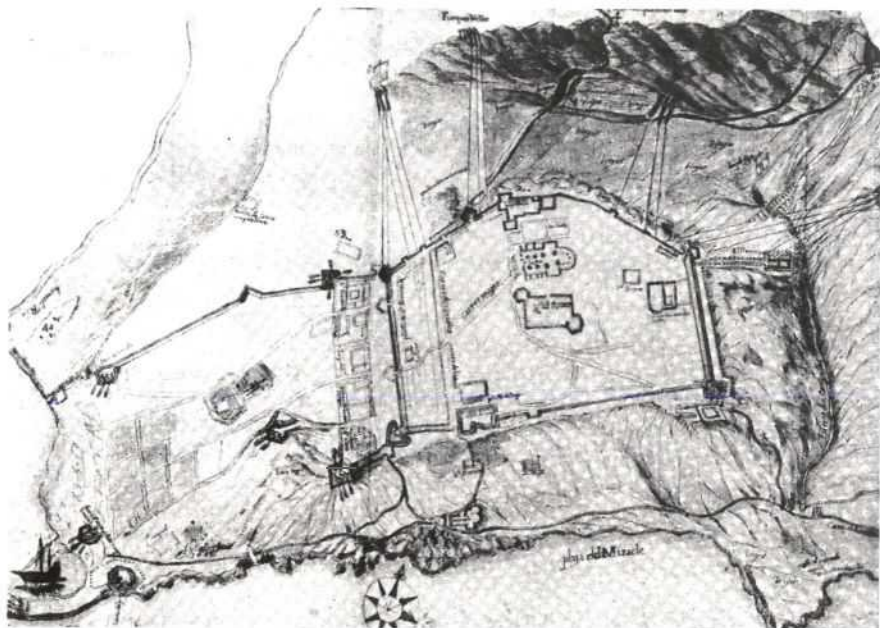
Vista panoràmica de la Part Alta de Tarragona a mitjan segle XVI segons A. van den Wyngaerde (1563) i detalls del dibuix anterior: fortificació de l'actual Rambla Vella, zona dels actuals Passeig Arqueològic i via de l'Imperi Romà, i de l'extrem sud-occidental de les fortificacions (arxiu fotogràfic MNAT)

Vista general de la ciutat de Tarragona des de mar, segon A. van den Wyngaerde (1563), i detalls dels trams oriental, sud-oriental i nord-occidental de les muralles (arxiu fotogràfic MNAT)

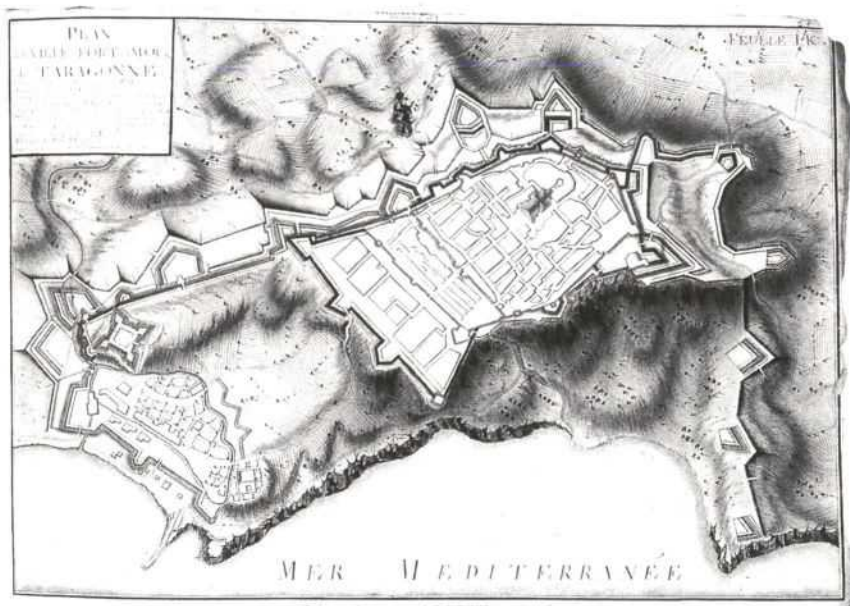
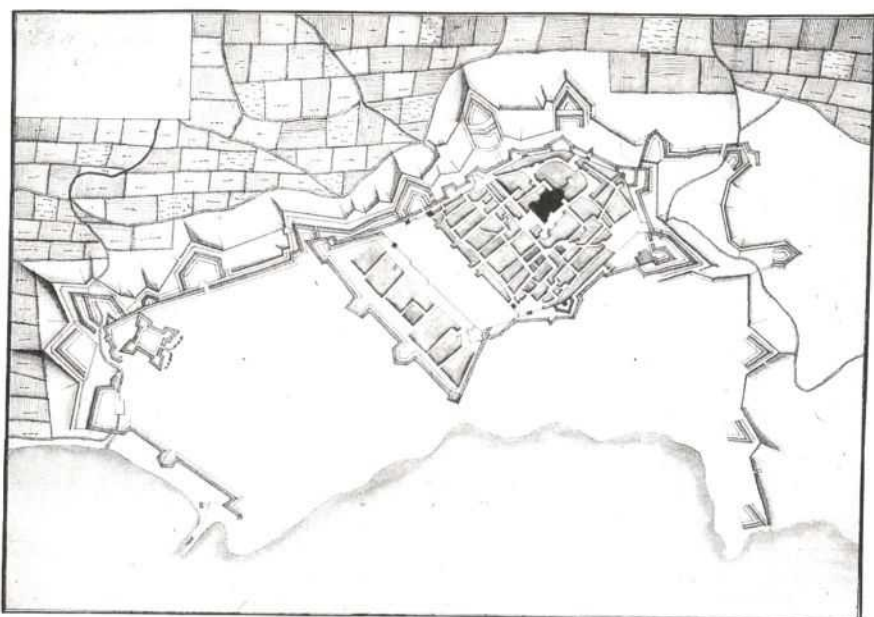
«Planta de la ciudad de Tarragona con sus nuevas fortificaciones» (1641), conservat a l'Arxiu General de Simancas

Plànol de les fortificacions de Tarragona segons Calbet, any 1643
(Biblioteca Nacional de París)

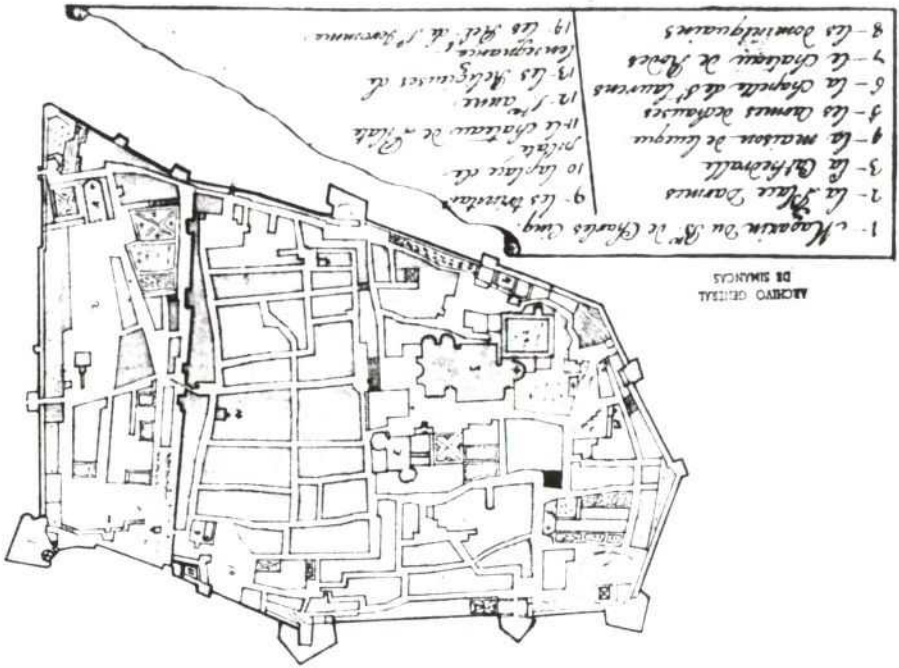

Pintura a l'oli del segle XIX amb una vista de l'antic forti de Toro o de Cervantes.
Autora: Elisa Haag d'Escofet (arxiu fotogràfic MNAT)

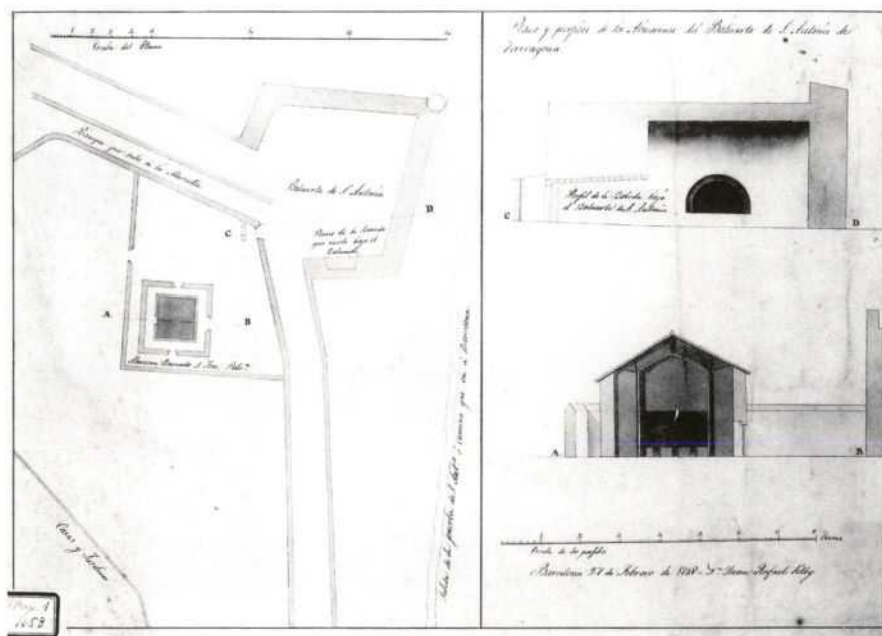
Dos plànols de les fortificacions de la ciutat al segle XVIII: «Plan de la Ville, Fort et Mole de Tarragone», de J. B. Massé, primera meitat de la centúria, i plànol general —mut— de 1709 (publicats per Bonet Correa, arxiu fotogràfic MNAT)

Planol de Tarragona, 1716 (Arxiu General de Simancas)

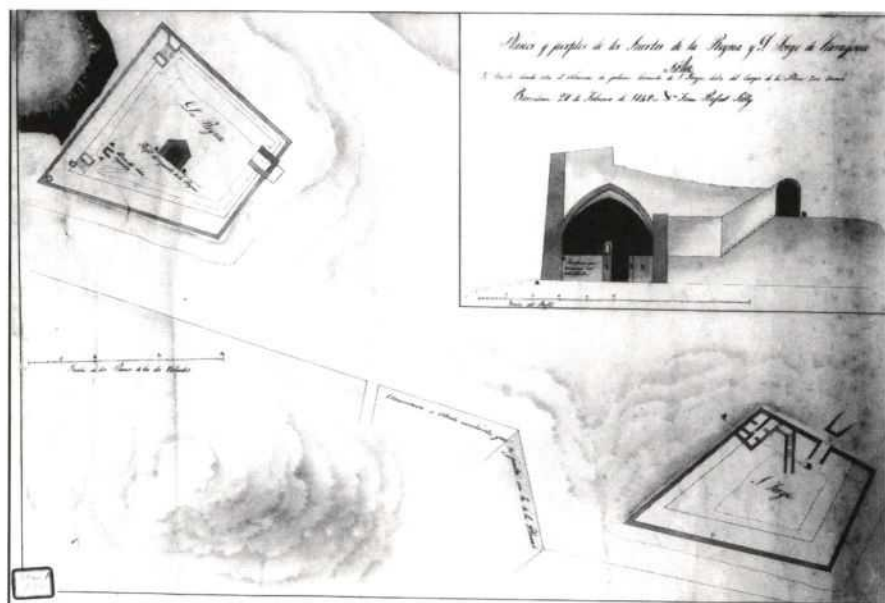

Portal i tram de muralla del
passeig de Sant Antoni, refets el
1737 i restaurats entre 1991 i 1994

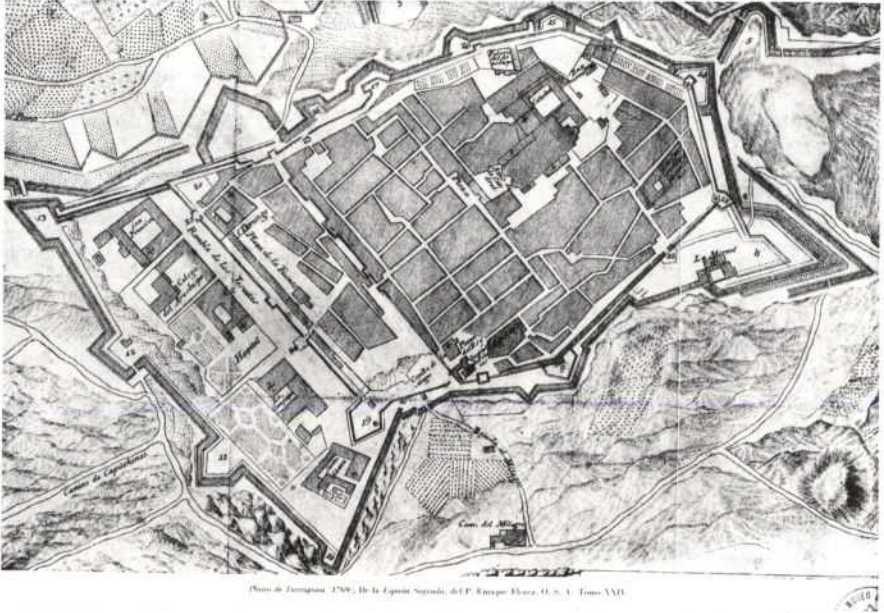
«Plano y perfiles de los Almacenes del Baluarte de S. Antonio de Tarragona», de Juan Rafael Silby, 1748 (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT)

«Planos y perfiles de los Fuertes de la Reyna y S. Jorge de Tarragona»,
 de Juan Rafael Silby, 1748 (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT)

«Plano de la Plaza de Tarragona con su Proyecto», de Miguel Marín, 1749
(arxiu fotogràfic MNAT)

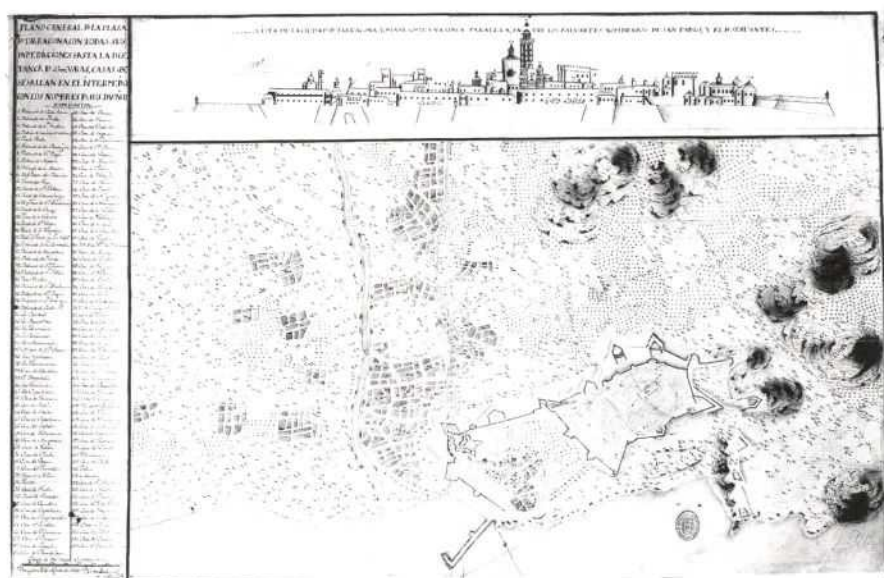
Plano de Tarragona 1758, de la *España Sagrada*, del P. Enrique Flores, O. S. A. Tomo XIV.

Les muralles i fortificacions de Tarragona a mitjan segle XVIII, segons el plànol publicat en el volum XXIV de *l'España Sagrada* (1769) d'Henrique Flórez (arxiu fotogràfic MNAT)

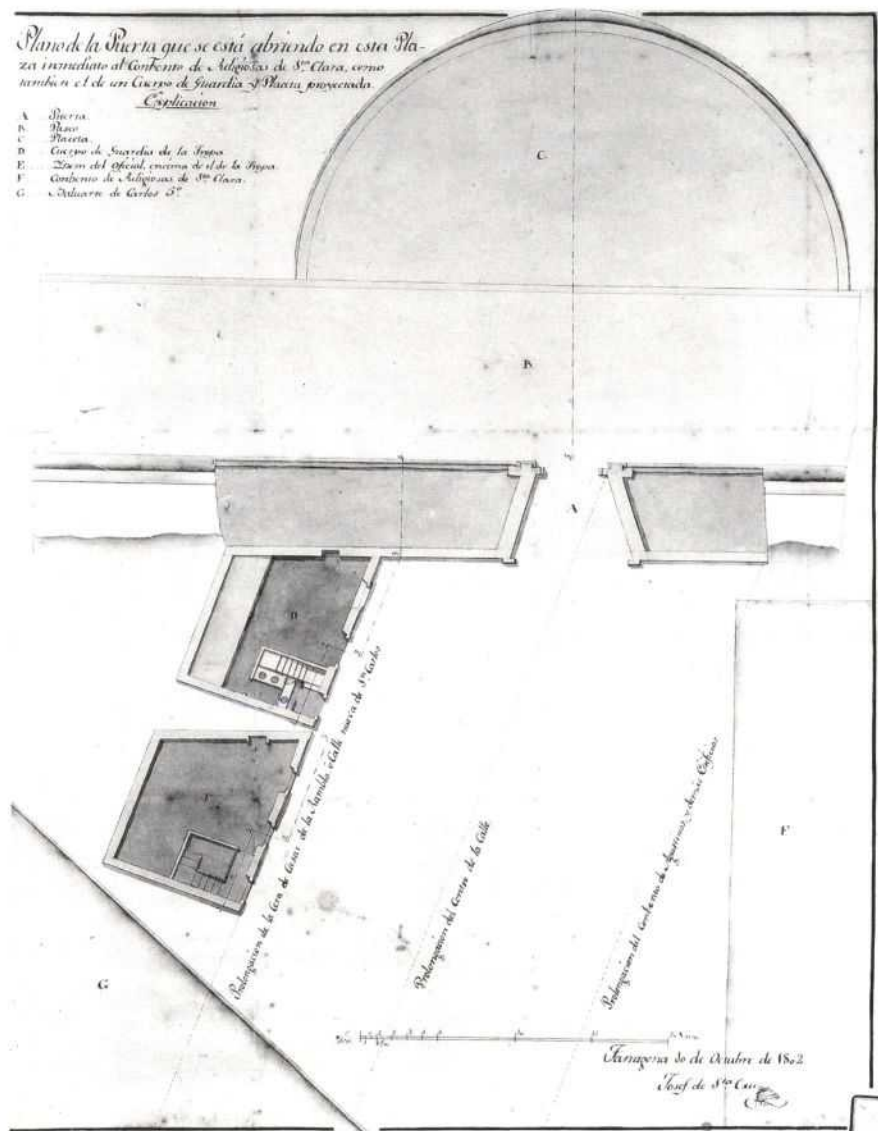
VISTA MERIDIONAL DE LA CIUDAD DE TARRAGONA.

«Vista meridional de la ciudad de Tarragona», de Palomino, publicada per B. Espinalt Garcia, 1781 (arxiu fotogràfic MNAT)

«Plano general de la plaza de Tarragona, con todas sus inmediaciones hasta la distancia de 1500 varas, casas que se hallan en el intermedio con los nombres de sus dueños», de Juan Saliquet, 1795 (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT)

«Plano de la Puerta que se está abriendo en esta Plaza inmediato al Convento de Religiosas de Sta. Clara, como tambien el de un Cuerpo de Guardia y Placeta proyectada», de Josef de Santa Cruz, 1802 (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT)

Làmina XLIX del *Voyage pittoresque et historique*, de Laborde (dibuix) i Baltrad (gravat), publicat l'any 1806, amb una vista parcial del sector occidental de les muralles (arxiu fotogràfic MNAT)

Làmina L del *Voyage pittoresque et historique*, de Ligier (dibuix) i Tejada (gravat), publicat l'any 1806, amb una vista parcial de les muralles (sector del castell del Rei) (arxiu fotogràfic MNAT)

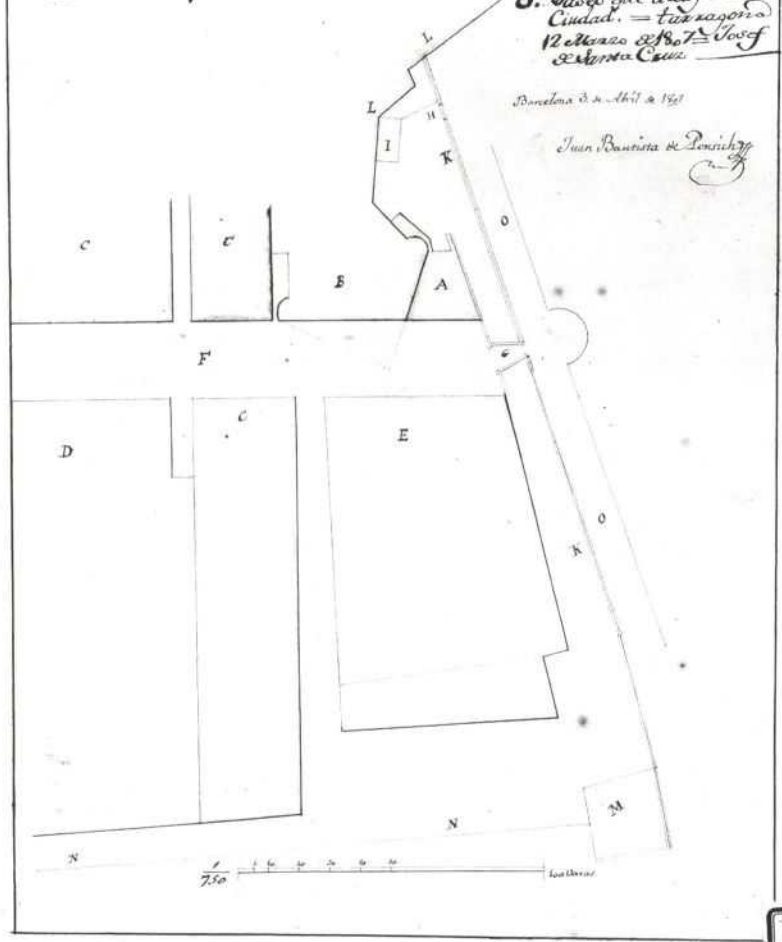

«Plano de la Ciudad y del nuevo Puerto de Tarragona», de Ligier i Moulinier (dibuix) i Vicq (gravat), publicat per A. de Laborde, 1806 (arxiu fotogràfic MNAT)

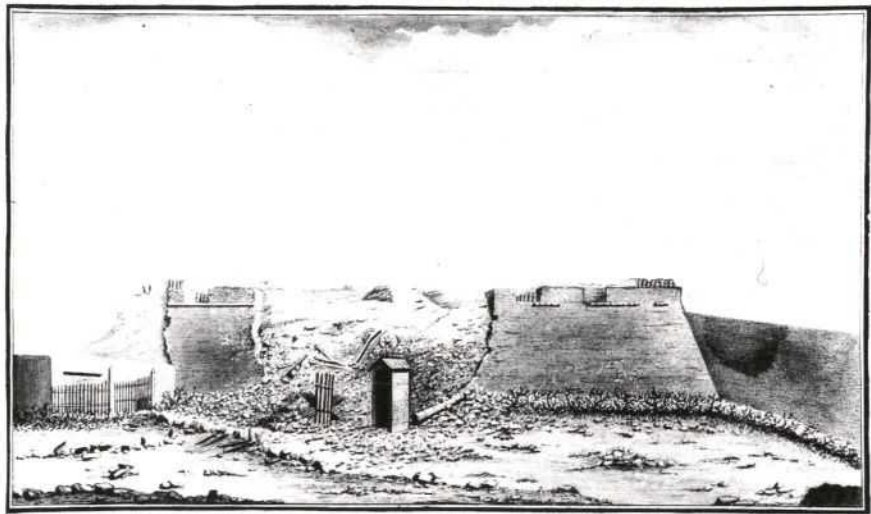
Plano que manifiesta el local en donde se ha proyectado el Quartel para la Compañía fija del Real Cuerpo de Artillería, y límites que le circuyen

Explicacion

- A. Local donde se proyecta el Quartel.
- B. Baluarte de Carlos. Si manifestándose por las líneas a punto la parte q. se ha tomado.
- C. Casas de Pastoralidad.
- D. Convento de P. Agustinos.
- E. Edem Religiosos de S. Clara.
- F. Calle de la Rambla.
- G. Puerta q. se abrio para el caso de S. M. etc. Cerrandose la q. edifica en H.
- I. Cuerpo de Guardia q. se esta proyecta de mudarse en el mismo punto donde se propone el algarab.
- K. Muralla en el estado q. se manifiesta en el Perfil de Proyecto.
- L. Recinto interior de la Plaza.
- M. Baluarte de Covantes.
- N. Cortina intermedia entre este Baluarte y el de Jesus.
- O. Puerto que circuye la Ciudad. = torrazona de el mazo de el P. de V. de el Excmo. C. de S.

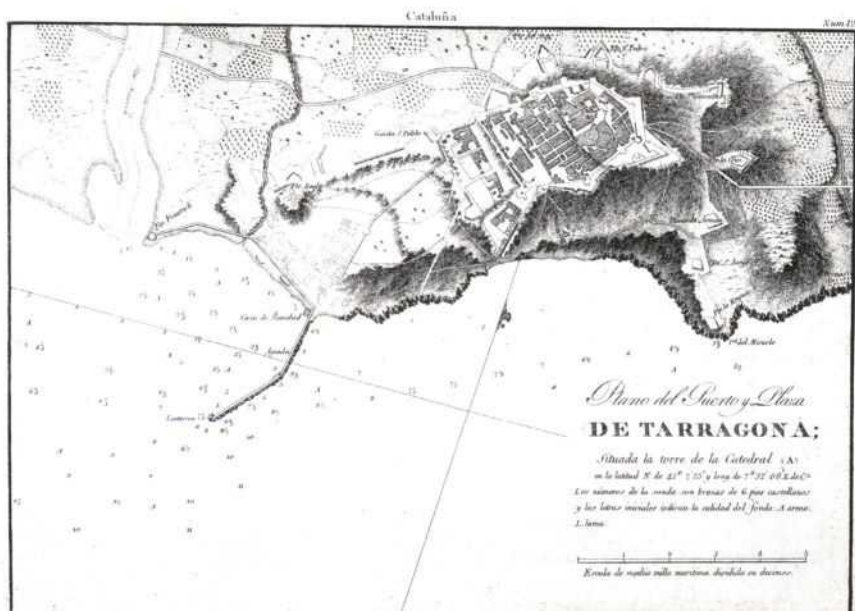
«Plano que manifiesta el local en donde se ha proyectado el Quartel para la Compañía fija del Real Cuerpo de Artillería y límites que le circuyen», de Josef de Santa Cruz, 1807 (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT)

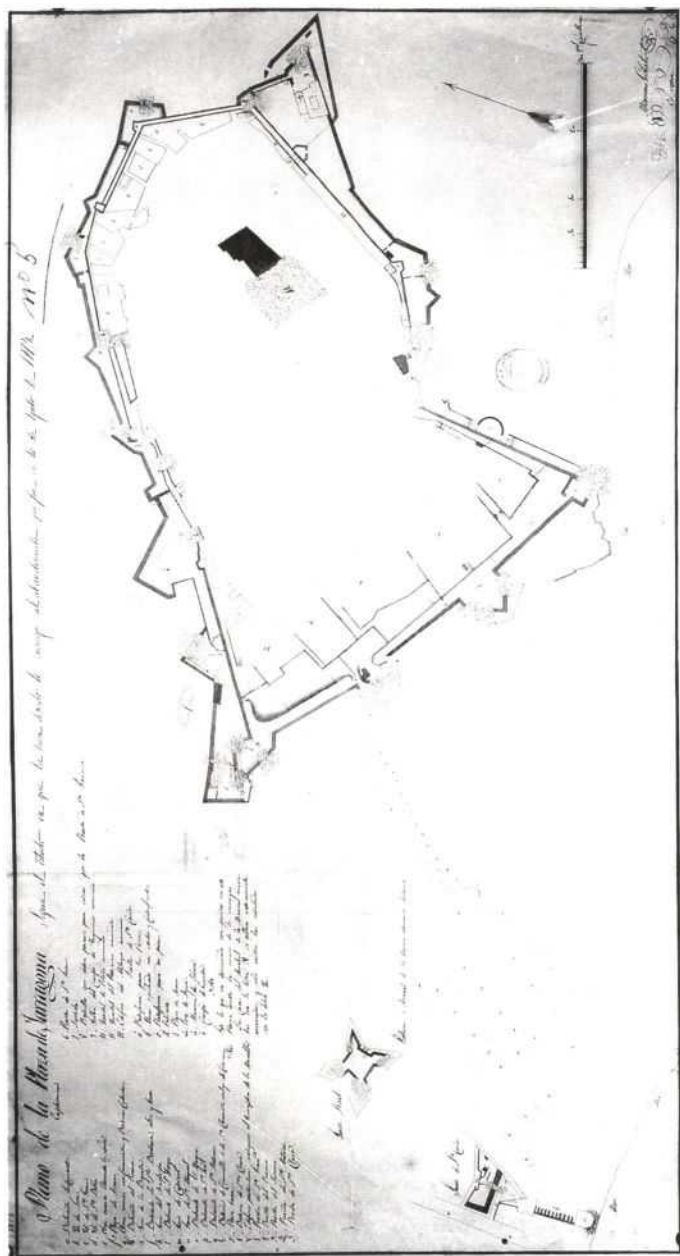
Vista de las Ruinas del Baluarte de S.^o Pablo que los Franceses Bolaron el día 13 de Agosto de 1813.

L'artista Vicentó Roig va realitzar el segle passat una sèrie de dibuixos en els quals plasmava l'estat en què van quedar diferents edificis després de les voladures efectuades per les tropes napoleòniques quan marxaren de la ciutat el 1813. Les imatges no tan sols mostren la magnitud del desgavell, sinó que el seu detallisme remarca interessants dades sobre els edificis, com es pot veure a la «Vista de las ruinas del Castillo del Patriarca y casas inmediatas despues de la explosion del día 19 de Agosto de 1813 desde la escina [sic] de la casa del sr. Franco. Ferrer» o a la «Vista de las Ruinas del Baluarte de Sn. Pablo que los Franceses Bolaron el día 13 [sic] de Agosto de 1813»

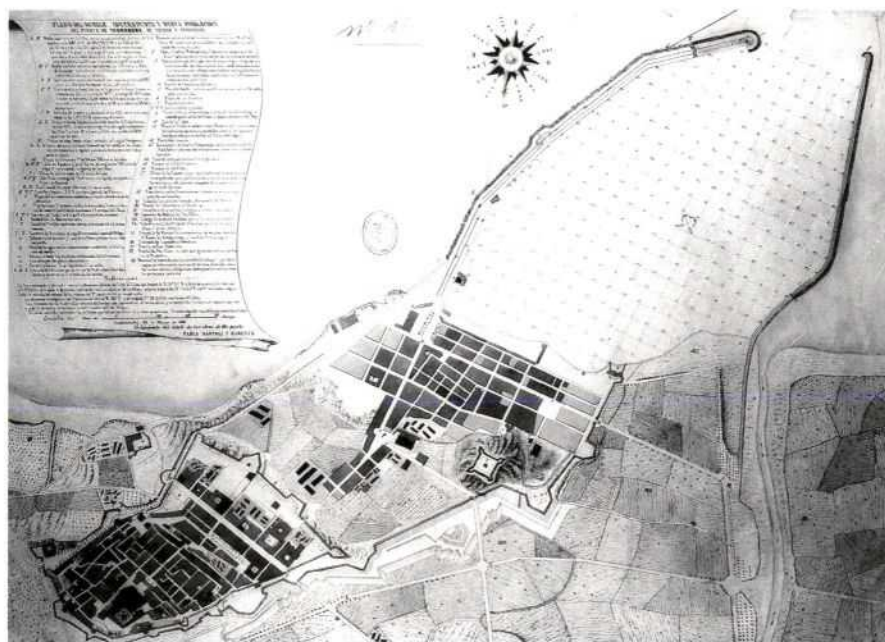
(arxiu fotogràfic MNAT).

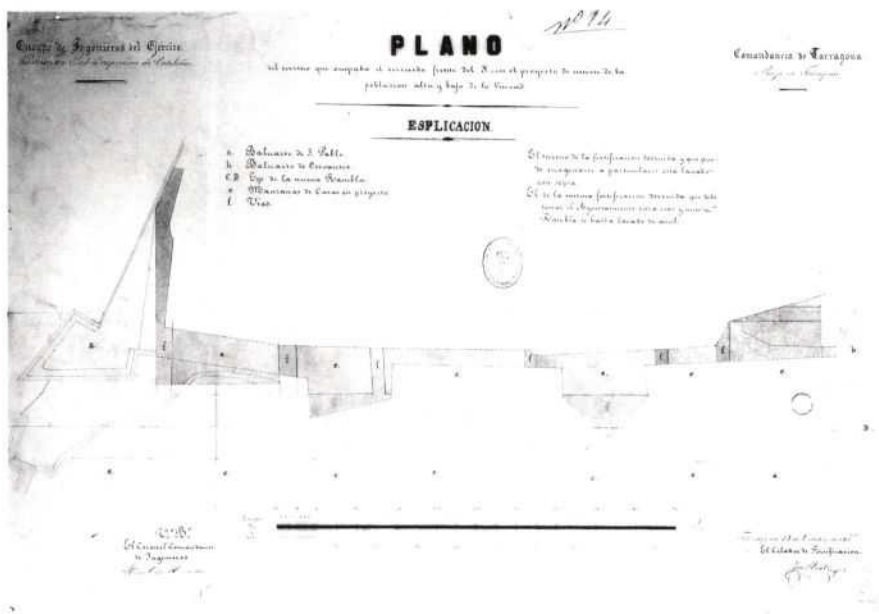
«Plano del Puerto y Plaza de Tarragona», d'un portulari publicat l'any 1813
(arxiu fotogràfic MNAT)

«Plano de la Plaza de Tarragona, segun el estado en que la han dexado los enemigos al abandonarla, que fue en 20 de Agosto de 1813», de Manuel Bas, 1813 (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT)

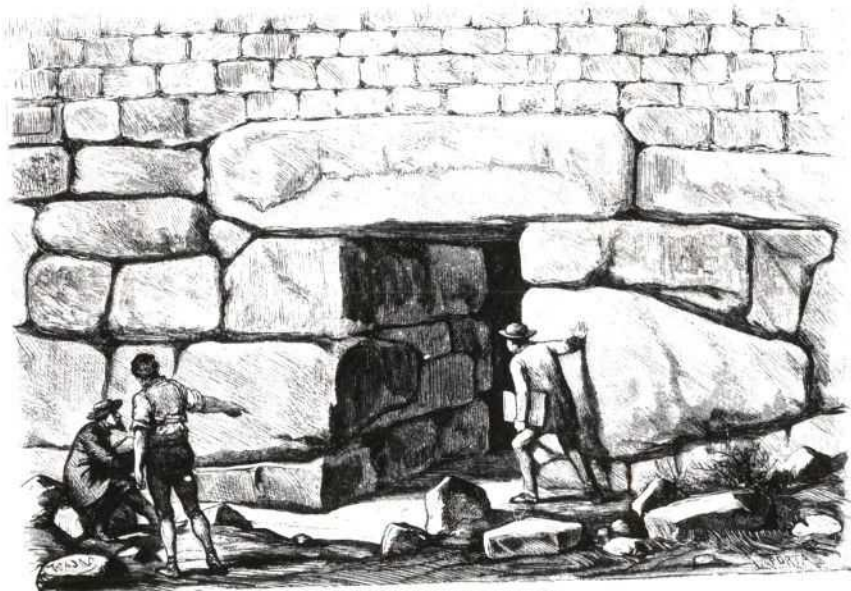
«Plano del muelle, contra-punta y nueva poblacion del puerto de Tarragona, su ciudad y cercanias», de Pau Bartolí i Barenys, 1852 (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT)

«Plano del terreno que ocupaba el derruido frente del S. con el proyecto de union de la poblacion alta y baja de la Ciudad», de Josep Lloret, 1857. És molt interessant la superposició del projecte de traçat dels nous carrers de l'eixample de la ciutat sobre la línia de la muralla de Sant Joan (negatiu AHMT, arxiu fotogràfic MNAT).

Dues imatges força interessants: «La Portella, puerta ciclòpea» (baix), fotografia de J. Laurent realitzada pels volts de 1870, i el baluard de Sant Antoni, uns quants anys abans de ser arranat (dalt). Fotografia de Vallvé (arxiu fotogràfic MNAT).

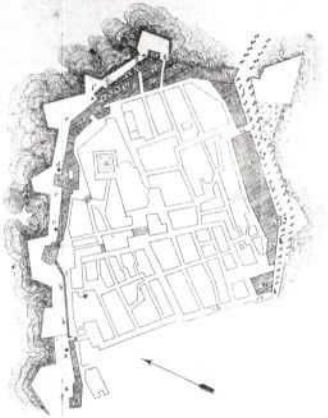

TARRAGONA.—MURS CICLOPEOS (pág. 278).

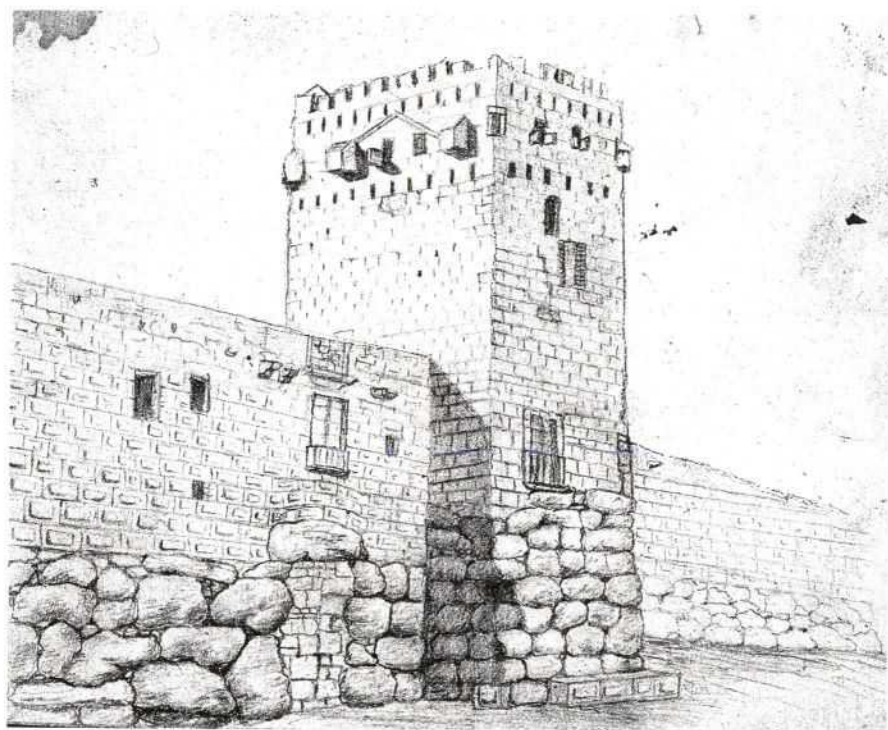
PLANO DE LA PARTE MONUMENTAL DE LA CIUDAD DE TARRAGONA.

- 1. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 2. Puerta de la ciudad, puerta de San Mateo.
- 3. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 4. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 5. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 6. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 7. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 8. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 9. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 10. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 11. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 12. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 13. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 14. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 15. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 16. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 17. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 18. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 19. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 20. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 21. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 22. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 23. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 24. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 25. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 26. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 27. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 28. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 29. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 30. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 31. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 32. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 33. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 34. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 35. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 36. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 37. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 38. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 39. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 40. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 41. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 42. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 43. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 44. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 45. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 46. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 47. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 48. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 49. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 50. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.

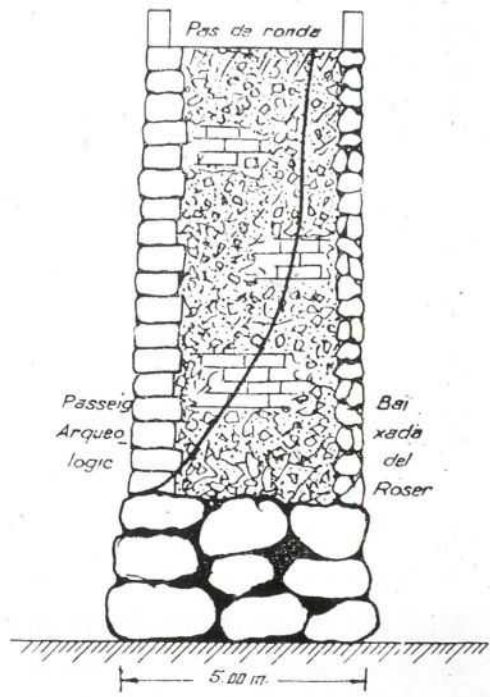
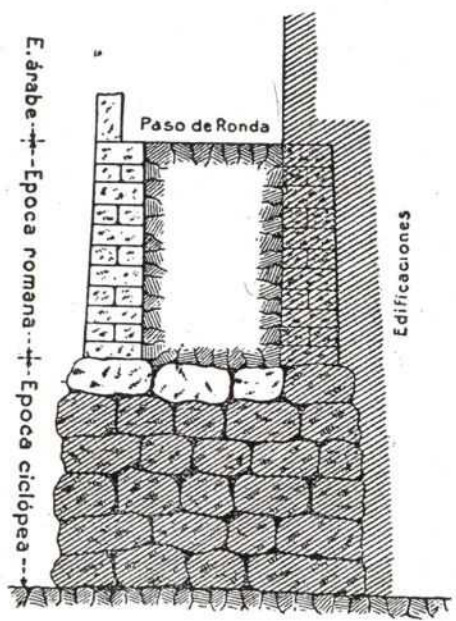
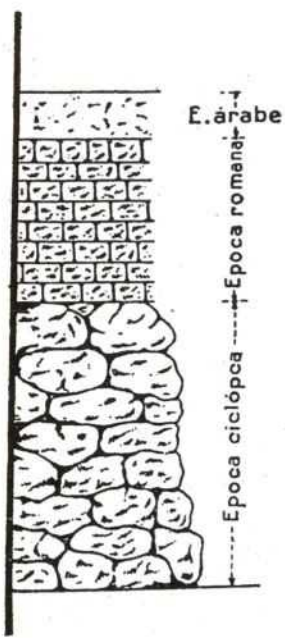
- 1. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 2. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 3. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 4. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 5. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 6. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 7. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 8. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 9. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 10. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 11. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 12. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 13. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 14. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 15. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 16. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 17. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 18. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 19. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 20. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 21. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 22. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 23. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 24. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 25. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 26. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 27. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 28. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 29. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 30. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 31. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 32. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 33. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 34. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 35. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 36. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 37. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 38. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 39. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 40. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 41. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 42. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 43. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 44. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 45. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 46. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 47. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 48. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 49. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.
- 50. Puerta de San Mateo, antigua puerta de la ciudad.

Gravat de Laporta que il·lustrava l'article «Muros ciclópeos de Tarragona» (segona part), de B. Hernández Sanahuja, publicat a *La Ilustración Española y Americana*, de 1871, i del mateix any el «Plano de la parte monumental de la ciudad de Tarragona», de B. Hernández Sanahuja (dibuix) i J. Giralt (gravat), inclòs en el volum *Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destruccion de aquellos documentos* (arxiu fotogràfic MNAT).

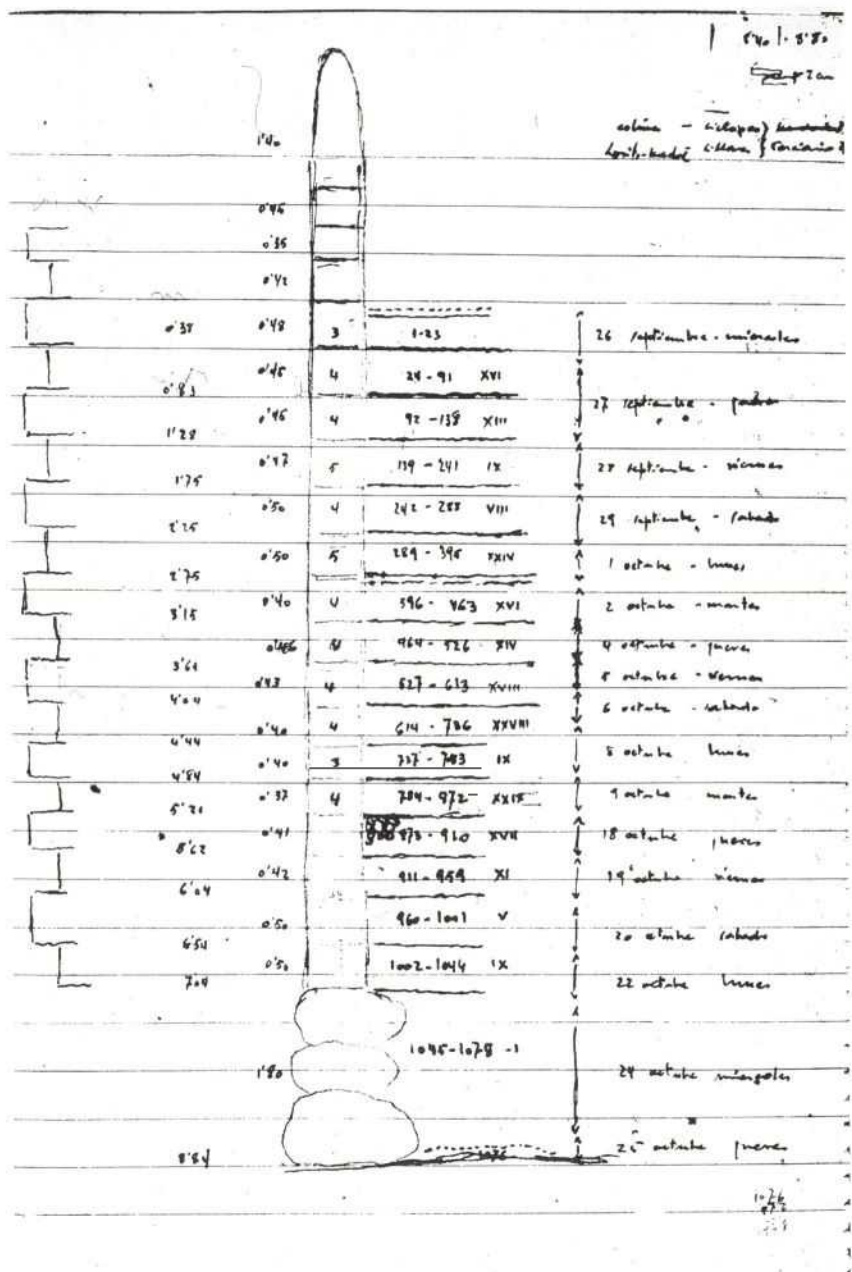
Dibuix vuitcentista del sector de la torre de l'Arquebisbe
–que atribuïm a B. Hernández Sanahuja–, conservat a la Biblioteca de Catalunya
(arxiu fotogràfic MNAT).

Seccions dibuixades arran d'esllavissaments i reparacions de la muralla. Les dues primeres són del tram del Seminari, obra de l'arquitecte Ramon Salas (1909), i la tercera, de Cosme Oliva, és del tram que patí un esllavissament el 1935 (arxiu fotogràfic MNAT).

«Protecció» del fragment de rebliment intern de la muralla posat al descobert arran de l'esllavissament de 1932, al costat de la torre de Minerva. Fotografia de Zerkowitz, 1934 (arxiu fotogràfic MNAT)

Dibuix de la secció de la muralla, tram de l'Escorxador, del diari de l'exploració arqueològica realitzada l'any 1951 per José Sánchez Real (publicat el 1986) (arxiu fotogràfic MNAT)

Fotografia de Vallvé que documenta el repicat de l'antic arrebossat de les façanes de les cases que donen al passeig de Sant Antoni (arxiu fotogràfic MNAT).

Detall dels treballs del Taller-Escola de Restauració de la Muralla (TERM) a la zona del portal de Sant Antoni

Entre els elements definidors de l'evolució urbana de Tarragona hem de destacar les construccions defensives generades a partir de la muralla romana. Se li van afegint noves obres civils i militars, refaccions, reparacions, reforços, etc. S'ha anat creant, en especial a la Part Alta, centre veritable de la ciutat fins al segle XIX, una dialèctica en què es conserva, es repara i es reforça la fortificació, i es destrueix a la zona baixa. Aquest element dóna a les muralles un especial interès, car aproximar-se a la història de les fortificacions de Tarragona és aproximar-se a la seva història urbana, al seu esdevenir al llarg dels segles.

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona